ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

# ԱՂԹԱՄԱՐԱ ՎԱՆՔԸ

Խոսակցություն ազգային լուսավորության վերա, դուրս հանած մի ճանապարհագրութենից, որ եղած է 1858 թվակ. շրջելով Վասպուրականի և Տարոնի կողմերում:

Արեգակի վերջին ճառագայթները մտան Նարեկյան սարերի հետքը: Մի թեթև զեփյուռ բերում էր ուխտավորների փոքրիկ նավակը Բզնունյանց ծովակի երեսից: Երկար ժամանակ նստած մի բարձրավանդակի վերա Աղթամարա կղզումը, սպասում էի ուղեկցիս, որ նավ մտնելու միջոցին պատահմամբ ինձանից ետ մնաց: Բայց իզուր. ընկերիս մի այլ ձախորդություն էր պատահել, պատճառը, իմ նավամուտ լինելուց հետո, նորա ձին, որ արածում էր ծովեզերյա դաշտումը, հանկարծ արձակվելով փախել էր: Արդեն միամտեցա, որ նա զբաղված լինելով որոնել յուր ձին, կարող չէր իսկույն գալ. նորա գալստյանը մնաց սպասելու առավոտուն:

Լուսինը մի երկաթյա երկնաքարի նման, կրակից նոր դուրս բերած, կարմիր երեսը ցույց տվեց Վարագա սարերի կատարներից, և նորա արծաթափայլ լուսով սկսան շողշողել ծովակի հեզիկ ալիքները: Ես նստած էի մի բարձր քարաժայռի վերա, որին զարկվում էին ծովի երթևեկ ալիքները, և սրտիս մտածությունների մրրիկը խառնվելով հեղանյութ տարրի ալեկոծության հետ, արձակում էին երևակայությանս սենյակի մեջ նորանոր արձագանք: Հանկարծակի մի նոր ձայն շփոթեց մտածությունս: Հայեցա, և ահա տեսանեմ մի նորահաս տղամարդ, բռնած ձեռքին մի փոքրիկ պարսկական խալիչա, ասում էր — Իլի՛ վեր, ախբա՛ ր, ասիկա մեր հայր սուրբի տեղն է. ամեն օր էսա վախտ, աստեղ նստած, ղահվա կխմե, մըկա էլ կուգա կոր. իսկույն հասկացա, որ դա վանքի ծառաներիցն էր. եկողն ևս՝ գլխավոր վարդապետներից մինը: Լավ եղավ, մտածեցի, գոնյա՛ հայր սուրբի հետ փոքր-ինչ ժամանակ կանցուցանենք, նոր բաներ կլսենք:

Հայր սուրբը եկավ: Ես ոտքի վերա կանգնեցա, աջն համբուրեցի, ձեռքը գլխիս դրեց՝ շնորհակալ եմ, մի պահպանիչ ևս ասաց: Կարծեմ. այս պատիվը չցուցաներ ինձ, եթե չսողացնեի ձեռքը քսան ղուռուշանոց պեազ մեճետյան: Ինչևիցե: Աստված սորան կյանք տա. սևագլխի գործն այն է. նա մեղք չունի: Հայր սուրբը տեղ ցույց տվեց, ծալապատիկ նստեցա: Երեք այլ վարդապետներ ևս նորա մոտ շարվեցան. չորս հատ ևս, քրդի նման, գլուխները կարմիր, դեղին և զանազան գույներով մարհամաներ փաթեթած մարդիկ կային, որոնք թե ինչ ազգից էին, չիմացա իսկույն. բայց հետո հասկացա, որ հայ են: Շատախու և Մոկաց կողմերի իշխաններից: Դառն ղահվայի փոքրիկ բաժակները սկսան պտույտ գալ, և մինն ևս ինձ տվեցին. խոսակցության տուտը բացվեցավ:

— Հըմ՛ ը, որդի՛, ուստի՞ էս, որտեղի՞ց կուգաս, հագուստիցդ Ռուսաստանու հայերուն կնմանիս. ապրի՛ ս դո՛ւ, ի՞նչ է քեզ ստիպեր, այսպես ջահիլ-ջահիլ եկեր էս, Հայաստանու վանքեր կպտտես, զորանաս, սուրբ նշանի շնորհը վրադ լինի՛:

— Հա՛յր սուրբ, ես Պարսկահայոց գաղթականներից եմ. մանկութենից Ռուսաստանում մեծացած լինելով, նոցա հետ նմանություն ունիմ: Բայց բնիկ սալմաստեցի եմ, Ատրպատականի ժողովուրդ: Հայրենիքի սերը բերել է ինձ այս կողմերումս շրջելու. ուխտավոր եմ, սուրբ Կարապետի վանքից եմ գալիս:

— Աստված ուխտդ ընդունելի՛ արասցե՛: — Երանի քո աչքերուն, — կրկնեցին մյուսները). բայց ասա՛, որդի՛, Պարսից կողմերեն հե՛չ ընծա մի, հոգեբաժին, կամ ուրիշբան ունի՞ս բերած, որ օրհնության գիր տանես: Պարսկաստանու հայերը, թեպետ մոխրապաշտից մեջը կբնակին, բայց շատ ջերմեռանդ ու բարեպաշտ մարդիկ են, ամենայն ժամանակ անոնք չեն պակասեցներ յուրյանց ընծաները սուրբ վանքերեն:

Հայր սուրբի փաղաքշական գովասանությունը կամա ակամա մի քանի դեղիններս, ոսկի դահեկաններ պիտի խլեր ինձանից, բայց ի՞նչ օգուտ, նորա բախտից քսակս հրաժարիմք էր կարդում: Ինչ պետք է արած, պարտական եմք, պիտի տամք. կարելի է ավետարանի կողքին այդպես գրած լինի: Դոքա թո՛ղ մնան. չիցե՛ թե մեր վարդապետը բարկանա: Ա՛խ. ծառա՛ եմ նորա աջին. նորա անեծքը կրա՛կ է:

— Ճշմարի՛տ է ասածդ, բայց ինձ ո՛չ մի բան տված չեն բերելու. միայն ես ինքս խոստացած ունիմ դարպաս տալու հարյուր դուռուշանոց դեղին մեճետիա, այսքան հազիվ իմ կողմից բաժին հասանի սուրբ ուխտին: Ըստ որում Պարսկաստանից դուրս գալուցս հետո, բավակա՛ն վանքեր եմ տեսած, և ամեն մինին մասնավոր գանձանակ ընծայած:

— Աստված ևս առավել կարողություն տա. մեք ձեզանից միշտ շնորհակա՛լ եմք, թե՛ տաք, և թե՛ չտաք: Ո՛րդիք, դուք լա՛վ գիտեք, որ աշխարհի ամենայն բանեն զրկված եմք. մեր ումուդը, մեր հույսը մեր ժողովուրդն է. մեք անոնց համար աղոթք կանենք. անոնք էլ մեզ չպիտի աչքե ձգեն. թե՛ սա աշխարհումս և թե՛ անաշխարհումը մեր հոգվո փրկությունը մեզնով է:

— Այս ո՛վ չգիտե, ասաց վարդապետներից մինը, մի՛ թե Քրիստոսն չէ՞ր որ ըսավ. «Եվ զոր կապիցեք երկրի, լինիցի կապեալ երկինս. և զոր արձակիցեք, լինիցի արձակեալ» և այլն: Մեկ բաղնիք որ կերթաս, բաղնիքպանը քու մարմնի կեղտերն կլվանա ու կմաքրե, դուրս գալու ատենը, զանիկա չե՞ս վարձատրեր: — Հապա մենք, որ ձեր հոգվո ախտերն ու կեղտերն միշտ կսրբենք, մեզ պիտի առանց վարձատրանա՞ց թողուք: Հոգիներս դուրս կգա՝ օրն յոթն անգամ ժամ ըսելով, շաբաթն երկու անգամ պատարագ ընելով, ու ծունր իջնելով, ո՛վ գիտե ի՞նչ ճգնություններով: Ինչո՞ւ, որ Հայոց ազգը հաստատ մնա, փառավոր ըլլա, Լուսավորչական օրենքը չկորչի:

— Ադոնք թո՛ղ մնան, — ասաց առաջինը: Տիրացուն, կերևի, ինքն ալ գրոց աշակերտ է. անկարելի է, որ աս առարկաներս հասկցած չըլլա: Բայց, լսե, տիրացու Հակոբ, Ռուսաստանու և Պարսկաստանու վանքերը ու ժողովուրդը ինչպե՞ս են համեմատելով մեր վանքերու ժողովրդյան հետ:

— Խնդրում եմ, այդ բաները ինձնից չհարցնեք. չիցե թե իմ պատասխաններս այդ նյութերի մասին վշտացնեն ձեր սիրտը, և շատ կարելի է, ձեր բարկությունը հարուցանեն իմ վերա: Նաև զանազան տեղերից, անհամար կարգավորք կսկսեն յուրյանց սև վեղարների տակից մռմռալ և անեծքի կայծակներ թափել իմ վերա, ուր մնաց Հայոց նոր քննարանների գրիչ շարժիչը իմ վերա: Գիտե՞ս ես վաճառական մարդ եմ, չունիմ այն գլուխը ամեն մի սրախոսության պատասխանատու լինել:Այլև առածն ասում է «ճշմարտախոսի գդակն է ծակ»: Քանի որ ճշմարտությունը Հայաստանից փախչում է, հարկավոր է մեզ ևս թաքչիլ (թաք կենալ):

— Ըսե, ո՛րդի, ճշմարտությունը մերկանդամ է, արժան չէ զանիկա թաքուցանել: Կարելի է, քու դատողություններդ արժանի ընդունելության բան ըլլան, խելքը հասակի ու մորուքի վրա չէ. դատ

անգամ խիստ մանուկ և պատանի սրտերու մեջ կպատահին վսեմ ու արժանավոր մտածմունք, մի՞թե փոքրիկ բլուրներու մեջ ազնիվ մետաղներու հանքեր չեն գտնվեր:

— Հա՛ յր սուրբ, դուք կամենում եք սրտիս խոցերը բանալ. և արդա՛ րև, ո՞ր օրի համար պիտի մնան դոքա. լավն այն է, որ բացվին, դուք ևս հասկանաք, որպիսի՞ ցավեր այրում ու խորովում են սիրտս: Քանի որ աշխարհագրության մեջ, մասնավոր մարդերի գրվածների մեջ կարդում էի հայոց ազգի բազմության թիվը, նոցա կրոնասիրությունը, նոցա բարոյական ազնիվ բարք ու վարքը, և պատմութենից տեղեկանում էի նաև նոցա առաջինների բարեփառությանը. — հիրավի, սիրտս մի անչափ ուրախությամբ լցվում էր. փա՛ռք էի տալիս նախախնամականին, որ այդպիսի բարեբախտ ազգի զավակ եմ: Բայց երբ գրքերը մի կողմ դրած, կամեցա ականատես փորձով ստուգել այդ կատարելությունը և բարեփառությունը. ո՛հ, այն երեխայական հոգեզմայլությունքը փոխվեցան մի անտանելի վշտի:

— Ինչո՞ւ այդպես, — ասաց վարդապետը, — ընդհակառակն, քու ուրախությունդ տասնապատիկ պիտի ավելնար:

— Ո՛ չ. խղճալի վիճակի մեջ եմ տեսնում ձեր ժողովուրդը. միանգամայն մեռած տգիտության խավարի մեջ, որ և պատճառ է տալիս զրկվելու աշխարհային և երկնային փառքից:

— Այդ բանիդ միտքը լավ չեմ հասկնար. ի՞նչ կնշանակե. մեր ժողովուրդը տգետ գոլով զրկվում է աշխարհային և երկնային փառքե: — Կարծեմ ասել կուզես, ո՛ չաշխարհիս մեջ ունին մարմնական երջանկություն, և ո՛ չ երկնքի մեջ հոգեկան փառք:

— Այո՛ , այդպես. տգիտության ներհակն է գիտություն, որին ուրիշ խոսքով լուսավորություն, ուսումն եմք ասում: Լուսավորությունը մի այնպիսի ասպարեզ է բացում մարդու առջև, որի մեջ գտնում է նա երկու գլխավոր ճանապարհներ. մինը տանում է դեպի այս աշխարհի երջանիկ կյանքը. իսկ մյուսը՝ դեպի երկնքի հավիտենական փառքը: Ըստ որում՝ լուսավորությունը ուսուցանելով մարդուս զանազան օգտավետ արհեստներ, կրթում է նորա միտքը, բացում է ճանապարհը դեպի զանազան գյուտեր և հասունանում է նորան հնարներ, որովք նա հեշտությամբ կարող է հարստանալ ինքը և հարստացնել յուր հասարակությունը: Այլև լուսավորությունը ազնվացնում է մարդուս բարք ու վարքը և շինում է նորան օգտակար և բարեգործ անդամ ազգի. դորանից հետևում է առաքինությունը, այն միայնակ կենդանի և կենդանացուցիչ մասը կրոնի, որ և պատճառ է տալիս հանդերձյալ կյանքի բարելավությանը: Դորա հակառակ, մի մարդ կամ թե մի ազգ, որ խավարի ու տգիտության մեջ է, ունի մի նեղ ու անձուկ դուռն ապրուստի. նորա կյանքը ստրկության և ծառայության մեջ է. նա հայթայթում է յուր ապրուստը դժվարին և անտանելի աշխատութեններով. նա և կորցնելով կրոնի կենսական մասը, հոգին, կամ թե մեռցնելով նորան, այնուհետև պիտի առաջանա սնապաշտություն կամ կռապաշտություն:

— Որդի, այդ բանի մեջ դու շատ կսխալվիս, մեր ժողովուրդը իր վիճակին նայելով, բավականին լուսավոր է:

— Ո՛ չ, հայր սուրբ, ոչ միայն ձեր ժողովուրդը, և դուք, այլև բոլոր ազգը յուր նախնիքի բարեփառության ժամանակներում ևս լուսավորության համար հոգս չէ տարած: Անի քաղաքում կարդում ենք հազար և մի եկեղեցի, բայց մի վարժատան անուն անգամ չկա: Նույնպես Հայաստանի մյուս տեղերում տեսանվում են անթիվ վանքեր, բայց վարժատան նշույլ չկա: Երևում է հայը, որպես այժմ, նույնպես և առաջ, ունեցել է մի սնոտի սեր դեպի կրոնը.

Աշխատել և բազմացնել եկեղեցիների, վանքերի, կրոնավորների և ճգնավորների թիվը: Այս պատճառով հայոց գիտնավորը, շուտով կրոնավորի կարգը ընդունելով, դիմում էր դեպի վանք, ըստ որում այնտեղ պաշտվում էր սրբի տեղ: Ո՞վ կցանկանար վարժապետության, ո՛վ էր վարժապետի պատիվ գնողը, ո՛վ էր նորա ժողովող և դարմանող հոգաբարձուն, կամ ազգասեր իշխանը նույնիսկ հասարակության մեջ: Բայց, ավա՛ղ, մեր թշվառությանը. կարծես այժմ ևս ազգն յուր թանձր թմրությանքնից զարթած չէ, որ այն վանքերից դուրս բերելով հայոց գիտնավորը պիտանի կացուցաներ յուր որդիներին. հայոց ուսումնարանը վանքերի պատերի միջից դուրս հաներ և դներ ժողովրդի մեջ և շիներ հասարակաց կրթության և լուսավորության տուն:

— Հը՛մ... — գլուխը շարժեց վարդապետը. կերևի կոր, դու ևս ան պարոններեն ես, որ ազգի վանքերը, ազգի սուրբ աթոռները քանդելու կջանան, կրոնավորաց դեմ կպատերազմին: Այդ միտքերը նոր աղանդ տարածել է, լուսավորչա սուրբ կրոնը խափանել է: Ո՛չ, եղբայր, հայը յուր նախնյաց շավիղեն դուրս չգար, նա որպես մինչև ցայժմ սուրբ պահեր է նախնյաց ավանդությունները ու ծեսերը, նույնպես պիտի պահե մինչև հավիտյան:

Ոհ, այդ ի՞նչ նախանձու հոգի է, որ դուք ունիք հայոց գիտնավորների հետ: Թո՛ղ մնան աշխարհական գիտունները. բայց և ձեր համակարգ եղբայրներից մինը, երբ սկսում է ազգային լուսավորության խնդիրների վերա մտածել, իսկույն վեր են կենում նորա ընդդեմ ահագին բազմություն նախանձոտ հակառակորդներ ձեր միջից: Ինչ ասեմ ի մասին աշխարհական գիտնավորների հայոց մեջ, որք թափառական ման են գալիս աշխարհից աշխարհ, և ո՛չ մի տեղում դադար չեն գտանում: Խղճալի Մ. Թաղիադյանցը աստանդական մինչև ի Հնդկաստան հասավ, վերջը Պարսկաստանի քաղաքում ավանդեց յուր չնաշխարհիկ հոգին: Ապովյանը — և անգիտելի է, ինչ կերպով կորցրեց յուր թանկագին կյանքը: Բայց ե՞րբ կլինի, որ մեր Հայաստան աշխարհում ևս կառուցանվին աթենյան տաճարներ, և հնամոլության մառախուղը վերանա, մի՞թե ազգն ստեղծվել է վանքի ու վանականների և դատարկ ծիսապաշտության համար: Դորա հակառակ, վանքը և վանականքը և բոլոր կրոնական կարգերը սահմանված են մարդուս համար և պիտո է ծառայեն մարդկության օգտին: Իսկ երբ որ նոքա անպիտանացան, և համեմատ չեն ազգի և ժամանակի պիտույքին, ապա պետք է ի բաց մերժվին: Այժմուս ազգը, յուր տգիտության բանտի մեջ, ճգնավորների աղոթքին և վանականների աղերսանքին այնքան կարոտություն չո՛ւնի, որքան փափագում է կրթության ու քարոզության ախտահալած դեղին, այն զարթուցանողական ձայներին, որ լսելով սթափվի յուր մահահրավեր թմրութենից, փակած աչքերը բանա և տեսանե լուսավոր աշխարհը, լուսավոր ազգերը, ինքն ևս աշխատի հասանել լուսավորության, ուրեմն և բարվոքել յուր դրությունը:

— Ո՛հ. լուսավորությո՛ւն... լուսավորությո՛ւն... անխել բառ, անխել զրույց... Նոր հավեր են եկել, երկաթի ձվեր կածեն: Մի քանի խելառներ ազգը կլուսավորեն. ան ևս հայոց ազգը. ան հարյուրավոր սրբերու անեծքին տակ ճնշված ազգը և մեզ ալ թույլ չեն տար, որ մեր տեղերում հանգիստ մնալով, գոնյա հանապազօրյա աղոթիվք և սաղմոսերգությամբ պահպանեմք նորան: Եթե մեր աղոթքները չըլլային, գիտե՞ս, մինչև հիմա հայոց ազգը հաստատ կմնար:

— Ի՞նչ օգուտ այդ աղոթքներից: Երբ որ տեսանում եմ շատ հայաբնակ գյուղեր կես ժամու ճանապարհով հեռու մի վանքից, ուր գտանվում են բավական վարդապետներ. բայց ժողովուրդը ամենևին բարձիթողի արած: Տարին երկու անգամ քահանայի երես չեն տեսանում, աստուծո, Քրիստոսի անունը հազիվ գիտեն, հավատքից ունեն մի քանի սնապաշտական կարծիքներ. գիտեն մի քանի առասպելախառն պատմություններ սուրբ

գրքերից: Առավել լավ չէ՞ր լինելու, եթե դուք ժողովրդի մեջ մնալով, կրոնի պատվիրաններ ուսուցանեիք նոցա, ազգի որդիքը դաստիարակեիք և կրթեիք:

— Ո՛հ, բաներս թամամեցավ. մեք տարիներով կին մարդո երեսը չուզեմք տեսնել. ճգնավորը միայն ավագ շաբթի օրը իր սարից դեպի վար կգա. դա մեզ կըսե, գնացեք ժողովրդյանը մեջ. ապա վանքերն մեռելներո՞ւն մնան: Ժողովրդյան հետ մեք ի՞նչ բան ունինք: Հա՛, աստված մեր հոգին կառնե, թո՛ղ մեր վանքերաց մեջ մեռնիմք:

— Ահա՛ այդ թյուր նախապաշարումն է, որ պատճառ է տալիս ձեզ հեռանալով ազգից, ժողովուրդն անտերունչ, անհովիվ թողլով, առանձնանալ վանքերի խցերում: Այդ իրողությունն է, որ ի վաղուց հետե տգիտության ցեխի մեջ է խրել ձեր ժողովուրդը: Որովհետև նոքա ձեզ սուրբի տեղ պաշտում են, հայտնի բան է, որ և ձեր դատողությունները մեծ ազդեցություն ունին նոցա վերա: Դուք ամենևին անհոգ եք ազգային լուսավորության համար, և ձեր կյանքը ընծայել եք ունայն և մեռյալ կրոնասիրության. ապա ժողովուրդը որքան անձնատուր պիտի լինի անշահ սնապաշտոթենների. ի՞նչ օգուտ, հնդկական բրահմանները, պարսից դերվիշները ձեզանից առավել ապաշխարանք, կամ րիազաթ են կրում: Եթե այդ բանը նոցա հոգուն շահ ունի, ձեզ ևս կլինի: — Բնա՛վ ոչ, մարդս ծնված է հասարակության համար, պարտական է որևիցե գործակատարությամբ արդյունաբեր լինել ընկերությանը, իբրև մասն յուր բոլորին:

Վարդապետը բարկացավ:

— Այս ի՞նչ զրույց է. մենք վանքե՞րը պահենք, թե ժողովրդյանը լուսավորություն տամք: Ծո, ախպար, մեր ժողովուրդը հազիվ թե անտանելի չարչարանքներով կկարողանա ապրուստ ճարել, և իր գլուխը պահել. լուսավորությունը անոր հա՞ց կուտա, թե հալա՞վ: Ասենք թե մեր ժողովուրդն մինը գութանի մաճը ձեռքեն թող տալով, որդին ալ խուրկիցն իջնելով խարազանի տեղ գրիչ վեր առան. մի տեսնեմք, հայոց դիվանխանեքում գրագրությո՞ւն պիտի անեն, թե յուրյանց մեծ առևտրական հաշիվները պիտի գրեն: Ծո՛, մի թո՛ղ տուր այդ օձու հեքիաթները. թե աստված կսիրես: Որու ձեռքի մեջ գրիչ կտեսնեմ, անոր ճիպին մեջ մեկ փարա չիկա. ձեռք վեր կալ այդ սարսաղ խոսքերեն. քեզի համար պահիր. հայոց ազգը թող յուր հալին մնա, նա ձեզ նման մարդերու խրատներուն կարոտ չէ:

— Ճշմարիտ է, Քրիստոսը հարմարին խոսեց ձեր մասին. «Եթե աղն անհամ դառնա, ինչով համ պետք է լինիս», — դուք ինքներդ խավարի մեջ եք, թշվառ ժողովուրդը ինչ լուսավորություն պիտի ստանա ձեզանից. պատճառ, կույրը կույրին չէ կարող լինել առաջնորդ: Ուրեմն, լավն այն է, որ դուք այդ վանքերում մնաք, մինչև հայկական Պարնասից ծագե հայոց համար լուսավորության արշալույսը: Ձեզանից մեզ օգուտ չկա. թող հայոց նորահաս մուզայքը յուրյանց ախորժ ներդաշնակությամբ կենդանացնեն ազգի ուսումնականության մեռած հոգին:

— Այդ ո՞ւր ես ասում. հայոց ազգը ի սկզբանե անտի ապերախտ է եղել դեպի յուր կրոնավորքը: Կարդա Խորենացին և այլ պատմությունք, կտեսնես, քանի-քանի չնաշխարհիկ կրոնավորք մահ ընդունեցին ժողովրդեն, յուրյանց բարեգործության փոխարեն: Դու ևս այն օձերու ծնունդ ես, ավելորդ բան չէ քու նախատինքը կրոնավորաց ընդդեմ:

— Ապա ի՞նչ ասեմ, վարդապետ. Մշու դաշտի Նորշեն, Առինջ, Հողունք կոչված գյուղերը որքա՞ն հեռավորություն ունին սուրբ Հակոբա, սուրբ Հովհաննու և սուրբ Գլակա վանքերից, որոնց մեջ բնակում են շատ վարդապետներ. մի՞թե ձեր անհոգությունից չէ, որ լատինադավան

վարդապետն նոցա մեջ բույն են դրել. կամ թե Խնուս գյուղը որքա՞ն հեռու է, ուր ամերիկացի միսիոնարը բարձր ամբիոնից քարոզ է կարդում:

— Ընկի՞ց է. չես գիտեր. որովհետև կաթոլիկը արծաթ ունի, կուտա, պռոտեստանտները արծաթ ունին, կուտան, կդարձնեն. մենք արծաթ չունինք, որ տանք, ո՛վ կլսե մեզ. արծաթն եղած տեղը, «Տեր տերը դաշտն կթուրքանա»: Հոգին ու հավատը մարդո աչքին չեն երևնար:

— Ամենևին այդպես չէ, որպես դու կարծում ես. թող վանքերն ձեզ լինին, որոնցից դուրս գալը այդչափ դժվարություն է պատճառում ձեզ: Այդ վանքերի մեջ երբեք գիտնական վարդապետներ պակաս չեն. մի՞թե մեղք կլիներ վանքի մեջ մի փոքրիկ ուսումնարան հաստատելով հավաքել վիճակներից մի քանի մտացի երեխայք,նորանց աստվածաբանական գիտությունների մեջ քաջ կրթել, հետո քահանա ձեռնադրելով արձակել դեպի վիճակները: Նորահաս գիտնական քահանայքը թող սկսեին ժողովրդին քարոզել, նոցա որդիքը մասնավոր ուսումների մեջ կրթել, եկեղեցական արարողությունքը խորհրդավոր կացուցանել ժողովրդի հոգու համար: Այն ժամանակ և հավատացյալքը մին բան հասկանալով, կգիտենային յուրյանց կրոնի ուղղությունը, արժանավորությունը: Եվ պապականների լոկ խոսքով թե «Դուք մոլորյալ եք, վա՛յ ձեր հոգուն, դուք արքայության ժառանգ լինելու չեք, դժոխքի բաժին կլինիք, ձեզ փրկություն չկա և այլն», չէին խաբվելու մերայինքը. բայց խղճալի ժողովրդից ի՞նչ իրավունքով պահանջենք, որ յուրյանց ազգային դավանության վերա հաստատ մնան, եթե նոքա ամենևին անտեղյակ են նորան: Ծնած օրից եկեղեցում մի քարոզի ձայն լսած չեն, գրի սևն ու սպիտակն չեն իմանում. աստվածաշնչի ու այսմավուրքի պատմությունը յուրյանց պառավ տատիցն են լսած առասպելախառն: Ժողովրդի հոգևորական տնտեսությունը մնացել է գյուղական անկիրթ քահանաների ձեռքում և սոքա յուրյանց պարտականությունը այդպես են հասկացել, որ մկրտության և պատարագի, պսակի և թաղման կարգերը կատարելով, և յուրյանց պաշտոնավարձը ստանալով, կարծում էին, թե չցուցել են յուրյանց քահանայական խորհուրդը: Ի՛նչ փույթ դոցա, ժողովուրդը թուրքացավ և պապադավան դարձավ, նոցա աջահամբույրը, նոցա ժամուցը պակաս չլինի, բավական է:

Այս միջոցին եկան, նստեցան մի քանի ուրիշ վարդապետներ, որք մի վայրկյան լուռ կենալուց հետո, գոռացին չորս կողմից. — Տո՛ դա հերձվածող է, հո դապռոտեստանտ է, դորա խոսքերից շատ մոլորություններ երևում են: Այս գիշեր միայն պատիվ քո այստեղ մնալը, առավոտուն դուրս. լուսավորիչը մեր օրինակն է, որ խստակրոն ճգնությամբ կյանքն անցրուց Սեպուհ սարումը:

— Երանի թե դուք սուրբ լուսավորիչն ունենայիք ձեզ օրինակ. բայց մի լավ քննեցեք այն խնկելի տղամարդի և ձեր կյանքը. տեսեք, որևիցե համեմատություն կա՞ ձերու նորա մեջ. նա Հայաստանը լուսավորելուց հետո, մեհյանները քանդելուց հետո, Արիստակեսն յուր փոխարեն, ավելի քան չորս հարյուր երեսուն եպիսկոպոսներ ազգի հովվության համար ձեռնադրելուց հետո, երբ որ տեսավ բոլոր իղձերն կատարած, Մովսեսի նման յուր անձը թաքցրեց: Բայց հավատացեք, որ լուսավորչի ժամանակ յուրաքանչյուր նահանգում հազիվ թե գտանվում էր մի կռատուն. բայց այժմ համարյա ամեն ժողովրդականի սրտում պաշտվում է մի-մի Անահիտ: Ապա այդ շնչով մեհյանները ե՞րբ քանդվելով պիտի դառնան Քրիստոսի համար սուրբ տաճարներ:

— Բավական է, քարոզ մի՛ կարդա: Քո ասածները մոլորություն են: Քեզ համախոհ շատ մարդիկ այժմ գրիչ վեր առած բամբասում են մեզ, մանավանդ այն Մոսկվայի և Պետերբուրգի

պարոնները, որք վանք ու վանականը թողլով, բռներ են վարժատան պոչը ու կերթան. աստված անոնց կամքով չընե. անոնց միտքը մեզ հայտնի է:

— Հայր սուրբ ջան, ծառա եմ սուրբ աջիդ. կարելի է, ես մոլորյալ լինիմ. բայց դուք, իբրև Օրենսուսույց վարդապետ, պարտական եք իմ մոլորությունս ուղղելու հեզ խրատաբանությամբ, և ո՛չ բարկությամբ: Ես ազգի ցավով սիրտս այրված խորովված պատանի եմ: Թողեցի Ատրպատականը, եկա տեսնելու Հայաստանը, գուցե փոքրիշատե մխիթարվիմ: Ընդհակառակն, սկսյալ այն րոպեից, մինչև ոտքս կոխեցի հայրենի քաղցր հողի վերա, ամեն մի քայլափոխում սիրտս լցվում է նորանոր ցավերով, ամեն մի քայլափոխում աչքիս դեմ բացվում են ողբալի տեսարաններ. — մի կողմից փառավոր քաղաքների, վանքերի ավերակները, մյուսշ կողմից՝ տեսանելով այդ խղճալի համազգիքս, խելքս իմ մեջ մնում չէ. աչքիս առջև մթնում է: Այն ողորմելի ժողովուրդը, որ մին ժամանակ ունեցել է սեփական փառք, տերություն, քաջություն, այժմ մթին խավարի մեջ նստած է բոլորից զուրկ: Ապա ի՞նչ առնեմ, հա՛յր սուրբ. դու մեղադրում ես այժմյան գիտնականներին, ասում ես, նոքա յուրյանց հոգևորականների պատիվը չեն ճանաչում, ուրիշ ազգերի առջև խայտառակում են: Ապա ի՞նչ պետք է առնել. մինչև այժմ ազգի պակասությունները քողարկելով, բանն այստեղ է հասել. բարբարոս ազգերը լուսավորություն ստացան, իսկ հայը (թող նորանց, որ շատ աշխարհներում գաղթական են). — հայը, հայրենիքի սրտի մեջ, Հայաստանի ծոցումը խորին տգիտությամբ պաշարված. թո՛ղ մենք ամենևին չխոսենք, թո՛ղ հայ գիտնավորը առժամանակ ևս լռե. մի՞թե ձեր պատվին ինքնըստինքյան մեծ խայտառակություն չէ՛, որ ամերիկացի քարոզիչը, հռոմեական եկեղեցու քահանան հեռավոր աշխարհներից գալով, Հայաստանի սրտի մեջ բույն են դնում, յուրյանց համար նոր ժողովուրդ են ձեռք բերում. իսկ դուք ձեր սեփական հոտը չկարողանաք պահպանել. անփույթ առանձնանալով վանքի խցերի մեջ, անօգուտ կյանք վարեք: Բայց, որպես ձեր անհոգությունը տեսանում եմ, այդպես ևս չէ մնալու, ըստ որում փոքր կայծերը պատճառում են մեծամեծ հրդեհներ: Շատ կարծիք կա. նույն այդ վանքը, որ միջնադարյան ասպետների նման, համարում եք ձեզ սեփական բերդ, մի ժամանակ դորա մեջ ևս բարձրանա այն ազգի ամբիոնը, որին դուք հերձվածող և մոլորյալ եք համարում:

— Զարմանա՛լի բան. դուք միշտ կպահանջեք, լուսավորություն լինի, լուսավորություն լինի, ուսկի՞ց կլինի լուսավորությունը, եթե ոչ տերության գանձարանեն: Բայց մենք ո՛չ թագավորություն ունինք, և ո՛չ գանձ. հազիվհազ առանձնացեր ենք վանքերու մեջ, մեր սև օրը կուլանք: — Հա՛, հա՛, քո Մկրտիչ վարդապետն ալ, հողը անոր գլխին, ան ապերախտը թողավ անապատը, իր կրթված ու սնված սուրբ տեղը. ուզեց տպարան ու դպրոց հաստատել, լուսավորություն տարածել. հիմա ան է, որ չարվադարի նման տարին մի անգամ կվազե դեպի Պոլիս, ամիրաներից օգնություն խնդրելու, մեծ պարտքերու տակ է ընկած. անխելք գործ. անիմաստ բան: Ա՛յ թշվառական ո՛վ քեզի կստիպեր քո չափեն դուրս շալակ վեր առնուլ, ոտդ կոտրվի, տակը մնաս: Վանքերի խորշերում մի կտոր հաց չկա՞ր, որ ուտեիր, քո աղոթքիդ, ժամ ու պատարագիդ լինեիր: Այդ գործերեդ ի՞նչ կթափվի, որ դու ինչ հավաքես: Ազգը կլուսավորվի, թո՛ղ մի քիչ ալ խավարի ու անդունդը գնա՛, քեզ ինչ փույթ: Բոլոր Վասպուրականը քեղ թշնամի ես արեր, չգիտես, ի՞նչ է շինածդ: Վարագումը տպարան և դպրոց է հաստատեր. թո՛ւի, կործանվի տպարանն ալ, դպրոցն ալ. հենց մեք ուղղական, սեռական, տրական չգիտեմք, մեզ չօրհնեցին: է՛հ, ադոնք փուչ բաներ են. մեր Մեսրոպ ու Մովսեսն ալ քերականություն գիտեին. բայց սոված ծարավ ման կուգային: Կտեսնենք, քո Արծվի վերջն ալ. ինչպես կթռցնեն նորան յուր ճտերուն հետ դեպի Բյուզանդիոն: Հո հայոց ազգը, մեր բոլոր սրբերեն անիծյալ ազգը, վերջը պիտի կործանվի. թե

քարոզես, թե չքարոզես: Մեռած հիվանդի բերանը միշտ դարման
լեցրու,  տեսնեմք, կկենդանանա՞:

Տեսանելով արդեն, որ վանահայրը, բարկության բոցով առավել տաքացած, քաղաքավարության դիմակը վայր ձգեց յուր վերայից, և անվարագույր երևցնում էր յուր մոլար դատողությունների պատկերը, որով ես հեշտությամբ կարող էի ծանոթանալ մեր հնապաշտ կրոնավորի հոգու հետ. այնուհետև սկսում եմ համոզական խոսքերով վարդապետի բարկության հրդեհի վերա ջուր ցանելով խոսակցության թելը երկարացնել: Թո՛ղ չձանձրանա մեր կարդացողը. այս խոսակցության մեջ տիրում է մի ասիական երկարաբանություն. ինչ պետք է արած: Եվրոպացին ո՛վ է ճանաչում Աղթամարա վանքումը. մեր վարդապետի գլուխը եթե դրով ծակելու լինիս, այնուամենայնիվ ասածները նորա գլուխը չեն մտանելու... ո՞ւր մնաց եվրոպացի համառոտաբանությունը:

— Հա՛ յր սուրբ ջան. ես շատ եմ ցավում, որ ձեր միտքը մոլորված է այդպիսի վտանգավոր գաղափարներով, այդպիսի ազգակործան գաղափարներով, որք խորուն տպավորություն ունին, որպես քո երևակայությանդ մեջ, նույնպես և բոլոր քո միաբանակից եղբայրների: Հայոց ազգը ամենևին անիծված չէ: Հայոց ազգը ամենևին կործանման համար նախասահմանած չէ: Նա մի պատվական ազգ է: Նա յուր հետին ռամկության մեջ ունի մի ջերմեռանդ հավատ դեպի փրկիչը. ունի շատ մաքուր բարք ու վարք: Մի այդպիսի ազգ, մի այդպիսի քաջ, խելոք ազգ, ինչպե՞ս բանալու չէ մտքի փակված պատուհանները, ընդունելու լուսավորության շողը: Նա պողովատի նման ունի սաստիկ ձգտողություն դեպի ուսման մագնիսը: Հա՛ յր սուրբ, հո հոգուն մատա՛ղ: Մի՛ նախատիր հայոց ազգը, քո բերանը կրակ է. դա մին ազնիվ, ընտիր ազգ է: Ա՛խ. հոգիս դուրս գա նորա համար: Նա, չունենալով յուր համար առաջնորդ, աչքերի լույսը պակսած, կարեմ ասել, բոլորովին կույր, չէ շեղվում յուր ճանապարհից. գնում է այն նեղ ու անձուկ շավղով, որ ցույց տվեց նորան սուրբ Գրիգորիսը: Մի՞թե անպիտան է ոսկին, մինչդեռ հողի գրկումն է. թող մաքրե նորան քիմիան, այն ժամանակ կտեսանես նորա վառվռուն ճաճանչները, այլև դու ինչո՞ւ այդպես կողնավորապես դատում ես Արծվի ջանքը, նա արծիվ է. սրատես աչքերովը Վարագա բարձրավանդակից տեսանում է յուր ազգօգուտ տնօրենությունների շատ հեռավոր սահմանները: Նա առաջինն է, որ կամենում է զարթեցնել Վասպուրականի ժողովուրդը մահահրավեր թմրությունից: Ինչո՞ւ անիծում ես նորա դպրոց ու տպարանը, այդ երկու գլխավոր գործիքը, որ այնքան ձեռնտու են ազգային լուսավորության բանին: Նա արդեն կրում է յուր մեջ այն բարձր, վսեմ միտքը, որով հոգևորված է յուրաքանչյուր կրթյալ ազգասեր հայերի մեջ: Նորա խորհուրդները տարբեր են ձերայիններից: Նորա գործերի վախճանը շահավետ է. երանի թե մեր բոլոր կրոնավորք ունենային այն ազնիվ ոգին, որպես Մկրտիչ հայր սուրբը: Ի՞նչ երջանկություն կլիներ:

— Սորանք իմ գլուխս չեն մտներ... Մկրտիչ վարդապետն, մեք լավ կճանաչեմք նորան տիրացության ժամանակից. մին փարա չուներ գլուխը գերծել տալու, ի՞նչ ելավ, հա էն շլել (բարձրահասակ) Մկլոն է: Խազինա չգտավ, ինչո՞վ պիտի կառավարե տպարանը ու վարժարանը: Ասում եմ, ափսոս է, մի քանի տարի կյանք ունի, թող չփչացնե խենթ ու խելառ գործերու մեջ. թող նա ևս առանձնանա յուր վանքումը, խաղաղ ու հանգիստ նստե, ազգի բարիքն վայելե ու անոնց համար աղոթք ընե: Վատ չեմ ըսեր, սիրտս նորա համար կցավի, եթե ոչ, նա թագավոր դառնա, իմ վանքս չէ կարող ձեռքես դուրս հանել:

Ես ինչ որ ասում էի, հնարք չէր լինում, վարդապետը հենց յուր զուռնան էր փչում: Կարծեմ. խոսքերս նորա հնացած և քարացած մտքի վերա չէին ներգործում: Ա՛խ, երկար

ժամանակ պետք է (արդյոք կհաջողվի՞) մինչև փափկանա այդ քարացած սիրտը, և ընդունե եվրոպական կրթության տպավորությունները:

— Եթե դուք ազգասիրություն ունենայիք, Մկրտիչ վարդապետը ինչո՞ւ պիտի ամեն մի կարոտության համար Պոլիս գնար. եթե դուք սեր ունենաք, այն վեհ Արծվին շատ ամուր թև ու թիկունք կդառնաք, նա ոչ մի բանում կարոտություն ունենալու չէ: Բայց, ի՞նչ օգուտ, որ անձնասիրությունը թույլ չէ տալիս: Գիտե՞ք, Հայաստանի վանքերի գլխավորները կարող են ունենալ մի-մի փառավոր վարժատուններ և տպարաններ: Գիտե՞ք, որքան արդյունք ունին այդ վանքերը, մեծ եկամուտներ ունին,եթե օրինավոր վերակացությամբ և տնտեսությամբ հավաքվին մի առանձին գանձարանում, ազգի օգտի համար գործ դրվին: Օրինակի համար, Մշու սուրբ Կարապետի և Գլակա վանքերը միթե կարող չեն մի փառավոր վարժարան ունենալ, ուր կարող էին դաստիարակվիլ և կրթվիլ բոլոր Մշու հայազգի ժողովուրդը:Նոցա արդյունքը էջմիածնա հավասար է, բայց ի՞նչ օգուտ, բոլորը վարդապետների ագահ ախորժակին զոհ է լինում: Նաև այդ Աղթամարը, որ ունի երկու հարյուր գյուղից առավել վիճակավոր ժողովուրդ, եթե ամեն մի գյուղից մի աշակերտ ընտրվի, վանքի մեզ երկու հարյուր աշակերտից ձևացած ընտիր վարժատուն կձևանա: Այլև Հայաստանը Եվրոպա չէ, որ մի ուսանողը տարեկան երեք հարյուր, կամ ավելի ևս ռուբլի ծախս ունենա գնալու համալսարան, բան ուսանելու: Այստեղ աշակերտի համար ավելի ծախս հարկավոր չէ. հասարակ շալեղեն հագուստները բավական են. և ուտելիքը վանքի խոհարանի պարզ կերակուրներից, որ բոլորը կարող են հատուցանել վանքի բազմաթիվ գոմեշների, կովերի և ոչխարների հոտերը. և հացը արդեն գալիս է վանքի սեփական անդաստաններից, որոնք, բացի վանքի գութանից, մշակվում են և բարեպաշտ ժողովրդի օգնությամբ:

— Տես, մինչ ո՞րտեղ վանքերի գաղտնիքը հասկացեր են. ասորմե առաջ աշխարհականը ի՞նչ գիտեր. մեզի սրբի տեղ կպաշտեր: Աշխարհեն մի օգուտ չունինք, ասոնք կամին կոր մեր վանքերի ապրուստն ալ մեր ձեռքեն առնուլ: Ծո՛ , աշակերտն կուտե, զահրըմար (օձի թույն) ուտե. աշակերտը ի՞նչ գործ ունի վանքի մեջ. մեղրաճանճի բույն կհավաքեմք կոր մեր գլխին. քի՞չ ցավ ունինք. անոնք ալ մի կողմեն ավելնան: Էգուց ու մյուս օր մեկ սև վեղար ալ կձգեն գլխներին, մեկ ծանր բեռն ալ անոնք կլինին մեզի վերա. քի՞չ են այդ կըռըլմիշները (կոտորվածքը):

— Վարդապետ, դուք ամենևին ասածներիս ուշադրություն չեք առնում. երևում է, իմ խոսքերը քամու նման ձեր ականջների մոտից անց են կենում, ահա այդ է, այդ անձնական շահասիրությունն է, որ ձեզ գիտնավոր անձների աչքից ձգել է. դուք ձեր անձին երջանկությունը և ձեր փառքը չեք փոխում ազգի բախտավորության ու փառքի հետ: Ահա սորանով իրավունք են ստանում ազգի գիտնականքը ձեզ չսիրել:

— Է՛հ. չարը տանե քո գիտնականքը: Ծո անխելներ. Այսմավուրքը, ծառա եմ նորա սուրբ զորությանը (երեսն խաչ է հանում), Այսմավուրքը կարդացեք, որ բան հասկնաք, թե հոգիներուդ շահ լինի, և թե մարմիններուդ: Մարդ չհասկանար, թե ի՞նչ կզրուցեն այդ շատախոս տետրակները, իրենց նոր օձի նման ոլորուն լեզվավն: Սատանան ալ կարող չէ հասկնալ: Ալ ի՞նչ մնաց, որ մեր գլխուն չբերիք. գնացեք, թե աստված կսիրեք, Մեսրոպն ու Խորենացին, և Լամբրոնացին իրենց գերեզմաններին դուրս հանեք, տեսնեմ կհասկնան սիստ և մինտ, սիմետրիա, անատոմիա, ֆիզոդնոմիա բառերու նշանակությունը: Ծո, հիմարներ, անպես կուրացերեք, որ ձեր հոր խաչն ալ չեք ճանչնար: Ի՞նչ եղավ, որ Մոսկվա, Փարեժ, Վիեննա կընակվիք, Ձեր պապի լեզուն գրեք, որ մարդ հասկընա. ի՞նչ աղպես կթեքթեքեք ձեր լեզուն

նորանոր բառերով: Ծո Նազարյանց, ի՞նչ ըսեմ քեզի. դու միշտ Մոսկվայեն կբոռաս, թե աշխարհաբառ պիտի գրել ու մտածել, որ ամեն մարդ հասկնա: Տեսնեմք քու աշխարհաբառն է խրթին, թե Նարեկը, կամ Լամբրոնացիի ճառերը. քավ լիցի, թե ես մեկ բան ալ կհասկնամ: Խեղճ ռամիկը, որու համար դուն կգրես,ի՞նչ պիտի հասկնա: Հայք ամեն երկիր ցրված են, նաև ամեն մեկ նահանգի բնակիչք կխոսին առանձին աշխարհաբառ լեզվով, որոնց մինը մյուսին անհասկանալի է: Ուրեմն աշխարհի երեսին քանի երկիրներու մեջ հայք կգտնվին, այնքան ալ լեզուներու տարբերությունք: Դուն որ կուզես քու աշխարհաբառը հասարակաց լեզու ընել, որու համար մեծ դժվարությունք կան, լավն ան չէ՞, գրոց լեզուն, որն որ շատերուն հասկանալի է, հասարակաց ընել:

— Հայր սուրբ, դու ծանո՞թ ես Եվրոպայի այժմյան հեղինակների հետ, և ունի՞ս տեղեկություն նոցա գործերեն, նոցա մտածություններեն, ստանո՞ւմ եք որևիցե նորատիպ գրվածք, օրագիրք, ամսատետրակներ:

— Եթե վանքի բոլոր սենյակներու մեջ ալ դիզված ըլլան նե այդ անպիտան գրվածները, ես իմ Նարեկն ու Սաղմոսը չեմ թող տար և իզուր ժամանակ չեմ կորսունցներ անոնց վրա: Բայց համարյա թե միշտ պատահելուն պես թափառական տղամարդեր, որոնք կուգան կերթան, քեզի պես նույն սազերը կչալեն մեր ականջներուն: Անոնցմե լսած եմք ու սովրած այդ անունները:

— Այդպե՞ս. ուրեմն, պատահում են երբեմն ուսումնական անձինք հեռավոր աշխարհներից. հայրենիքը տեսնելու համար դոքա գալիս են, ներկայանում են վանքերի վարդապետներին: Հայտնի բան է, նոցա խոսակցությունը ուսումնական նյութերի վերա կլինի. պատճառ ազգային առաջադիմության վերա խոսելն ու գրելը այժմուս ազգային գիտնավորների մեծ մասի համար դարձել է մի գլխավոր նյութ: Եվ ամեն մի կրթյալ անձն սուրբ պարտականություն է համարում յուր վերա, գրելու մտածել և հրատարակել յուր կարծիքը համազգիների լուսավորության պատկանելի խնդիրների վերա:

— Անօգուտ ջանք. այլապես կարելի չէ սահմանել այդ գործը: Հայոց ազգին մեջ ով որ սկսավ փոքր առ ինչ խնամք տանել նորա հառաջադիմությանը, շուտով արդեն կընդունի ապարեխտ հասարակության ձեռքեն մահադեղի բաժակը: Կարդա հայոց պատմության թերթերը, անտեղ կտեսնես այն հոյակապ անձանց ցավալի վախճանը:

— Հայր սուրբ, այդ հայտնի բան է. այն մեծամեծ արդյունակատարությունքը, որք ազգային հաստատության համար էական սյուներ են, պահանջում են հոգաբարձուներից և շատ ու ծանր զրկանք, զոհաբերությունք, չարչարանք, երբեմն այո, և մահ. որպես եղած են այն մեծամեծ նահատակությունքը, պատերազմները, այն պատվական անձերի կորուստը: Ապա դուք ի՞նչ եք համարում քաջազնական առաքինություն ասած բանը: Դուք միայն հայում եք դեպի մեր ազգը: Կարդացեք Հունաց, Հռովմայեցոց և նոր Եվրոպական ազգերի պատմության թերթերը նոցա մեջ, իբրև պարզ հայելու մեջ, կտեսանեք քաջազնական առաքինության փայլուն վաստակները: Իսկ դա անպիտան մարդու և մեռած սրտի գործ է, որ մինը յուր անձնական խաղաղությունը չխառնակելու համար, հասարակաց օգտին անհոգ լինի:

— Օրհնած, չեմ հանկընար ինչ կխոսիս. դու դեռ երիտասարդ ես. խելքդ խախուտ է. չես հասկցեր, թե աշխարհս ինչ բան է: Մարդը քանի խելք ունի, թող կենաց վերջին օրերը լա. ի՞նչ գործ ունի նա ընդհանուր ազգին հետ. նորա, ստեղծողը առանց մեզի ալ լավ գիտե հոգալ նորա պետքը: Քանի ծեր չես, ձեռք ու ոտքդ զորեղ են, աշխատիր վերջին օրերուդ համար ապրուստ ճարելու, սոված կմեռնիս: Աշխարհ է. շատ ապրել, ուշ մեռնել կա: Ան ժամանակ, որ

ծերացար, աչքի լույսից ընկար, ալ ո՞վ է քու պատիվ գիտցողը, կամ եթե աղքատության մեջ դուն մեռար, ով պիտի հաց տա քու որբիկներուն. քու ազգը պատվել գիտե՞ մի երախտավոր մարդու ազգասիրական, ինչպես կըսես, արդյունակատարությունքը: Է՛հ. փողի սիքային ղուրբան ըլլամ. և հոգվո է, և մարմնո: Վանա Գաբրիել առաջնորդը մեռավ, եթե այնչափ արծաթ թողած չըլլար, անպես հանդիսով նորան կթաղեի՞ն մի:

— Ահա, այդ դժնդակ եսական միտքն է, որ պատճառ է տալիս ձեզ, երկրավոր հարստությանը գերի դառնալ. երբ մի վանք, կամ մի հոգևոր վիճակ ձեռք եք բերում, իսկույն աշխատում եք զանազան խաբեբա ճանապարհներով արծաթ հավաքել: Այն է, որ հայոց վարդապետը մեռանելուց հետո մի երևելի վաճառականից առավել մեծ արծաթ է թողնում (երանի թե շատերի արծաթը յուրյանց մահից առաջ հողի մեջ թաղված չմնար): Երանելի, դու աշխատիր, ազգի համար օգտավետ գործեր հառաջացնել. տեսանենք, հայը քո պատիվը կմոռանա՞: Նա ո՛չ թե քո ծերությունը կպահպանե, այլև մեռանելուցդ հետո, փոշի դարձած նշխարքդ պաշտելով անմահ կպահե քո հիշատակը: (՞) Նա գերեզմանիդ վերա սուրբ տաճար կանգնելով, զոհեր կմատուցանե սեղանիդ վերա(՞):

— Ծո՛, քանի կենդանի եմ, հե՛շտ ապրիմ. մեռնելուց հետո մարմինս թող ինչ կամի լինի. դորա համար ի՛նչ հոգամ …

Թուրքն անօրեն է, խոսքն՝ օրինավոր. «Ֆիրսանդի ֆութ էյլամա» (մի հաջող միջոց ձեռքեդ անց մի թող). ինչպես կտեսնեմ կոր, այդ նորահաս իմաստակները, ժամանակ կլինի, տասն պատարագ ընես, մեկ փարա չեն տար: Սուրբ Մեսրոպը միտք բերեք. սոված ման կուգար: Դա ան ազգն է, Լուսավորիչ Սեպուհ չգնար նե, Տրդատի հետ ի միասին կխմեին մահադեղը: Մեջքներուս իլիկը կոտրեցավ, ադ ազգի համար ծունր դնելով, աղոթք ընելով, դեռ շնորհակալ չեն. կուզեն վանքերն ալ մեր ձեռքեն հանել: Խեղճ ճգնավորը վանքն չեն. սարերու մաղարեքն ալ անոնց արժան չեն համարեր, փա՛ռք քեզի, տե՛ր, փառք քեզի՛. վերջներս ո՞րտեղ հասավ:

— Օրենքը արծաթով տալ սիմոնականություն է. որպես ձրի ստացաք, նույնպես ձրի պիտի բաշխեք. շատ ժամանակ է տեսանում եմ, նաև մեր երկրում հարսի ու փեսայի մեջ չհասություն է դուրս բերվում: Բայց զարմանալի է, երբ մանեթի կանոնները քննում են, իսկույն չհասությունը վերանում է. մանեթն առավել օրինավոր գործ է կատարում, քան կանոնագիրքը: Մի երեխա է ծնվում, մի մարդ է մեռնում, պիտի այնքան ժամանակ անկնունք և անթաղ մնան, մինչև հատուցանեն աթոռահարկը, քահանայի Ժամուցը, երեցփոխանի տուրքը, և այլն: Կամ թե Հայաստանու եկեղեցու ավանդությանը հետևելով, երբ մի նորահաս տիրացու կամք ունի ընդունելու քահանայական լուծը, ձեռնադրող եպիսկոպոսը քննորեն հարցուփորձ պիտի առներ. առաջին, նորա գիտության վերա. երկրորդ, նորա անարատության վերա. երրորդ, թե ունի՞ վկայություն ժողովրդի բերանից յուր առաքինի բարք ու վարքի և կրոնի սրբության մասին: Սորա հակառակ, եպիսկոպոսի առաջին հարցուխնդիրը լինում է, որքան արծաթ պիտի տար: «Այսքան, հայր սուրբ». «փոքր է, ո՛րդի, հավելցրեք»: Այս է ահա պատճառը, որ ազգի մեջ գտնվում են այնպիսի քահանայք, որք կարգավոր գոլով, հայր մեր ասել չեն իմանում: Իհարկե, մի բան, որ արծաթով ստացվի, նորանում ևս դժվարությո՞ւն կա: Ըստ մեծի մասին,այն մարդիկը, որք աշխարհական կյանքի մեջ չեն կարողանում ապրուստ ճարել, թե փոքր-ինչ սևը սպիտակից կջոկեն, քահանայությունը մի առանձին ապրուստի դուռն համարելով, մտանում են այդ ծանր լծի տակ:

Հայր սուրբը կրկին բարկացավ:

— Անիծվի այդպիսի ժողովուրդը, միթե դա թուրքեն ալ վատթար է, որ յուր մոլլաներուն, սեիդներուն տալիս է խումսը (հինգերորդ մասը գույքի) և զաքիաթը (տասանորդը գույքի որպես կրոնական տուրք)։ Դա եահուդեն ալ վատ է, որ յուր ռաբբիներուն, խախամներուն տալիս է ֆիթրան. ապա մեք ձեզի հետ ինչպե՞ս վարվիմք, որ մեզնից շնորհակալ ըլլաք։ Կըսեք, մեկ ղուրուշ չտամք. հոգիներդ թող դուս գա. և աղոթք ըրեք, և եկեղեցական կարգերը կատարեցեք, և ազգի որդիքը կրթեցեք. ո՛հ, այդ ինչ բան է, որ մեր գլխին կբերեք. մեզ բամբասանքի տակ եք ձգեր։ Աստված ձեր դատաստանն ընե. ալ ի՞նչ ըսեմ. խղճմտանք չունիք, հույսներիդ կտրվեր է, ոչինչ բանի չեք հավատար, ո՛չ ժամը գիտեք, ո՛չ պատարագը. ո՛չ գիրքը։ Լոկ բռներ եք վարժատան ու տպարանի պոչը ու կերթաք։ Ո՛հ, բերանս բաց կընես, կուզես ինչ որ սրտիս մեջ կա, ըսեմ։ Անցյալ տարիները, Թիֆլիզու, Երևանու, Ղարաբաղու կողմերը ժողովարարության գնացեր էի, անտեղ տեսա մի քանի Ռուսաստանում կրթված հայեր։ Ա՛հ. սատանան առնու անպիսի հայը. ո՛չ լեզու գիտեն, ո՛չ պահքը, ո՛չ օրենքը. միայն կորած ու սրած պալենները (շլյապայի նման, Հայաստանի խեցեղեն անոթ) գլուխներին թեք դրած, ուռած-ուռած ման կուգան. ո՛չ իրենց հոր պատիվը գիտեն, ո՛չ կարգավորին։ Կարեմ ասել, կամչնան ասելու, թե մեք հայ եմք, մի խոսքով, անոնցմե քաղաքավարություն չտեսա։ Աստված հաստատ պահե մեր ժողովուրդը։ Ինչ վատ բաներ կան, ձեզմե կգոյանան։ Մեր ժողովուրդը սրբի պես կպաշտե մեզ. քիչ կմնա, մեր ոտքերնիս լվանա, ջուրը խմե։ Տուներնին, որ կերթաս, փարվանայի պես գլուխներուս վերա պտուտ կուգան. կըսես, թե անոնց համար լույս եմք դարձած։ Սեր է, կարագ է, մածուն է, մեղր է, սեղան կբերեն. քիչ կմնա, որ իրենց հոգիներնին հանեն, մեզի տան։ Աստված իրենց կարողություն տա.ալ մի խեիրի բարաքաթ ըսես, անոնց մեջ կգտնվի. ձեզի մեջ ի՞նչ կա. սատկած էշ կփնտրեք, որ նալերնին հանեք։

— Հայտնի բան է, օտար ազգերի վարժատներում կրթված ու դաստիարակվածը տեսածիդ նման կլինի։ Մեր աշխատությունը ևս այն է, որ ազգը սեփական վարժատունք ունենա, ազգի որդիքը կրթվին, դաստիարակվին հայկական հոգով, լինին կատարյալ հայ։ Մանուկների սիրտը կակուղ մոմի նման, ինչ կնիք զարկես նորա վերա, այն ևս կընդունե և կպատկերացնե յուր մեջ։ Ոչինչ այնքան բնական չէ, ինչպես այդ։ Ամենայն հայ, իբրև անդամ հայկական հասարակության, յուր կարողության չափ պարտական է խնամք տանել ազգային մարմնի շինությանը։ Կարգավորք քահանայք, որպես կրոնի տնտեսք և սպասավորք, ևս առավել պարտական են հորդորել, քաջալերել, քարոզել խոսքով ու օրինակով։ Հայրենիքը, ազգը պատկանում է հոգևորին և աշխարհականին միանգամայն։ Գիտես, յուրաքանչյուր տարի քանի-քանի անձինք մեր ազգից հոգով օտարանում են, հեռանում են և պիտի հեռանան։ Ըստ որում հայոց մանուկների համար մասնավոր դպրոցներ հազվագյուտ են։ Կրոնի ուսումը մանկական հասակից նոցա սրտի մեջ չէ արմատացած։ Երբ որ այլազգի դպրոցներում դաստիարակվում են, իհարկե, իհարկե, ասում եմ, պիտի այլազգի հոգի և սիրտ ստանան, ավելի սիրեն օտարինը, քան թե յուրյանցը, որ ողորմելիքը երբեք տեսած չեն և չեն տեսանում մի պայծառ կերպարանքի տակ։ Չափահասների համար քարոզությունը մեր եկեղեցիքներում սովորություն չէ, որ գոնե հայոց քրիստոնյան հասակավոր տարիներում յուր կրոնից մի բան լսե։ Եկեղեցական ընթերցվածներից, որ բոլորը գրոց լեզվով են, ռամիկ ժողովուրդը մի բան չէ հասկանում, և այդ ռամիկը համեմատելով գրագետներին այնպես է որպես 2.1000. ուրեմն նոցա համար են ավետարանը կարդացած, և թե Մուհամմեդի Ղուրանը։ Երկուսից ևս մի բան չէ հասկանում ժողովուրդը։ Բայց սորա ներհակ, երբ ճիզվիտը յուր աղոթագիրքը կամ ամերիկացի քարոզիչը յուր աստվածաշունչը վեր առած, մտնում են մի գյուղացի աղքատի խրճիթ, նորա կողմը ժողոված մանուկ ու չափահաս մարդիկ, կին և աղջիկ, և սկսում են յուրյանց պարզ, հետին ռամկին հասկանալի լեզով աղոթել նոցա հետ միասին. կամ պատմել նոցա տիրոջ պատվիրանները, Հիսուսի խոսքերը. — այն ժամանակ յոթանասուն տարիքով ծերունին ևս զարմացած, երկյուղած զգացմունքով

լցված, ուշադրությամբ լսում է, հիանում է, և հոգոց հանելով ասում է. «Մեղա քեզ տեր, մեղա, ո՛հ. հենց իզուր տեղը մորուքներս սպիտակացավ, անխելք ծնվանք, անխելք մեծացանք, և անխելք պիտի մեռանինք: Ա՛հ, մեր հոգու ճարն ինչպե՞ս պիտի լինի: Այս ի՞նչ է ասում աղոթագիրքը, ի՞նչ է ասում ավետարանը: Ինչո՞ւ մեր քահանայքը այդպիսի խոսքեր մեզ չեն պատմած: Վա՛յ, մեք կկորչինք: Վարդապետներն ևս մեզ իմաց չեն արել: Կարելի է մեր գրքերի ու ավետարանի մեջ դոքա գրված չեն: Նոր բաներ ենք լսում, վա՛յ մեզ ու վա՛յ մեր հոգուն»:

— Եկ դու, հա՛յր սուրբ, որքան խելք ունիս, բանեցրու, որքան զորեղ փաստեր ունիս, գործ դիր. միայն հասկացրու այն ալևորին, թե բոլոր ազգերի ավետարանը մին է, զանազանությունք չկան, բայց նորա գլխում բան մտցնել կարելի չէ, նա մի լոկ խոսքով քեզ կկապե. «Ապա եթե ավետարանը մին է, ուրեմն այդ խոսքերը մեր ավետարանում ևս պիտի գրված լինին. ապա ինչո՞ւ համար մինչև այժմ մեր սուրբ հայրերից լսած չեմք»: — Թեպետ Ավետարանը ամեն շաբաթ կիրակե մեր եկեղեցում կարդացվում է, և մեր ժամասեր ալևորը ամեն օր լսում է նորա ձայնը, բայց ինչ օգուտ, որ աղվեսի սառուց ուտելու նման, ատամները կրճտում են, փորը մի սննդական բան չէ գնում: Ահա այդ է պատճառը, որ ձեր ժողովրդի հավատը մեռած է:

— Ի՞նչ կխոսիս, ի՞նչ. մեր ժողովրդի հավատը մեռած, այն սուրբ հավատը, այն, Քրիստոսի արյամբ, Լուսավորչի նահատակությամբ գնված հավատը մեռա՞ծ. անտանելի՛ հերետիկոսություն. խլվեցեք ականջներ, ասիկա չլսեմ:

— Մի բարկանար, հայր սուրբ. մարդուս բարկությունը, ինչպես գրած կա, չէ գործում աստուծո արդարություն: Թող առժամանակ լռեն մեր նախնիքի մեծամարմին մատյանքը. մեք սկսենք խոսել նորանից, որպես տեսանում ենք հավատը ավետարանի մեջ, և ձեր ժողովրդի սրտի մեջ:

— Հայոց կրոնը, որ յուր սուրբ հիմնադրեն մինչև ցայժմ հաստատ կմնա հայկյան որդիներու մեջ, հազարավոր թշնամիներու դեմ, յուր անհաղթելի ճակատը անդրդվելի պահելով, — մի այդպիսի կրոն կարելի՞ է մեռած համարել:

— Հայր սուրբ, իմ խոսքս հայոց ընդհանուր կրոնի վերա չէր. ես նորա հետ գործ չունիմ. իմ խոսքս ձեր մասնավոր ժողովրդի կրոնի այժմյան վիճակի վերա է: Պատճառ, երբ որ քրիստոնեությունը քննում ես յուր բուն աղբյուրի, ավետարանի մեջ և դարձյալ նայում ես տեսանելու նորան ձեր ժողովրդի սրտի մեջ, քավ լիցի, թե ճանաչում եմ նորան: Այստեղ երևում է էականի լոկ ստվեր, մի կենդանական մեռյալ պատկեր: Այստեղ Քրիստոսը, ավետարանը ինձ երևում են հեթանոսական մեհյանների մեջ: Որովհետև այն գլխավոր շարժարանները, որք պտուտում են քրիստոնեության ճախարակը, հավատն ու գործն եմ ասում, — դոցա առաջինի շպարել է երեսը զանազան երանգներով և առել է յուր վերա սնապաշտության կնիքը, որ, կարծեմ, նույնիսկ Մեսիան չկարողանա ճանաչել. իսկ երկրորդը ամենևին չկա. եթե լիներ, պետք է դուրս փայլեր կյանքի հանդեսների մեջ ընկերասիրությամբ, ազգասիրությամբ, հայրենիքի շինությամբ:

— Քրիստոնեական կրոնը պահանջում է երեք գլխավոր բան. հավատ, հույս և սեր: Ձեր ժողովուրդն ունի չափազանց հավատ, բայց ինչպիսի — նյութական: Ըստ որում պաշտում է նա եկեղեցական կարգերը մի առանձին ջերմեռանդությամբ, նայելով միայն նոցա արտաքին երևույթի վերա, բնավ չհասկանալով նոցա խորհուրդը: Գիտե. ծնելուց հետո նա մկրտված է, որ մաքրել է սկզբնական մեղքից. նորանից հետո, եթե նոր մեղք արած լինի, հաղորդությունը քավում է, ամուսնական կարգը նույնպես մեղքից ազատ է. մեռանելու ժամանակ թե մեղքեր լինին, այն ևս վերջին խոստովանությամբ և հաղորդությամբ սրբվում են. եթե մի փոքր մեղք

դեռևս մնացած լինի, այն ևս երկնքումը քավում են նոքա այս աշխարհի պատարագովը և քահանաներին հոգեբաժին, աղքատներին հաց տալով —վերջացավ, գնաց. արքայության դուռները քո առջև բաց են: Ծառա եմ մի այդպիսի շնորհի. ի՞նչ կամիս, արա: Հոգին դուրս գա թող, քահանան քո մեղքին ցավը լա. աջահամբույրը, ժամուցը, հիշոցը և այն բոլոր կատարած կարգերի հատուցումը, որ արել է, մի՞թե ձրի են: Սարսափելի անձնախաբերություն: Ահա ձեր ժողովուրդը հավատքի — այդ զգալի նյութական իրողությունների վերա — ամրացնելով յուր հույսը, կրոնի երկրորդ մասը, մտածում է, թե դոցանով է յուր փրկությունը: Բայց կրոնի երրորդ մասը, սերը, որից հառաջանում է բարի գործ, և ամենայն ինչ, որ բարի է, որից բխում է մարդկային կյանքի երանությունը այս և հանդերձյալ աշխարհում, այդ սերը, որ հոգի է տալիս, կենդանացնում է հավատքի նյութական խորհուրդները, այդ պատվական մասը մեռած է, որ ավետարանական ուսման անկյունաքարն է, որ պարունակում է յուր մեջ օրենք ու մարգարեք, որ և մարդկային ազգի սրտի մեջ արմատացնելու համար աշխարհ եկավ Հիսուս Քրիստոս:

— Ասենք թե քո ասածները ճշմարիտ են. ի՛նչ է դորա պատճառը, — ասաց վարդապետը:

— Միտքդ բեր, որ մեր խոսակցության սկզբումը ասացի, տգիտությունը զրկում է մարդս աշխարհի և երկնքի փառքերից: Որովհետև ժողովուրդը միշտ երևելի իրողությունների վերա հաստատելով յուր հույսը, նորա մտքի աչքերը կույր են, աներևութի համար անփույթ է լինում: Այստեղ ևս պարտականությունը ձեզ է հասանում: Զորօրինակ, հմուտ բժիշկը հիվանդի ցավին հարմարվելով, դարման է մատուցանում. և թեպետ տված ճարը լիներ շատ զզվելի, բայց իբրև վերածնիչ առողջության, պիտի անշուշտ գործ դրվի: Արդյոք ինչի՞ց ընկավ ժողովուրդը այս սնապաշտության մեջ. — տգիտութենից: Ուրեմն նորա հոգաբարձուն աշխատելու է, որ տարածվի գիտությունը: Այդ է ահա պատճառը, որ լուսավոր անձինք գոռում են ամեն տեղից. լուսավորությո՛ւն, լուսավորությո՛ւն, վարժատո՛ւն, վարժատո՛ւն, քարոզություն աստուծո բանի և այլն և այլն: Մի շատ վնասակար նախապաշարումն է մտքի, ամենևին անպայմանաբար պաշտող լինել մի ազգային սովորության,որպես թե դա աստվածադիր սուրբ պատգամ էր: Բայց աստվածադիր պատգամները նույն ինքն աստված երբեմն փոխում է. երևի, նա ևս մարդկային որպիսությունը, ժամանակի պայմանների մեջ, ուշադիր է: Աշխարհի ստեղծագործութենից մինչև ցայժմ երեք տեսակ օրենքներ մի աստուծուց դրված տեսանում ենք. բնական, մովսիսական և քրիստոնեական. մինը մյուսից տարբեր: Այսուհետև հայը, յուր բազմադարյան հնությամբ չպարծենա, թե Լուսավորչի ժամանակից մինչև ցայժմ անփոփոխ է պահել յուր կրոնը, կամ թե ծաղր առնե մյուս ազգերին, իբր թե նոցա մեջ շատ փոփոխություններ եղած են: Արդյոք կհասկանա, թե դորանով քանի՞ ահագին ասպարեզներ ետ է մնացել լուսավորյալ ազգերից:

Կամեի առավել պարզաբանել ասածս, բայց չեմ կամենում լսել այն, հիվանդոտ ազգասիրությամբ կուրացած քննաբանների բամբասանքը, որք ստվերը գրկախառնում են փոխանակ սիրուհուն, որք Հայաստանը միմիայն աշխարհացուցի վերա տեսանելով հեռավոր սահմանների վերա, ամենևին չունի տեղեկություն նորա այժմյան վիճակի մասին.-Երբ դոքա կարդում են նոր բան, փոք-ինչ դիպչողական յուրյանց հայրենակիցների սրտին, իսկույն սկսում են հրեից նման աղմուկ բարձրացնել. «Դու եկել ես մեր օրենքը քանդելու». և այլն: Եվ սկսում են զանազան կողմերից գրիչ շարժել. «Դու մոլորված ես. դու հերետիկոս ես. դու տխմար ես», և մարդկային լեզվի մեջ եղած բոլոր նախատական բառերը թափել և սպառել մարդու գլխին: Ո՛հ. ինչ պետք է առնել այստեղ. կարծես թե մի նախասահմանյալ օրենք է, որ ճշմարտությունը դուրս երևելով, իսկույն քողարկվի և աղավաղվի բազմաթիվ թշնամիների ձեռքով, և ամենայն ճշմարտախոս ատելի ու զզվելի դառնա: Այդպես վեր կացավ մարգարեների, առաքյալների և

շատ ճշմարտաքարոզ մարդերի ընդդեմ մի ամբոխ նախապաշարված մտքով: Այլևս ինչ պետք է արած, հրաշագործություն չգիտենք, որ մեզ հավատան. խոսքով կամ թե գրով երբ որ մի նոր բան հայտնվում է, իսկույն դրոշմում են մարդու ճակատին մոլորյալ անունը: Զարմանալի՛ բան. միևնույն է, եթե մի հիվանդ ամաչելով չհայտներ բժշկին յուր ցավը, որ գտանվում է մարմնի պատկառնլի մասնումը: Ի՛նչ է վախճանը. մա՛հ: Թո՛ղ հայը առժամանակ ևս կաքավ թռչունի նման գլուխը ձյունի մեջ թաղե, իբր թե որսորդը չէ տեսնում նորան: Տխմար, դու հազար որ պակասությունները  ծածկես,արդյոք դոքա եվրոպացու սրատես աչքից անհայտ կմնա՞ն: Թո՛ղ ձեր ասածը լինի, բայց ժամանակը ամենայն բան կհայտնե. մեք գործ չունիմք:

Մեր խոսակցության միջոցին երեք հայեր ոչինչ չէին խոսում. երևում էր, սկզբումը իմ լեզուս չէին հասկանում, բայց հետո խոսակցության ընթացքը մի անախորժ տպավորություն գործեց նոցա սրտի վերա. ուստի մինը սկսավ յուր խանգարված լեզվով այսպես խոսել:

— Դու էսկնա կզրուցես, հավալա ձմեռվան բքու (սաստիկ ցրտի) մեր գոմերաց դռան առջև ցրտուց փետանայիր, թոբա (քավ լիցի թե) քեզ ներս տանեինք: Դու ի՞մալ մարդ ես, գորա՞ն (թուրք) ես, քո՞ւրդ ես, մեք չենք գիտի: Շադախու սուրբ Գևորգ (երդվում է), ակյար անխավատ էլ էսա խորաթաներ (զրույցներ) կանե: Աղեկ է, բերան չի քեթըրվե դեխ հետև: Մեր երկրուց մեկ մարդ ասանկ զրուցեր, սուրբ Էջմիածին կտապլոտեր (կգժվեր), էն վախտին է, օղորդ է, անզգամին ո՛չ աստված. ասանկ է: Աստված միտքից հաներ է քեզ, նա վալլա սատանան ձախ թևիդ վերա կու գրե:

— Վարժատուն բանի տեղ կուգա մի, — ասաց մյուսը, — մեք կարդալ չեմք գիտի: Աստված չե՞նք ճանչնա: Համա բաբո, ինչ կանդար կարդացվոր տեսեր եմ, փա այ(բոլորն ևս) ծուռ են: Էլ մը աստված մեր վանքեր, մեր վարդապետներ խաստատ պահե. խլա (պատճառ), մեր խոգու ջրագ էնոնք են. մեր օրենքներ էնոնք կուկատարեն: Խազար որ կարդացվոր էլնես, կարա՞ս մեկ տղա մկրտել: Լաքին վարդըպետներ, ծառա եմ իրենց սուրբ աջին, մեզ համար ժամ կասեն, մեր մեռելներաց գերեզման կ՚օխնեն:

Բիլա (առանց) էնոնց մեք կարա՞նք արքայություն երթալ: Պալի (այո) մեր խոգին էլ, մարմինն էլ էնոնց ձեռքն ի:

— Համա մղտեսի խոխե, — կրկնեց առաջինը, — էսօր իմ ակընջներ խլվեր, ես էս մարդու խոսքեր չը լսի. էսա մարդ ինչ կը խոսի. վանքերաց շնոխք վրա մեզ չելնի, մենք ինչպե՞ս կապրինք. մեր խոգու չարեն ինչ կեղնի. էսա մարդ ֆոթկու սուրբ Գևորգ չի գիտի: Որ ծառա եմ իրեն սուրբ շնոխքին, հըմեն տարի ընոր տոնին մեկ վերու (վայրենի) ոչխար մատաղ կուքեր իրեն ոտքով: Հապա ո՛րտեղ մնաց վանքի սուրբ աքլորի եղելություն, որ զուր չի խոսի, ըխտավոր դուրս չելնե. հադյար (եթե) դուրս ելնե, բքեն կու խեղդե. յա չէ, մեր աթոռի (Աղթմարա) խրաշխք չի գիտի, որ սուրբ մեռոնը առանց կրակի կեփվի:

— Հա՛, քյավոր Պիտո, — կրկնեց խոխեն, — մեր վանքերաց ո՛ր մեկ խրաշխք ասես, էսա մարդ խավատա: Շադխու սուրբ Գևորգ, որ խայ չեղներ, համա մեկ շաշխանամ (մեջը ութանկյունի հրացան) պիտի տե վեր ի նոր կողին. համա խայ ի, ղարիպ ի: Ապա մեր Նարեկացու խրաշխքագործությանը ի՞նչ պիտո ասե, որ փլած պատի ակի խատած ճետեր թխսմերով մաղի մեջ դրան, գերեզմանի վրեն տարան, սաղցան. բա, որտեղ կու մնա Լիմ անապատա Գեորգ ճգնավորի գործ, փիլոն կու թալեր վեր ծովուն, վրեն նստած կերթեր սարեր ճգնելու, որ էսա էնոր խրաշխքներաց մեկն ի: Համա ութը տարի չկա, մեր կույս Մարգրտի եղելություն, որ եկեղեցվոց մեջ աղոթքի ժամանակ լույս կաթեց վրեն: Շատ ըխտավորներ զատ (հեռու) տեղերաց կուքին

էնոր տես: Վանու անխավատ քաղքցիք մեր կույս Մարգրիտ տարան, կորուսին: Ի՞նչ մարդ կարա չխավտալ, դու սուրբ տեր սկանորդու և տիրամոր ընկնաներու խոսքերաց, սրբերաց միտքը կը պատմեն ըխտավորներաց:

Ռամիկ պարոնների խոսքերը մեր վանահոր սրտին քաջալերություն տվեցին, ուստի նոր զորություն ստացած սկսավ խոսել այսպես.

— Իմ որդիք, աստված ձեր հավատն օրհնե: Այսուամենայնիվ, մի հույս, մի հավատ, ձեր մեղը կա, սիրելիք, ադոնք ամենայն հավատքե ավարա (զուրկ) են. որպես կարելի է չհավատալ. օր մի խոտախին մեկը հաց կտանե գութանի մշակներաց. ճանապարհին սոված լինելով, հացերը կուտե. մեզրի (թաշկինակի) մեջ քակորներ կլեցնե, սուրբ Նարեկացին պատահելով կխաչակնքե, քակորներ հաց կդառնան: Կամ մի օր երեք կարգավոր լսելով Նարեկացու անունը, կուգան, որ տեսնեն նորա հրաշքները: Սուրբ Նարեկացին ինքն կուգա անոնց մոտ: Ուրբաթ էր, օրը պահոց, կհրամայե, երեք աղավնի ի սեղան բերան, աստեղ ան վարդապետները ժպտացին,սուրբ Նարեկացին կհրամայե ուտելու, անոնք կհրաժարվեին, ան ժամանակը հրամայեց անոնց կենդանացնելու աղավնիքը: Անոնք չկրցան, բայց սուրբ Նարեկացին խաչակնքելով, աղավնիքը թռան ու գնացին:

Այն կողմից գլուխը շարժելով, ռես Ակոն կրկնեց. ա՛խ, ա՛խ, ա՛խ. թե որ մեր վանքերաց քեթր աչքենք, հավալա մեր աչքի լույս կխավրի. էն դադար հրաշք, որ անոնց մեջ կտեսնանք. Փութկի սուրբ Գեորգա տավար, ոչխար, առանց մուշտակի, առանց չոպանի սարերաց մեջ կպտտեն. ո՛չ գող կտանե, ո՛չ գիլեր կուտեն. աստված մեր վանքեր հաստատ պահե. աստված վարդապետներ մեր գլխեն պակաս չանե. մենք կարդալ չենք ուզեր. համա մենք աստուծո համար սոպպան կգործենք: Դևը որ Հոգվոց վանքին կինազանդի, մենք ի՞նչ ենք, որ թըպահ չեղնենք: Աստված մարդո կտոր մը հաց տա այս աշխարհիս մեջ, և իր արքայությունեն չզրկե. ծո, մեր տղայք կարդալ ի՞նչ կընեն, զաթի մեր աղբյուրի շնորհքեն մեր երկրի մարդիկ քիչ մը խելքից քեթր են:

Կարդալ որ իմանան, անկից հետքը ջլիս կխենթանան: Բաբո՛, մենք մեր ճժերից բեզար չենք: Մեր տիրացու Պ. կարդացվոր է, հա, աստված անոր տունը ավերե. Ոչ խոգու է, ոչ մարմնու. ամա դժոխքը էն դադար դև ու ստանա չիկա, որդադար էսա մարդ յուր գլխին ժողված, գիշեր ու ցորեկ չարաց հետ խաբար կուտա (կխոսի): Իշտա աս ալ քո կարդացվորի գործը: Մստոյենց տիրացու Ն. խո յուր խոր ու մոր մալ դովլաթը կրակի մեջ էրիցեց. ի՞նչ է. ես ոսկի պիտ որ շինեմ. մըկա կտոր մի ճաթի կարոտ է:

— Տիրացու Հակոբ, — երեսը դեպի ինձ դարձուցանելով, ասաց Պիտոն, — բաբո՛, դու դեռ տղա ես, կարգավորի դադր (արժանավորություն) գիտելը աղեկ բան մըն է.ինչու որ կարգավորի մեկ բերան ջուր ի, մեկալը սուր ի: Անի քաղաքը մեկ կարգավորի անեծքով խարաբա եղավ. հապա դուք ի մալ չեք վախնար կարգավորի դեմ գեշ զուրցելուց: Կարդա՞լ կըսեք մի. փուճ բան մըն է. ոչ արքայություն կտանե, ոչ դժոխք: Թե կուզես խոքուդ ճար ըլնի, ծում պահիր, հինգ Նավակատյաց միս մի ուտեր, դադիմ մասն առ: Տարին քանի մը խետ մատաղ արա, մեռելներաց գերեզմանը օխնել տուր, վանքերաց ուխտը մի բաթըլի (ուխտազանց մի լիներ): Տերտերներաց ժամուցը ու քո մեռելներաց խոքու բաժինը մի կտրեր: Էսա, էսկնա բաներ գործե, որ արքայություն գնաս, թե շատ աղեկ կուզես, Երուսաղեմ մըն ալ գնա, լույս տեսնաս, մուղդուսի էլնես, թե չէ, կարդացիր Վեցհազարյակը, Սողոմոնի թղթերը, Եփրեմվերդին, Պղնձե քաղաքը ջրի նման իմացիր, դոքա քո խոգուն ճար կանեն:

— Ծո որդիք. դուք անպես կկարծեք, որ տիրացու Պ. միայն չարաց հետ կխոսի, հավատացեք, ադոնց երկրում, ամենքն ալ գլխավոր կախարդներ են: Անցյալ տարի Վենետկու մի վարդապետ եկավ այստեղ (երևի Հ. Ներսեսը) ան խելառի մեկը: Հին աղավաղյալ մագաղաթի վերա գրված գրչագիրներ, որ մենք ոչինչ բանի տեղ չենք դներ, նա սրբոց մասունքի նման կհավաքեր: Նա կպատմեր, թե Եվրոպա աշխարհում շատ ամիսներու ճանապարհ հեռավոր տեղերու հետ մի քանի րոպեում կխոսին. կամ թե սայլերը առանց տավարի ինքն իրեն կերթան. ուրիշ շատ զարմանալի բաներ կզուրցեր, որք կատարյալ կախարդություն են:

Մի խորին լռություն տիրեց սրտիս. Տեր-Աբրահամյանցի նամակը միտքս ընկավ: Վարդապետները գնացին «Եկեսցե» ասելու: Կրկին միայնակություն: Ծովի ալիքների ձայնը սկսավ լսելի լինեի. մի վսեմ զգացողություն թագավորեց սրտիս վերա: Ահա քեզ այգ զգացողության բանաստեղծաբար արտահայտությունքը.

Ամեն տեղ տիրած խորին լռություն.
Կարծես թե մեռած լինի բնություն:
Նստած սգավոր, պանդուխտ միայնակ,
Ո՛հ, քե՛ զ եմ տեսնում, ով փայլուն լուսնյակ:

Աշխարհի սկըզբից դու մինչ ի վախճան,
Երկնակամարով առնում ես շրջան.
Ո՛հ, դու տեսե լ ես հայ ազգ բարեփառ,
Արդյոք տեսնո՞ւմ ես նորա ցավ անճար:

Արդյոք դո՞ւ ևս խղճալուս նման,
Տեսած Հայաստան ժանտ ոտքի կոխան,
Թափում ես աչքից աղի կաթիլներ,
Եվ սրտիդ միջում ցցվում են նետեր:

Քա՛ր է քո սիրտը, և խիղճդդ մեռած.
Քանի՞ արյուններ, քանի՞ կոտորած
Տեսար, լռեցիր և դարձյալ պայծառ,
Հայ երկրի վերա կապում ես կամար:

Ձա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լռում ես.
Ողբակից լինել չկամի՞ս դժբախտիս:
Շարժեցե՛ք, զեփյուռք. ալիքը վետ-վետ.
Խառնեք արտասուքս այս ջրերիս հետ:

Հայաստանի մեջ անցքերին վկա,
Սկզբից մինչ այժմ, խնդրեմ ինձ ասա՛.
Մի՞թե միշտ այսպես կըմնա Հայաստան
Փշալից անապատ, երբեմն բուրաստան:

Մի՞թե միշտ այդպես ազգը խղճալի,
Կըլինի ծառա օտար իշխանի,
Մի՞թե աստուծո աթոռի մոտին
Անարժան է հայն և հայի որդին:

Արդյո՛ք գալու է մի օր, ժամանակ,
Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրոշակ,
Եվ ամեն կողմից պանդուխտ հայազգիք
Դիմել դեպ յուրյանց սիրուն հայրենիք:

Դժվա՛ր այդ՝ միայն, տեսուչըդ վերին,
Կենդանացրու հայության հոգին,
Ծագի՛ր նոցա դու քո լույս գիտության,
Որով իբր էակք նոքա բանական,
Կճանաչեն մարդուս կյանքի խորհուրդը,
Կը լինին գործովք տիրոջ փառաբան:

Հանկա՛րծ ծովակի երեսին մի լույս.
Ջրից դուրս եկավ նազելի մի կույս.
Մի ձեռնում ուներ նա վառած լապտեր,
Իսկ մյուսում՝ քընար փայլուն փըղոսկեր:
Արդյոք Հուրի՞ էր, հրեշտակ աննշան, —
Ոչ, հայ մուզաների տիպ համանման:
— Հայոց ճակատագիրը կարդա, ով մուզա,
Ներկա և գալոց գուշակիր, ասա՛:
(Ասաց երկնային այն ոգի քաղցրիկ).

— Ավետիք տամ քե՛զ, նժդեհ պատանի.
Սրբի՛ր աչքերից արտասուքդ աղի:
Կըգան նոր օրեր, օրեր երջանիկ. —
Երբ տիրոջ կամքը, ազատ ու արդար
կըթագավորե — կրկին ոսկեդար:

— Հայոց մուզայքը կը զարթնուն կրկին.
Հայոց Պարնասը կը ծաղկի վերստին,
Եվ Ապողոնյան կառքը լուսարար
Կըբոլորե հայոց թուխ երկնակամար:

— Մենք ևս քո պես, — երբ խորին գիշեր
Պատեց Հայաստան, — սգավոր օրեր
Շատ ենք անցուցել. այժմ սիրելի,
Մենք ևս Հաշտության ստացանք ձիթենի:
Սրբեցե՛ք քնարի լարերը ժանգոտ.
Ելե՛ք Հայաստան երգով եռանդոտ.
Զարթեցրեք հայոց աշխույժքը մեռած,
Լցվեցավ կամքը, հասավ ժամանակ,
Օրը կըբացվի, — ահա՛ Արուսյակ՝
Ձեզ հայտնի նշան, ասում է աստված:
Կրկին մթնացավ: Չքացավ պատկերը:
Երկար ժամանակ դյութական ձայնը
Լըսվում էր խառն ալիքների հետ,
Օդին տիրել էր բուրումն հոտավետ:

Ախորժելի՛ լուր, ավետիք քաղցրիկ.
Որպիսի՛ հըրճվանք. Մուզայդ գեղեցիկ,
Ասա մեզ, մեկնիր, արդյոք հնարի՞ն
Մի մեռած մարմնի զարթնուլ վերստին...:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԹԻՖԼԻՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱԳՈՒԼԻՍ

ՊԱՐՈՆ ԽՄԲԱԳԻՐ

Դուք հանձնեցիք ինձ հետազոտել հայ գաղթականների վիճակը, որոնք ներկա ռուս-թուրքական պատերազմի միջոցում Տաճկաստանից անցան դեպի ռուսական Հայաստանը: Ձեր առաջարկությունը այնքան կարևոր էր, որքան և մոտ էր իմ սրտին: Բայց ցավում եմ, որ լիակատար բավականություն չի պիտի կարողանամ տալ Ձեր հարցասիրությանը: Դուք իմ ուղևորության մեջ կգտնեք այնքան միայն վերաբերող գաղթականների վիճակին, որքան կարող է հաղորդել մի ճանապարհորդ, որ բոլորովին առանձին պաշտոնով շտապում է գնալ մի օտար երկիր:

Արդարև, ներկա պատերազմիս միջոցում հայերի նոր գաղթականությունը, որպես մի պատմական իրողություն, ամենայն ուշադրության արժանի է: Բայց ափսո՛ս այդ մասին շատ փոքր գրվեցավ, շատ փո՛քր խոսվեցավ: Մենք լսեցինք միայն, որ 3000 հայ ընտանիք թողեցին իրանց հայրենիքը և անցան Արարատյան նահանգը, բայց թե հետո ի՞նչ եղան, ո՞ւր մնացին և ի՞նչ վիճակի մեջ են ապրում, — դրանց մասին խիստ աննշան տեղեկություններ ունինք:

Թիֆլիսից ես դուրս եկա փոստային կառքով, թեև ունեի արքունի անցագիր, բայց պատերազմի պատճառով զնվորական աստիճանավորների անցուդարձն այնքան հաճախ էր, որ անկարելի էր լինում յուրաքանչյուր իջևանում գտնել պատրաստի կառք և ձիեր: Ստիպված էի օրերով սպասել, մինչև հերթն ինձ հասներ, որ ճանապարհ ընկնեի: Այս համընթացությունը ինձ միջոց էր տալիս մասամբ կատարել Ձեր հանձնարարությունը, պարոն խմբագիր: Ես սկսում էի գրել իմ ուղևորության նկատողությունները, և շատ անգամ վարձում էի մի ձի, դուրս էի դալիս փոստային ճանապարհից, և սկսում էի թափառել մերձակա գյուղերում: Ուր և գնում էի, իմ առաջին աշխատությունը լինում էր որոնել ալաշկերտցիք. բայց նրանց գտնիլը շատ հեշտ էր, որովհետև ըստ մեծի մասին տարածված էին նույն գծի մերձակա գյուղորայքում, որոնց միջով անցնում էր իմ ճանապարհը:

Մի քանի տեղեր հեռավորության պատճառավ կամ հարմարություններ չգտնելով, ես գնալ չկարողացա, բայց որքան տեսա և գրեցի, այդ ևս բավական է մի փոքր գաղափար տալու, թե որպես է ապրում հայ գաղթականը...

ՐԱՖՖԻ

Ա

Առաջին տպավորությունները Թիֆլիսից դուրս գալուց հետո: — Կուր գետը և նորա բողոքը: — Թաթառներ և նրանց կենցաղավարությունը: — Ջհանգիր-խան: —Հայոց գյուղորայք և Դիլիջանի

անտառը: — Վիրավորյալներ պատերազմի դաշտից: — Ղարաբաղցի հայ կամավորի պատմությունը:

Երբ ես Թիֆլիսից դուրս եկա, եղանակը պարզ էր: Չնայելով, որ սեպտեմբերի կեսը անցել էր, տոթը տակավին անտանելի էր: Իմ ճանապարհորդական սայլակը սրընթաց կերպով վազում էր կոկած խճուղու վերա, որի հետ զուգահեռաբար ձգվում էին հեռագրական թելեր, մինը արույրի, մյուսը փայտե ձողերի վերա պնդացրած: Երևակայում էի, թե գտանվում եմ մի եվրոպական աշխարհում: Այս տպավորությունը երկար չէ տևում, մին էլ տեսնում ես, անցավ ավանակների մի քարավան, մարդիկ նրանց վերա նստած, անդադար շարժում են իրանց ոտները, ծակծկում են նրանց վզերը ձեռքներումը բռնած խբանով, որ ուշիմ կենդանիքը առաջ գնան: Ահա անցնում են մի քանի թաթառներ եզների վերա նստած. սանձի փոխարեն մի պարան կապած է նրանց եղջյուրներից, ծեծելով առաջ են մղում ողորմելի գրաստները: Հանկարծ քո ուշադրությունը գրավում են զանգակների խուլ-ներդաշնակավոր ձայներ, նայում ես, մի շարք ուղտեր չափավոր քայլերով ընթանում են ճանապարհի երկարությամբ, թուրք ուղտապանը նրանց վերա նստած, օրորում է և ինքնաբավական հաճությամբ ծխում է յուր կարճլիկ չիբուխը: Այդ էլ անցավ: Ահա գալիս են արաբաներ, գոմեշներով լծած, և նրանց ծանր անիվների ճռճռոցը ահագին աղմուկ է բարձրացնում: Դու կարծում ես, նրանք շինված են գուցե այն ժամանակներում, երբ երկաթի գործածությունը տակավին ծանոթ չէր մարդկանց. մի մեխ անգամ նրանց վերա չկա. բոլորը շինված է փայտից, հին կոշտ կոպիտ ձևով: Արաբաների վերա կապերտից կազմված են վրանաձև խուղեր, որոց մեջ երևում են կանացի կերպարանքներ, երեխաներ, մի քանի հավեր ոտներով կապած վրանի ձողերին և կթոցներում դարսած զանազան իրեղեններ: — Դա թափառաշրջիկ խաշնարածների մի ուրդ է, որ վերադառնում է արոտատեղերից: Եվ հանկարծ այդ հնադարյան խառնուրդի միջով սլանում է մի փառավոր կառք, որ տանում է յուր մեջ մի օրիորդ վերջին մոդայի ձևով հագնված, և մի տղամարդ կողքին նստած...

Ինչե՛ր չեն գալիս ու չեն գնում քո մտքի մեջ, երբ նայում ես այդ խառնիճաղանջ բազմությանը: Դու տեսնում ես մարդկային քաղաքակրթությունը յուր զանազան ելևէջների վերա, սկսյալ խորին նահապետական օրերից մինչև մեր օրերը: Դու տեսնում ես զանազան երեսներ, զանազան հագուստներ, լսում ես զանազան բարբառներ:

Թիֆլիսից դուրս գալով, որքան գնում է մարդ, համարյա անապատների միջով է անցնում: Լեռները, բլուրները, դաշտերը մերկ և այրված են բոլորն: Միայն ձախ կողմում հեռվից հետևում է ճանապարհորդին Կուր գետը, որ յուր ծառազարդ եզերքով ձգվում է որպես գեղեցիկ ժապավեն: Նա ձգվում է զուգահեռաբար փոստային ճանապարհի հետ, իսկ տեղ-տեղ թաքնվում է բլուրների հետքում և կրկին երևան է գալիս, կարծես քեզ ասելու համար այս խոսքերը. տե՛ս, որքա՛ն գեղեցիկն են իմ եզերքը... Բայց մարդիկ ծույլ են, ինձանից օգուտ քաղել չեն գիտում, որ նրանց դաշտերն էլ գեղազարդեմ...

Մինչև Աղստաֆա բնությունը միակերպ մեռած է: Տեղ-տեղ երևում են հողակույտեր: Այդ հողակույտերը շատ նման են այն շինվածքներին, երբ խլուրդները իրանց ստորերկրյա բնակարաններից հողը դուրս փորելով, իրանց բույների վերա բլրակներ են կազմում: — Իսկ այդ հողակույտերի ներքո մարդիկ են բնակվում գետնափոր խրճիթներում: — Դրանք թուրքի գյուղեր են: Թիֆլիսից մինչև Քարվանսարա կոչված հայոց գյուղը անդադար հանդիպում են այսպիսի բնակարաններ. Անծանոթ մարդը երբեք չէ կարող կարծել, թե նրանք պատկանում են

մարդկանց, թե նրանց մեջ կարող էին ապրել կենդանի արարածներ: Այդ գետնափոր խրճիթները մի տեսակ գերեզմաններ են, այն զանազանությամբ միայն, որ նրանց մեջ կարելի էր շունչ քաշել:

Ինձ պատահել է ամառը ևս անցնել այս գյուղերի միջով, մի մարդ, մի անասուն անգամ չէ երևում, բոլոր խրճիթներն դատարկ են: Այն ժամանակ նրանք գնացած են լինում հեռավոր լեռների վերա իրանց անասունների համար արոտ որոնելու: Իսկ այդ անգամ, երբ ես անցա, սեպտեմբերը մոտենում էր յուր վախճանին և խաշնարածները արդեն վերադարձել էին յայլաղից (արոտատեղերից): Եվ շատ անգամ տեսնում ես, յուր խրճիթի բլրակի վերա կանգնած է մի տղամարդ, կռացած յուր երկայն մահակի վերա: Մի ահագին խենջար քարշ է ընկած յուր գոտուց և լայնաբերան կախած է կողքից: Նրա այրական դեմքը քաջազնական է, և ավազակային աչքերում կարդացվում են այս խոսքերը. — Եթե դու գիշերով անցնեիր, իմ հաշիվը կվերջացնեի քեզ հետ...

Այս կողմերում թաթառները գլխավորապես տարածված են Ղազախի, Բորչալուի և Շամշադինի գյուղորայքում, և նրանք տվել են մեզ ամենաընտիր ավազակներ, որպիսի են Քոռ-Ջամալը, Իսմայելը, Դաշի-Դամուրը և այլն: Եվ ամեն տարի Մեքքայի փոխարեն բազմաթիվ ուխտավորներ ճանապարհ են գցում դեպի Սիբիրիա...

Այս կողմերի թաթառները կրոնքով պատկանում են սուննի  աղանդին. մի քանի գյուղեր միայն ունին մոլլաներ, որոնց գործն է՝ ծնածը թլփատել, մեռածը թաղել և քեբինը (ամուսնությունը) հաստատել: Վարժարանը նրանց մեջ աներևակայելի բան է. շատ գյուղեր մեջիտ ևս չունեն: Այդ պատճառավ ժողովուրդը զուրկ է մնացել մինչև անգամ մահմեդական կրոնի բարոյական ազդեցությունից և բավականանում է կույր մոլեռանդությամբ միայն, իրան մահմեդական և աստուծո արքայության ժառանգորդ համարելով, իսկ ոչ-մահմեդականներին — դժոխքի որդիք:

Աշխատության մեջ շատ ծույլ են այս կողմերի թաթառները, ցանում են այնքան միայն, որքան իրանց պետք է և գլխավոր պարապմունքը նվիրած են խաշնարածության: Տղամարդիկ որևիցե արհեստով չեն պարապվում. կանայք միայն խուզում են իրանց ոչխարների բուրդը, թել են մանում և կապերտներ են գործում: Նրանց կապերտներն թեև այնքան նուրբ չեն, բայց նշանավոր են իրանց տոկունությամբ: Թաթառները գնում են զանազան արհեստագործական արդյունաբերություններ Թիֆլիսում, այնտեղ վաճառելով իրանց անասունները և մասնավորապես ալյուր: Այն ագարակային բերքերը, որ ստացվում են Թիֆլիսում Սողանլուխի կողմերից, այստեղ Պարսկաստանից եկած թուրքերի աշխատության արդյունքն է. տեղացիք դեռ անընդունակ են երկրագործության այս ճյուղի մեջ:

Մի իջևանում ոչինչ չգտա ուտելու և ստիպված եղա գնալ մերձակա թուրքի գյուղ մի բան գնելու: Իսկույն մի խումբ գայլանման շներ թափվեցան իմ վերա: Ինձ պաշտպանեց մի կին, որ իսկույն դուրս թռավ գետնափոր խրճիթի ծակից: Կինը ամեն ժողովրդի մեջ ավելի փափուկ սիրտ ունի: Նա շատ ցավեցավ տեսնելով, որ իմ պալտոյի փեշը ճղած է:

— Հաց ունի՞ս, — հարցրի նրանից:

— Այս րոպեիս կպատրաստեմ, — ասաց նա:

— Ուրիշ ի՞նչ ունիս:

— Կաթ, մածուն, ձու կգտնվի:

Նա հրավիրեց ինձ նստել յուր խրճիթի դռանը գտնված հողաթամբի վերա, մինչև ինքը կպատրաստեր ինձ համար ուտելիք: Ես սիրով հանձն առա նրա հրավերը, մտածելով, որ փոստային իջևանում պատրաստի ձիեր չկային, հարկավոր էր մի քանի ժամ սպասել: Իսկույն հավաքվեցան իմ շուրջը մի քանի կիսամերկ երեխաներ ահագին փափախներով (գլխարկ) և սկսեցին հետաքրքրությամբ նայել ժամացույցիս շղթայի վերա, կոշիկներիս վերա, նկատողություններ անելով և խնդալով: Դրանք տանտիկնոջ որդիքն էին: Հազիվ թե մի ամենափառավոր պալատ յուր բոլոր կենսական հարմարությամբ կարող է ծնել այնպիսի առողջ և պնդակազմ երեխաներ, որպես էին այն բոբլիկ լամուկները: Երեխայք սիրելի են միշտ, ինչ ազգից և լինեին նրանք: Ես սկսեցի հանաքներ անել նրանց հետ: Մայրը ուրախանում էր, երբ տեսնում էր, որ յուր զավակները սիրվում են: Նա իսկույն կրակ վառեց օջախի մեջ, դրեց նրա վերա երկաթե կասկարան և նրա վերա նույնպես երկաթե մի լայն սինի (սաջ). այնուհետև իսկույն խմոր հունցեց և նրանից կլորիկ բաղարջներ շինելով, ձգեց սինու վերա: Այգ գործողությունը կատարվում էր զարմանալի արագությամբ: Մի քանի րոպեի մեջ նոր թխած հացր արդեն պատրաստ էր:

Ես բոլոր ժամանակը լուռ նայում էի ժիր տանտիկնոջ վերա: Նա շատ հասակավոր չէր, երեսուն տարեկան հազիվ կլիներ, բայց յուր նուրբ և ջլուտ կազմվածքով եղջերվի նման դյուրաշարժ էր: Հագուստը խիստ պարզ էր յուր ինքնուրույն ձևով: Կարմիր շիլայի շապիկը հասնում էր մինչև ոտները, որի կուրծքը սկսյալ պարանոցեն մինչև գոտին ուներ լայն բացված օձիք, եզերավորած արծաթի դահեկաններով, պարանոցը, բազուկները և սրունքները զարդարած էին գույնզգույն հուլունքներով: Շիլայի շապկի վերա հագած ուներ կարճլիկ կուրտիկ, նույնպես զարդարած դահեկաններով: Գլխի պաճուճանքը ավելի փառավոր էր. Նա բաղկանում էր գույնզգույն թաշկինակներից, որ կազմում էին գագաթի վերա մի կոնաձև բարձրություն և իրանց դրոշակներով թափվում էին թիկունքի վերա: Ամեն մեկ շարժվելիս, նա ամբողջ մարմնով զնգզնգում էր. այդ ձայնը պատճառում էր նրա մեջ մի առանձին բերկրություն, որ ավելի նման էր կանացի ցուցամոլության:

Այս կողմերի թաթառների կանայքը, չնայելով մահմեդական կրոնի դրած խիստ արգելքներին, իրանց երեսը չեն ծածկում, տղամարդից չեն թաքնվում, այլ արձակ համարձակ խոսում են: Այդ պետք է վերաբերել նրանց ազատ կյանքին, որովհետև որպես խաշնարած մի ցեղ, զերծ են մնացել փակված կյանքից: Բայց ինձ երևաց, որ տանտիկինը ուրախ չէր, մի ներքին տխրություն երևում էր դեմքի վերա: Նա շատ սակավ էր խոսում:

Ես խիստ ախորժանոք կերա պատրաստած ճաշը. երբ առաջարկեցի փող, նա չընդունեց, ասելով.

— Ափսո՛ս որ մարդս տանը չէ, և մեր ոչխարները դեռ չեն դարձել դաշտից, մենք քեզ համար մի գառ կմորթեինք և օրերով մեր տանը կպահեինք:

— Այսքանով ես դարձյալ շնորհակալ եմ. բայց դուք ընդունեցեք արծաթը, — ասացի ես:

— Մենք սովորություն չունինք, — պատասխանեց նա. — եթե դու ուզում ես մեզ մի լավություն անել, մի թուղթ գրիր:

— Ի՞նչ թուղթ:

— Գրիր, որ եղբորս թողնեն բանտից:

— Մի՞թե նա բռնված է և ի՞նչ բանի համար:

Տիկինը փոխանակ պատասխանելու, սկսեց գանգատվիլ ժամանակի վատության վերա, ասելով.

— Վա՛ տ ժամանակներ են, պարոն, մի բանի ձեռք չես կարողանում դիպցնել, իսկույն բռնում են ու ծակն են կոխում... էլ ինչո՞վ պետք է ապրել, տուն ու տեղ պահել... բայց այսպես չէր առաջ...

Ես հասկացա, որ ավազակուհու ինձանից պահանջածը մի խնդիրք գրել էր, որով նա հույս ուներ, թե յուր եղբայրը կազավի բանտից: Բայց դժբախտաբար ես ոչ փաստաբան էի և ոչ խնդիրք գրող, որ կարողանայի ազատել մի քրեական հանցավոր:

Ես իմ շնորհակալությունը հայտնելով հեռացա, երբ իջևանից իմացում տվին, թե ձիերը պատրաստ են:

Փոստային իջևանների սայլապաններն այս կողմերում ըստ մեծի մասին հայեր են: Ես եկա, սայլակը տակավին լծած չէր դեռ նոր օծում էին անիվները և ձիերը դուրս քաշում ախոռից: Ավելի քան տասը մարդիկ և ինքն ստարոստան զբաղված էին այս գործով. մի հարայ-հրոց էին բարձրացրել, որ աստված ազատե. մինը ձիու վերա էր բարկանում, մյուսը սանձերը և սայլի թոկերն էր այս կողմ և այն կողմ քաշքշում, երրորդը քաղաքավարի հայհոյանքներ էր թափում բերնից. մի խոսքով՝ շունը տիրոջը չէր ճանաչում: Մի ամբողջ ժամ տևեց այդ բաբելոնյան խառնակությունը, տակավին սայլակը պատրաստ չէր: Ահա հայի ամեն գործ այսպես է կատարվում, մտածում էի ես. խոսում են ու խոսում, բայց չեն շինում: Այդ խիստ հատկանիշ է մեր բնավորությանը:

Մութը պատել էր, երբ ճանապարհ ընկա, թեև գիշերով այս կողմերում շատ վտանգավոր է ուղևորությունը, բայց ի՛նչ պետք է արած...

Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասա Աղստաֆայի իջևանը. այստեղ ես ծանոթացա նորին պայծառափայլության՝ Ջհանգիր-խանի հետ, որ դառնում էր Եվրոպայից, Պարսկաստան էր գնում: Նորին պայծառափայլությունն երևելի Սուլեյման-խանի որդին է, որ յուր ժամանակին Պարսկաստանի առաջնակարգ պետական անձինքներից մեկն էր. նա երկար ժամանակ վարեց ամբողջ Շիրազի և Սպահանի նահանգների փոխարքայությունը և յուր հավատարիմ ծառայության փոխարեն ստացավ տիտղոս՝ մոհտամիդ-դովլա (պետության հավատարիմ): Նա ազգավ հայ էր և մինը այն ազնվականներից, որ Աղա-Մամատ-խանը Թիֆլիսից տարավ Թեհրան: Իսկ որդին՝ Ջհանգիր-խանը, այժմ Դռան մոտ նույն նշանակությունն ունի, որպես յուր արժանահիշատակ հայրը: Նա յուր անշահասեր և հավատարիմ ծառայությամբ արժանացած է միրփանջի (գեներալ-ինֆանտերիայի) աստիճանի:

Ջհանգիր-խանը վարում է մեծամեծ պաշտոններ, նա ընդհանուր Պարսկաստանի զինապետը և վառոդապետն է. նա, որպես հմուտ մեքենագետ և ճարտարապետ, առաջինը եղավ, որ Թեհրանում հիմնեց մի գործարան թնդանոթներ ձուլելու և զինվորների ասիական զենքերի ձևը եվրոպականի փոխեց: Բացի դրանից Ջհանգիր-խանը Շահի գաղտնի խորհրդարանի անդամ է, իսկ արքունիքում կատարում է գլխավոր սենեկապետի պաշտոն: Ջհանգիր-խանը ունի և զանազան գրական աշխատություններ պարսից լեզվով, որպես է նրա Տելեմաքի թարգմանությունը ֆրանսերենից: Իբրև պետական անձ նա խիստ գործունյա է և հանճարեղ, և

իբրև մարդ ազնիվ է և բարի: Նա ունի մի եղբայր ևս Նարիման-խան անունով, որ մի ժամանակ Աղեքսանդրիայի հյուպատոս էր պարսից կողմից, դա երևելի Տատյանների փեսան է և շատ անգամ պարսից մեծամեծ ծառայությանը մեջ մտած է:

***

Աղստաֆայից սկսած բնությունը հետզհետե կենդանանում է, չոր ու ցամաք լեռները, բլուրները և դաշտերը ծածկվում են թփերով ու մացառներով, և երբ ճանապարհորդը մտնում է Դիլիջան գետի հովտի մեջ, ամբողջ տարածությունը հովանավորված է թթենի ծառերով և դարևոր ընկուզենիներով: Այս տեսարանը միակերպ է մինչև հայոց Քարվանսարա գյուղը, իսկ այստեղից սկսվում է Դիլիջանի գեղեցիկ անտառը: Այնուհետև երևում են հայոց գյուղորայք: Խճուղին, ոլոր-մոլոր պտույտներ անելով, դնում է մի նեղ ձորի միջով և Դիլիջանի սրընթաց գետը չէ բաժանվում ճանապարհորդից: Տեսարանները հետզհետե փոխվում են, երևան հանելով նորանոր պատկերներ՝ նոր գեղեցկությամբ:

Հայոց գյուղորայքը թե իրանց դիրքով և թե շինությունների ձևերով շատ չեն զանազանվում թաթառների գյուղերից, որոնք մի մասնավոր նկարագիրը տեսավ ընթերցողը: — Դարձյալ գետնափոր խրճիթներ, դարձյալ մարդիկ ապրում են խլուրդների նման ստորերկրյա ծակերի և խորշերի մեջ: Բայց թաթառների այս տեսակ կեցությունը հասկանալի է, նա առաջ է եկած ավելի տեղական հանգամանքներից. նրանց բնակած տեղերում ծառ, փայտ կոչված բաներ չկան: Բայց բոլորովին աններելի է Դիլիջանի անտառներում գետնի տակում ապրիլ:

Այս կողմերի հայերը շատ նման են իրանց հարևան թաթառներին և հագուստի ձևերով ու գյուղական տնտեսությամբ: Երկրագործությամբ սակավ են պարապվում, որովհետև անտառներում ցանելու հողեր շատ քիչ ունեն: Այս հանգամանքը պետք է զարգացներ նրանց մեջ անասնապահությունը, որո համար տեղական հարմարություններ ունին. բայց դրա մեջ նույնպես ավելի առաջ չեն գնացած, անասուններ պահում են այնքան, որքան իրանց պետք է, այսինքն՝ թե բերքը և թե նույնիսկ անասունները այնքան չեն բազմացնում, որ վաճառքի նյութ դառնան:

Շատերն ունեն հին ձևով արաբաներ, եզ կամ գոմեշ լծած, որ բանեցնում են ծանրություններ փոխադրելիս: Բայց նրանք, որ անտառների խորքումն են բնակվում և հեռու են փոստային ճանապարհից, շատ աղքատության մեջ են ապրում:

Բայց տեղ-տեղ երևում են դուքաններ, համեմատաբար ավելի փառավոր շենքերով. հայ մանրավաճառը դարսել է նրանց մեջ ամեն տեսակ իրեղեններ և փող է որսում: Այս դուքաններում ամեն տեսակ բաներ ծախվում են, սկսյալ
գինուց, արաղից, պանրից, սոխից, սխտորից, մինչև թեյ, շաքար, երեխայոց խաղալիքներ և զանազան տեսակ գործվածներ: Այնտեղ ցանկացողը կարող է նաև ճաշ և ընթրիք ստանալ: Ինձ պատահեց այսպիսի մի դուքանում փոքր-ինչ ճաշել: Անգութ դուքանչին այնպես անողորմ կերպով կողոպտեց ինձ, որ ես իսկույն մտաբերեցի Տենարդիեի պանդոկը «Թշվառների» մեջ...

Դիլիջանի անտառում ծառերի խուլ և ստվերախիտ հովանու տակ շատ անգամ տեսնվում են վրանների ամբողջ շարքեր, որոնց մեջ դարմանում են պատերազմի դաշտից բերած վիրավորները: Նույն վրանների մոտ տեսնվում են թարմ գերեզմանատներ, մի-մի սև խաչ միայն տնկած անշուք հողադամբարանի վերա: Ովքե՞ր են պառկած այն խաչերի տակ, ի՞նչ ազգից են, — հայտնի չէ. ոչ մի արձանագրություն չէ պահպանել նրանց հիշատակը... Հայտնի է միայն, որ կռվի դաշտից բերված զինվորներ են:

Ինձ պատահեց մի գյուղացի քահանա, որ յուր տիրացվի հետ դիմում էր դեպի վրանները: — Ու՞ր, տեր հայր, — հարցրի նրանից: — Այստեղ մի հայ տղա է մեռած, գնում եմ թաղեմ, — ասաց նա և հեռացավ:

Ես հետաքրքրվեցա մոտենալ վրաններին, բայց մեռելի մոտ չգնացի. ինձ գրավում էին կենդանիքը: Յուրաքանչյուր վրանում կազմված էր երկու մահճակալ ցամաք ոստերից հյուսած, որոնց վերա պառկած էին դեղնած, արյունաքամ եղած հիվանդներ: Այստեղ ու այնտեղ սպիտակ գլխարկներով պտտում էին մանկահասակ աղջիկներ, դրանք «գթության քույրեր» են:

Ինձ գրավեց մի երիտասարդ, որ դեռ ոչ բոլորովին առողջացած, մի ծառի տակ նստած էր վրաններից հեռու: Նա նստած էր միայնակ և տաքանում էր վաղորդյան արեգակի ճառագայթներով: Ես մոտեցա նրան, երբ ասացին, որ երիտասարդը հայ է: Նա յուր մաշված տկարության մեջ տակավին պահպանել էր այրական քաջազնությունը: Երիտասարդը ղարաբաղցի էր, մինը այն հայ կամավորներից, որ կոտորվեցան Բայազետի մոտ: Նա խնդրեց ինձանից ծխախոտ. ես շինեցի նրա համար մի սիգար, երբ նշմարեցի, որ ձեռքերը դողդողում էին: Ինձ շատ հետաքրքրական էր լսել Բայազետի անցքը այն տղամարդից, որ նույն կռվի հերոսներից մեկնէր: Նա հաճեցավ պատմել:

— Երբ Տեր-Ղուկասովն, — ասաց նա — առաջ գնաց դեպի սուրբ Հովհաննեսի և Ալաշկերտի կողմերը, Բայազետը պահպանելու համար թողեց շատ փոքր զորք, —մի քանի հարյուր սալդատներ միայն և նույն թվով ձիավորներ, որ հավաքված էին հայ և թուրք կամավորներից: Եվ ավելի մեծ զորություն այնտեղ պահելու պետք չկար, քանի որ ոչ մի կողմից վտանգ չէինք սպասում: Թե հայ և թե թուրք կամավորները խառն էին միմյանց հետ, թուրք խաների գլխավորության ներքո:

Բայազետի հայերն, որ ամեն կողմից մեզ լուրեր էին բերում, շատ անգամ ասում էին, թե քուրդերի և բաշիբոզուկների մեծ բազմություն մի շեյխի առաջնորդությամբ գալիս են Բայազետի վերա և նրանք խնդրում էին, որ վաղօրոք իրանց թույլ տրվի հեռանալ Բայազետից: Ոչ ոք նրանց չէր լսում, և մանավանդ մի մարդ հավատացնում էր, թե բոլորը սուտ է, և ամենևին երկյուղ չկա: Այս մարդը մի կապալառուի գործակատար էր, որին հանձնված էր, որպես ասում էին,բավականին մեծ գումար գարի գնելու համար: Նա քաղաքի մեջ ազդեցություն ունեցող մարդերից մեկն էր: Թե ի՞նչ մտքով էր նա մեզ խաբում, ես չգիտեմ, միայն բայազետցի հայերը, երբ որ տեսան քուրդերը մոտենում են, իրանց իրեղենները թաքցրին հարևան թուրքերի տներում, այն մտքով, որ նրանց մոտ կարող էին ազատ պահել թշնամու հափշտակությունից: Այդ մի տեսակ պարտք էր, որ հայերը պահանջում էին նրանցից, որովհետև ռուսներն առաջին անգամ Բայազետ մտնելու ժամանակ թուրքերն էին իրանց կայքը թաքցրել հայերի տներում, մտածելով, որ գուցե կողոպտեն ռուսները:

Քրդերը և բաշի-բոզուկները եկան մոտ 20 հազար հոգի բազմությամբ, նրանց հետ միացած էին ավելի քիչ թվով կանոնավոր զորք: Բայազետը պաշարվեցավ: Մեր սալդատները և կամավորների մի փոքր մասը հազիվ կարողացան բերդը մտնել և այնտեղ պաշտպանվել: Մենք մնացինք բերդից դուրս, որովհետև ամենիս համար տեղ չկար... Բերդի մեջ մտնողների թվումն էր և այն մարդը, որ մեզ հավատացնում էր, թե քրդեր չեն գալու:

Քրդերը ոչ միայն տաճկաստանցիք էին, այլ նրանց հետ խառնվել էին նաև պարսկահպատակ քրդեր, և նրանք տեղային քրդերից, որոնք ընդունել էին ռուսաց հպատակություն: Այդ դեռ բավական չէ, թշնամու կողմն անցան և զիլանցի քրդերը, որոնք վաղուց ռուսաց հպատակներ էին

և բնակվում էին Արարատյան նահանգում: Այդ չարագործներն էին, որ կողոպտելով Ալաշկերտի գյուղորայքը, հափշտակեցին շատ կանայք և աղջիկներ, տարան Արագած լեռների վերա, և այնտեղ իրանց գազանական կիրքը կատարելեն հետո, բոլորին սպանեցին:

Մենք, հայ ձիավորներս, որպես ասացի, մեծ մասամբ բերդից դուրս մնացինք: Մեր մահը արդեն հասել էր. բայց վճռեցինք կռվիլ և այնպես մեռնել: Մերոնք լավ էին ընդդիմանում, քանի որ վառոդ և գնդակ ունեին, բայց երբ որ բոլորը սպառվեցավ, այնուհետև սկսեցին սրերով վրա տալ: Բայց մեր անբախտությունը նրանումն էր,որ մենք կոտորվում էինք երկու կողմից — թշնամուց և մեր ընկեր թուրքերից: Մեզանից ազատվեցան նրանք միայն, որ փախան, իսկ մնացածները բոլորն ընկան:

Այնուհետև քրդերը մտան քաղաքը: Սկսվեցավ սարսափելի կոտորածը: Բարբարոսի սուրը ոչ սեռի էր նայում և ոչ հասակի, պատահածը միակերպ մորթում էր: Քրդերի հետ խառնվեցան նաև տեղային թուրքերը: Այնպես որ, Բայազետի 400 տուն հայ բնակիչներից միայն 100 ընտանիք ազատվեցան դեպի Պարսկաստանի Մագու քաղաքը փախչելով, իսկ մնացածը կամ սպանվեցան, կամ քրդերի ձեռքը գերի ընկան:

Բայազետի հայերը հարուստ էին, այս պատճառով հափշտակությանը և կողոպուտին ոչ թիվ կար և ոչ համար. ինչ կարողանում էին վեր էին առնում, որ չէին կարողանում՝ կրակ էին տալիս և այրում էին: Մի քանի օրվա մեջ այն գեղեցիկ քաղաքը ավերակ դարձավ:

Ես ընդհատեցի իմ խոսակցին, հարցնելով, թե ի՞նչ եղավ այն պարոնի գարին, որ հավատացնում էր, թե քրդերը չեն գալու:

— Չգիտեմ, — ասաց նա, — միայն չար լեզուները այսպես էին պատմում, թե նա իսկապես գարի չուներ, միայն գնելու համար մեծ գումար ուներ յուր մոտ, որ առնելով բերդը քաշվեցավ: Ասում են, թե նա սիրով սպասում էր մի այսպիսի սարսափելի խռովության, որ յուր խազեիններին ասե, թե կողոպտվեցա...

— Բայց ի՞նչ եղան բերդի մեջ մտնողները, — հարցրի ես:

— Նրանք երկար մնացին այնտեղ, անտանելի տանջանքով համբերելով քաղցի և ծարավի, մինչև մի աբարանցի հայ տղա, որ լավ քրդերեն խոսել գիտեր, իրան քուրդ ձևացրուց և քրդերի բազմության միջից անցնելով, խաբար տարավ և այնուհետև Տեր Ղուկասովն եկավ նրանց ազատեց:

Այստեղ վիրավորը կտրեց յուր պատմությունը, ավելացնելով. — Շա՛տ բան կա ասելու, բայց լեզուս չէ բռնում որ ասեմ... այս տեղը, որ ծակեց գնդակը (նա ցույցտվեց յուր թիկունքը), թշնամու գնդակ չէր, այլ իմ ընկեր թուրքը զարկեց: Նա զարկեց այն ժամանակ, երբ ես իմ հրացանը ուղղեցի դեպի քրդերի առաջնորդ շեյխը, որ սպիտակ պատանը հագին առաջ էր ընկած և քաջալերում էր յուք կատաղի զինվորները...

Բ

Սևանա լիճը: — Աշոտ Երկաթ: — Հայ գաղթականներ: — Եզիդիներ: — Հայ գաղթականների վիճակը: — Ախտա գյուղը: — Տիրացուի խրճիթը: — Գաղթականի մահը: — Ծերունի

ալաշկերտցին ու նրա խոսակցությունները: — Ինչպե՞ս են վարվում տեղացի հայերը գաղթականների հետ:

Դիլիջանի անտառը վերջանում է մալականների Սիմյոնովկա կոչված գաղթաշենքի մոտ, որից փոքր-ինչ հեռու ճանապարհից դուրս ընկած է հայոց Բոզիգյուղը: Այստեղից սկսյալ թեև սարերը ծառերից մերկանում են, բայց նրանց պարարտ սև հողը ծածկվում է ճոխ արոտներով, որոնք թավիշյա կանաչ պաստառների նման տարածվելով լեռների ալիքավոր բարձրավանդակի վերա, հետզհետե ներկայացնում են ավելի գեղեցիկ տեսարաններ:

Ճանապարհը բարձրանում է միշտ դեպի վեր ու վեր: Հանկարծ երևում է Սևանա լիճը յուր հիանալի գեղագրական եզերքով: Նա որպես պարզ-կապտագույն հայելի դրած է լեռնային շրջանակի մեջ, մի քանի հարյուր ֆուտ բարձր ծովային մակերևույթից: Երեկոյան ժամն էր, երբ հասա այստեղ: Հեռվից տեսնվում էին, թափանցիկ մառախուղի միջից դուրս ցցված, նոր Բայազետի սարերի ձյունապատ գագաթները: Արևի վերջալույսը ճառագայթելով նրանց վերա, ոսկեջրել էր ամպերը կարմիր-հրագույն բոցերով, որոնք միախառնվելով լճակի մանիշակագույն տարածության հետ, կազմում էին մի հիանալի տեսարան, որո նմանը գուցե միայն Զվիցերիայում կարելի է տեսնել:

Իմ սայլակը այժմ սկսեց լեռնային բարձրությունից դեպի ցած իջնել: Ներքևում, լճի ափերի մոտ, երևում էին հայոց Չիբուխլու գյուղի խրճիթները: Լեռներից ոչխարներին քշում էին դեպի գյուղը. մի տեղ կալ էին կալսում, մի տեղ հնձում էին. գյուղական կյանքը եփ էր գալիս յուր անխոնջ գործունեության մեջ: Երևում էր, որ այդ մարդիկը ծույլ չէին. բայց ինչո՞ւ այնքան աղքատ էին...

Սևանա լիճը շրջապատող աշունքը շատ նման է գարունքի: Այստեղ բնությունը, կարծես, նորից աշխատում է վերադարձնել յուր մանկությունը ասելով, թե ես ծերանալ չեմ ուզում: Սար ու դաշտ և ձորեր բոլորը ծածկված են կանաչով: Ամառվա տոթերից խամրած ծաղիկները նորից կոկոն են արձակում, նորից բացվիլ են սկսում:

Մինչև մալականների Ելենովկա գաղթաշենքը ճանապարհը գնում է լճի եզերքով: Երբ տասն և հինգ վերստի չափ առաջանում ես, ջրի կապտագույն մակերևույթի վերա, եզերքին մոտ, երևում է մի մթին կետ, որ գալով ընդարձակվում է և կղզու ձև է ստանում: — Դա Սևանա անապատն է: Ահա երևում են կաթուղիկեի խաչազարդ գմբեթներ: Այստեղ հավաքված են աշխարհից հրաժարված աբեղաներ և ամբողջ տասն և հինգ դար նրանց սաղմոսների օրհներգությունքը բարձրանում են դեպի հավիտենականի աթոռը:

Սևանա լճի մոտից անցնելիս ես մտաբերում եմ մեր պատմական անցյալը, թե 5 դար առաջ այս լճի գեղեցիկ եզերքը պատկանում էին մեր պապերին: Այստեղ առաջին անգամ մեր Գեղամ Պապը հիմնեց յուր գաղթաշենքը և այս կանաչազարդ լեռների վերա արածում էին այն քաջ հովվի ոչխարները:

Այս մտածությունները ինձ քցել էին մի տեսակ երևակայական ցնորքների մեջ: Կարծես ինձ լսելի էին լինում ձիերի խրխինջ և ոտնաձայների որոտմունք. Աղեղների ճայթյունը թնդացնում էր օդը, և նետերը կարկուտի նման թափվում էին: Սարերը և խորին ձորերը լիքն էին հրոսակների բազմությամբ, որոնք այնքան կատաղած էին, որ մի քանի րոպեում ուզում էին լափել, սպառել լիճը, կամ խորասույզ առնել այն փոքրիկ կղզին, որտեղից խաչեր էին փայլում: Բայց ահա կղզուց բաժանվեցան տասն նավակներ, նրանց յուրաքանչյուրի վերա կան տասնից պակաս

տղամարդիկ, որոնք մի կողմից պատերազմում են ալիքների հետ և առաջ մղում նավակները, իսկ մյուս կողմից իրանց նետերով կռվում են վայրենի բազմության հետ, որ պատել է լճի ափերը: Յոթանասուն քաջեր դուրս թռան նավակներից: Նրանք կայծակի արագությամբ մտան թշնամու բազմության մեջ, ճեղքելով անցան անհայտացան հայոց լեռների մեջ: — Այս անգամն էլ հաղթեց Երկաթը (Աշոտը), — գոռաց արաբացոց բազմությունը և ցրվեցավ:

Ի՞նչ բանի նման էր Հայաստանը այս քաջի ժամանակ: Մի հսկայական, բայց խարխուլ շինվածքի էր նման, որ ամեն կողմից կրակը սկսել էր հրդեհել: Ամեն սիրտ կարող էր թուլանալ, ամեն կողմից տեսնելով հայրենիքի վտանգը. բայց Աշոտ Երկաթի սիրտը միշտ մնաց անվեհեր. նա յուր ամբողջ կյանքը անցուց արյունով և կոտորածով: Նա անդադար Հայոց երկրի մի ծայրից մյուսն էր թռչում, երբ վտանգի ձայն էր լսում, ամեն տեղ հասնում էր պահապան հրեշտակի նման:

Սևանա լիճը անցնելով, ավելի հաճախ պատահում են հայոց գյուղորայք, մանավանդ, երբ ուղևորը շեղվում է փոստային ճանապարհից կամ դեպի Նոր Բայազետին կամ Դարաչիչակի (Ծաղկաձորի) կողմերը: Այստեղից սկսյալ հայոց նոր գաղթականներն սկսում են երևնալ: Խոսելով գաղթականների վերա, ես ավելորդ եմ համարում մի առ մի նկարագրել, թե որ գյուղում որքան են բնակվում, և կամ յուրաքանչյուր տեղում ինչ վիճակի մեջ են ապրում: Այս տեսակ մանր հետազոտությունն ավելի երկար ճանապարհորդության կարոտ էր, որ ես զանց արեցի, նկատելով, որ գաղթականների վիճակը, ուր և լինեին նոքա, շատ չէ տարբերվում, ամեն տեղ առանց զանազանության միևնույն թշվառ դրության մեջ ես գտնում նորանց: Այս պատճառավ ես պիտի բավականանամ տեսածներիս ընդհանուր տպավորությամբ:

Գաղթականները գլխավորապես ցրված են՝ Նոր
Բայազետի (Գոգչայ), Դարաչիչակի (Ծաղկաձորի), Սարդարապատի, Սուրմալուի, Աբարանու և Շորագյալի գյուղորայքում: Նրանք գտանվում են նաև Վաղարշապատ, Ղամարլու և Դավալու գյուղերում: Հիշյալ վիճակներում նրանց զետեղվիլն ոչ այնքան տեղերի հարմարության համար է, որքան բնակիչներից հյուրասիրություն գտնելու համար. որովհետև այս վիճակների բնակիչները, որպիսին են՝ նոր-բայազետցիք, աբարանցիք և սուրմալուցիք՝ Տաճկաստանից եկած հին գաղթականներ են և միևնույն կողմերից, որտեղից եկած են այժմյան գաղթականները:

Այժմյան գաղթականները դուրս են եկած
Ալաշկերտի (Վաղարշակերտ) վիճակից, Ղարաքիլիսայի վիճակից, Սուրբ Հովնաննու վանքի (Բագրևանդի) վիճակից, Հին Բայազետի քաղաքից և յուր շրջակա Չուխուր կոչված վիճակից, — ընդամենը մոտ 30 գյուղի բնակիչներ: Գաղթականները խմբովին եկած են եղել Վաղարշապատ և այստեղից տարածվել են դեպի ամեն կողմեր, բայց նրանց մեջ հույն ոչ ոք չէ տեսել:

Հայ գաղթականների հետ եղել են 100 ընտանիքի չափ եզիդիներ: Եզիդիները թեև ազգավ քուրդ են, բայց մինչև այսօր պահպանած լինելով իրանց հին զրադաշտական աղանդը, հայերից ավելի հալածված են մահմեդական քուրդերից: Այդ հալածանքը սկսյալ վաղ ժամանակներից առիթ տվեց եզիդիներին խիստ սերտ կապերով միանալ իրանց դրացի հայերի հետ, որոնցից միշտ վայելած են սեր և պաշտպանություն: Տաճկական Հայաստանում կան շատ եզիդիներ, նրանք համարվում են այն երկրների պարիասներ, ամեն ազգերն խորշում են նրանցից, պիղծ և սատանայապաշտ են համարում: Միակ ազգը, որ գութ ունի նրանց վերա, հայն է: Հայերի համակրությունը դեպի այդ թշվառները այն աստիճանի հասած է, որ մի քանի տեղերում սկսեցին խնամություն անել նրանց հետ: Եվ մինչև անգամ մի հայ հոգևորական ծնեց մի գեղեցիկ միտք, քրիստոնեությունը և հայոց լեզուն տարածել նրանց մեջ և այդ քաջ ու պատերազմական

տարրը միախառնել մեր մեջ: Առանց դրան ևս եզիդիներից շատերը հայերեն խոսել գիտեն, որովհետև տեղացի հայերի ծառաները և աղախինները մեծ մասամբ եզիդիներ են: Տաճկաստանի ժողովրդական ատյաններու եզիդիները չունին ներկայացուցիչներ, իրանց իրավունքները պաշտպանում է հայոց առաջնորդը:

Բայց եզիդիներն որքան և հալածված են եղել, դարձյալ ստրկացած չեն. նրանք տակավին պահպանել են իրանց մեդական քաջազնությունը և այն բոլոր սովորությունները, որ ունի մի քուրդ ավազակ ու միայն կրոնով զանազանվում են միմյանցից:

Որպես ամեն գործում միաբան են եղել, նույնպես և ներկա գաղթականության ժամանակ եզիդիները չբաժանվեցան հայերից. նրանց հետ ուղղակի եկան Ս.Էջմիածին, բայց նրանք ավելի խելացի գտնվեցան, քան հայերը, որովհետև զգալով Վաղարշապատի հուլիսյան տոթը, իսկույն քաշվեցան դեպի Արագած լեռան ստորոտները և զերծ մնացին հիվանդությունից: Այդ շուտափույթ տեղափոխությանը նպաստեցին նրանց վրանները, որովհետև իբրև խաշնարած և թափառաշրջիկ ժողովուրդ, իրանց շարժական տները իրանց հետ ունեին: Եզիդին առանց զարդի մի քայլ չէ փոխում: Պատմում են, թե Վաղարշապատում Ս. Էջմիածնա վանքը եզիդիների վերա նույն խնամքն էր տանում, որպես առհասարակ գաղթականների վերա:

Սևանա լճից անցնելով, թե Նոր Բայազետի և թե Դարաչիչակի գյուղորայքում ճանապարհորդը հանդիպում է հայ գաղթականների: Բայց ի՞նչ վիճակի մեջ են ապրում նրանք: — Այդ պետք է աչքով տեսնել, գրելուց և կարդալուց բան չէ կարելի հասկանալ: Եթե կարելի է գտնել մարդկային հասարակության մեջ մի բոլորովին թշվառացած ժողովուրդ, — դրանք հայոց նոր գաղթականներն են: Ահա մի օրինակ:

Շատ անգամ հանդիպում է մի տղամարդ, մի կին, մի աղջիկ, մի ծերունի մարդ, պատառոտած հագուստը հազիվ ծածկում է նրանց մարմնի մերկությունը, նրանք արևից այրված, սովից մաշված, կմախք են դարձած: Երեսներին գույն չկա. աչքներումը կենդանությունը վաղուց է հանգել: Խոսեցնում ես, նրանց ձայնը թույլ է և դողդոջուն, կարծես գերեզմանի խորքիցն է դուրս գալիս: Նրանց ընթացքը հաստատուն չէ. անզոր ոտների վերա ոլորվում են արբածի նման: Կատաղության նման մի բան ցնցվում է նրանց դեմքի վերա, — այդ հուսահատության վերջին սոսկումն է: Դու կարծում ես, այդ մարդիկը խելագարված են, երբ ուրվականի նման լուռ ու մունջ անցնում են քո մոտից: Իսկ շատ անգամ նրանց ցամաքած շրթունքների միջից լսում ես այսպիսի խոսքեր. — Ես տուն տեղ ունեի... իմ դուռս բաց էր աստուծո աղքատների համար... իսկ այժմ մի պատառ հացի կարոտ եմ...

Գաղթականները զետեղված են գյուղերում միայն, որ բնակեցրած են հայերով: Որպեսզի մարդ հասկանա, թե ի՞նչ դրության մեջ է նրանց կեցությունը, նախ պետք է փոքր-ինչ գաղափար ստանալ բնիկների գետնափոր խրճիթների մասին: Երևակայեցեք ձեզ մի կրիա տափակ նստած գետնի վերա, — այդ հայ գյուղացու խրճիթն է:Այդ կրիայի բլրաձև պատյանի տակ, հողը մեջ փորված, բաժանված են զանազան խուլ և մթին խորշեր, որոնց մեկի մեջ զետեղված է տնային պաշարը, մյուսի մեջ բնակվում են անասունները և շատ անգամ ընտանիքի հետ խառը կազմում են մի գերդաստան, երրորդի մեջ դարսած է տնային վառելիքը՝ աթար, կտըտուր և այլն, — և բոլոր շնչավորները մուտք ու ելք են գործում միևնույն ծակից, որտեղից կրիան դուրս է հանում յուր գլուխը: Այդ կրիայի պատյանի մեջ այն մասը, որ հատկացրած է անասուններին, նրանից մի անկյուն որոշած է գաղթական հյուրի համար: Ավելի պարզ ասած, նա բնակվում է գոմի մեջ: Այս թշվառ բնակարանով նա դարձյալ կարող էր երջանիկ լինել, եթե միշտ նրա մեջ պատսպարվելու բախտ ունենար: Բայց ցուրտը սկսվել է այս կողմերում, մոտենում է ձմեռը, գյուղացոց գոմերը

լցվում են անասուններով, և խեղճ գաղթականը ստիպված է տեղի տալ նոր հյուրերին և յուր համար մի ուրիշ ծակ որոնել...

Հասնելով Ախտա կոչված հայոց գյուղը, փոստային իջևանում տեղ չգտա գիշերելու, բոլոր սենյակները լցված էին անցորդներով: — Ինձ համար մի տեղ գտի՛ր, —դարձա հայ յամշչիկներից մեկին: — Կուզե՞ս, աղա, գնանք, այստեղ մոտ մալականի տներ կան, — ասաց նա ծոծրակը քորելով: — Ո՛չ, ինձ տար հայի տուն, —ասացի նրան:

Հայոց Ախտա գյուղը մալականների գաղթաշենքից բաժանվում էր մի փոքրիկ գետով, հարկավոր էր միայն կամուրջը անցնել, մյուս կողմում հայոց տներն էին: Այս գյուղը յուր մերձակա գյուղերի հետ համեմատելով, բոլորի Փարիզն է. թե յուր շինություններով և թե բնակիչների բարեկեցությամբ գերազանցում է ամենից, որովհետև գտանվում է մեծ ճանապարհի վերա:

— Այստեղ կա՞ն ալաշկերտցիք, — հարցրի ձի քշողից դեպի գյուղը գնալու ժամանակ:

— Կան, շատ կան, — պատասխանեց նա մի առանձին դժգոհությամբ:

— Ուրեմն տար ինձ մի այնպիսի տուն, ուր լինեին ալաշկերտցիք:

— Նրանց մոտ գնա՞լ, ի՞նչ կանես, աղա, բոլորը հիվանդ են, — ասաց նա զարմանալով:

— Ես կամենում եմ հիվանդները տեսնել:

Որպես երևաց իմ ուղեցույցի խոսքերից, հայ գյուղացիք շատ կասկածանոք են նայում հիվանդ գաղթականների վերա, միգուցե իրանք ևս վարակվեին, թեև նրանց հիվանդությունները տարափոխիկ չեն: Այս պատճառով փոխանակ խնամելու նրանց, շատ անգամ հեռացնում են իրանցից:

Իմ վերջին խոսքերը լսելով, յամշչիկն հարցուց.

— Դու բժի՞շկ ես:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի, կրկին հրամայելով, որ ինձ տանե մի այնպիսի տուն, ուր կային շատ ալաշկերտիցք: Գիշերվա կեսից անց էր արդեն: Գյուղը մտնելով, շները մի ահագին աղմուկ բարձրացրին: Մենք թակեցինք մի քանի դռներ, բաց անող չեղավ. վերջապես մեկը հոժարվեցավ ընդունել ինձ, երբ խոստացվեցավ, թե նրա հյուրասիրությունը առանց վարձատրության չէ մնալու:

Պետք է ասած, որ մեծ ճանապարհների վերա գտնված հայ գյուղացիք մասամբ կորցրել են իրանց նահապետական հյուրասիրությունը, որ հատկանիշ է ամեն հայ մարդու: Եվ ցավալին այն է, որ նրանց մեջ մտել են զանազան վատ սովորություններ և մինչև անգամ անբարոյականություն: Եթե մնացել է հայերի մեջ ազգային բնավորության մաքրություն, այդ կարելի է տեսնել այն գյուղերում միայն, որոնք հեռու են մեծ ճանապարհներից, որոնք հաղորդակցություն չունեն օտարների հետ:

Բայց իմ բախտից իմ հյուրընկալն հայտնվեցավ մի բարի մարդ, նա կարդալ ևս գիտեր, հայրը քահանա է եղել, ինքն լավ տիրացու էր. մի քանի անգամ դիմել էր «հայր սուրբի» մոտ, որ նրա միջնորդությամբ յուր հանգուցյալ հոր կարգը ընդունե, բայց «հայր սուրբը» աչք էր

դրել «կապույտ ձիուն», որին տիրացուն յուր ջուխտ որդու հետ չի փոխի: Այս պատճառավ նա մնացել էր զուրկ քահանայական աստիճանից...

Տիրացուն չափահաս մարդ էր. նա յուր ռամկային խոսակցության մեջ երբեմն տեղի և անտեղի գրաբար բառեր ևս խառնում էր: Նրա ընտանիքը քնած էին, երբ ներս մտանք. բոլորը միևնույն վերմակի տակ: Տիրացուն մոտեցավ անկողնին, ոտքով բըզեց քնողներից մեկին և իսկույն վեր բարձրացավ կինը: Երևի նա շատ գոհ չէր որ յուր քունը խանգարեցին, բայց տղամարդի կամքին ընդդիմանալ նույնպես անկարող էր: Նա մրթմրթալով քաշվեցավ դեպի խրճիթի մթին անկյունը և սկսավ հագնվիլ:

— Ի՞նչ եք կամենում, որ ձեզ համար պատրաստեն, — հարցրեց տանուտերը:

— Ոչինչ, — միայն ինձ տարեք այն գաղթականների մոտ, որ ձեր տանն են, — պատասխանեցի ես:

— Նրանք գոմումն են, — ասաց տանուտերը:

— Միևնույն է, ես այնտեղ էլ կմտնեմ:

— Բայց ձեզ համար հավից-ճվից թող մի բան պատրաստեն:

— Հարկավոր չէ, դուք ինձ ցույց տվեք գոմի դուռը:

Մտնելով այս խրճիթների մեջ, այցելուն կարող է մի պարզ գաղափար կազմել, թե ինչ բան էր հունական լաբիրինթոսը: Տիրացուն յուղային ճրագը ձեռին, իմ առջևս ընկած, առաջնորդում էր: Ես մի քանի ոլոր-մոլոր պտույտներ գործեցի, մի քանի ծակերից մտա և դուրս եկա, վերջապես գոմի դուռը բացվեցավ: Լույս ցերեկով պետք է այնտեղ ճրագ վառել, որ աչքդ բան տեսնի: Իսկ այժմ, որ գիշեր էր, ճրագի փոխարեն վառվում էր մի փայտի կտոր, որ ավելի ծուխ էր արձակում, քան թե լույս: Խոնավ և խեղդված այրի նման մի բան էր այդ գոմ կոչվածը: Կենդանիների անմաքրությունը նրա հատակի վերա ամբարվելով, ամբողջ գոմի մեջ կազմել էր թանձր ճահճանման մի խառնուրդ, ուր և ոտքդ դնես, խրվելու ես մինչև ծնկներդ: Գոմի մի անկյունը փոքր-ինչ մաքրած էր: Մաքրած էր ասելով, պետք է հասկանալ, որ ճահիճը այնտեղ բավական պնդացել էր և ցամաք էր: Նրա վերա խառն և անկանոն կերպով տարածված էին մի քանի քրքրված ցնցոտիներ, որոնց տակից լսելի էին լինում խուլ հառաչանքի ձայներ: Դրանք հիվանդներ էին: «Ա՛խ, մեռա… » կոչում էր մեկը. «Մի փոքր ջուր... այրվեցա...» կոչում էր մյուսը: Իսկ երրորդը ձայն չէր հանում: Նա սառն էր և անշարժ: Դա մի մանկահասակ աղջիկ էր: Նրա մոտ նստած էր սգավոր մայրը և ապշած կերպով նայում էր դիակի վերա: Նա նստած էր լաց լինելու համար, բայց լացել չէր կարողանում: Որովհետև արտասուքն էլ առողջություն է պահանջում, բայց խղճալին ինքն էլ հիվանդ էր, այնքան ուժ չէր մնացել նրա մեջ, որ գոնյա փակեր սիրուն դստեր շիջած աչքերը...

— Խե՛ղճ աղջիկ, մեռած է, — ասաց տիրացուն: — Սրբության էլ չհասավ...

Նույն միջոցին ախոռների միջից բարձրացան մի քանի գլուխներ: Դրանք նույնպես գաղթականներ էին, որոնք պառկել էին գոմի այն մասում, ուր անասունների համար դարման են ածում ուտելու: Դրանք նստած տեղից նայեցան դիակի և մոր վերա և ոչինչ չխոսեցին: Անընդհատ դժբախտությունը մեռցնում է մարդկային զգացմունքը և մի տեսակ

սառնասրտություն է բերում: Մահը նրանց համար մի հասարակ բան էր դարձել: Մահվան մեջ նրանք որոնում էին հանգստությունը:

Իրավն ասեմ, ես չկարողացա ինձ երկար պահել և շուտով դուրս եկա գոմից: Մտնելով տիրացուի հյուրանոցը, խնդրեցի նրան գաղթականներից մեկին, որ ավելի գործի խելամուտ էր, մեզ մոտ կանչել: Նա կանչեց մի ծերունի, որ Ալաշկերտի գյուղերից մեկի տանուտերն է եղել և յուր հայրենիքում հարուստ համարված մի պարոն: Իսկ այժմ նրա հագին շապիկ անգամ չկար: Նա նոր էր եկել Ալաշկերտից, այսինքն Տեր-Ղուկասովի գաղթեցնելուց հետո: Ես հարցրի, թե ի՞նչը ստիպեց նրանց թողնել իրանց հայրենիքը: Նա պատասխանեց.

— Ի՛ նչ ըսեմ, աղբար, աստված առաջ մըր խելք ձեռքեն առեց, ապա մըր տուն մըր ձեռքով ավրեցինք... էլ ըսկի չիմացանք, թե ի՛ նչ ըրինք... թորկինք (թողեցինք) մըր կանաչ արոտներ, մըր պաղ-պաղ աղբյուրներ... անտեր թորկինք մըր տուն ու տեղ... ա՛խ... թորկինք մըր պապերու գերեզման... մըր լուսաթաթախ վանքեր, ուխտատեղեր... մըր սուրբ Կարապետու մարմառ գերեզման... մըր սուրբ Հովհանու զորավոր վանք... ծառա եղնեմ ընոնց շնողքին ու խրաշքին... Օրթա մարդ քոռ կերթեր, սաղ ետ կու դառնար... խիվանդ կերթեր, առողջ կի գար...: Համա՛ ամեն բան փարձեցինք, քոռ-քոռան (կույր-ըզկուրյան) էկանք էսա էրկիր...: Ասին մըզի, որ հայ-քրիստոնի էրկիր է. մըր սև օրին բալքի լուս ու ճար եղնի: Ամա, աղբեր ջան, խող քաշինք վըր մըր գլխին...: Եկանք, ընկանք մըջ բաբելնական (բաբելական) կրակին: Քու բարի աչքով կտեսնես մեր խեղճ հալ (վիճակ)...: Ամա էս չէինք, ինչ որ կտեսնեք, մընք լե (մենք ևս) մըզի գորա ունեինք տուն, տեղ, արտ, գութան, լծու գըմշանք, կթու մատակներ, լուծքով եզներ, կթու կովեր, հարուրով օչխարներ, աղեկ գառներ, հավեր ու ճիվեր... վերջ՝ ինչ գլուխդ ցավցունեմ, աստված հրմեն բան բոլ-բոլ տվեր էր, ըսկի բանի լե պակասություն չունեինք. սև հավու կաթն էլ օրթա ըսեի, մըր ամենուս տանը կեղներ: Էդ հըմեն, ինչ որ ըսի, ըղորդ է, աստծու մեկ անուն. — էդ հըմեն թորկեցինք, առանք խըտ մըզի հարուր գլուխներով տավար, օչխար, փախուցինք անօրեն քրդու ձեռքեն, ամա, ընոնցեն ավելի անոռահմների ձեռքը ձգեցինք...

Այս խոսքերը այնքան զգացմունքով էր պատմում ողորմելի ալաշկերտցին, որ չէր կարելի առանց ցավակցության լսել նրան: Արտասուքը կաթիլ-կաթիլ գլորվում էր ճերմակ մորուքի վերա, կարծես յուր խոսքերի հետ սրտիցն էր բխում: Երբ նա մի փոքր հանգստացավ, ես հարցրի.

— Ուրեմն դուք գոհ չե՞ք ձեր գալու վերա:

— Ընչո՞ւ վրա գոհ եղնենք, ախպար, մըջ էս հալին էլ մարդ գո՞հ կեղնի...: Տան տեր էինք, մըկա մըզ տուն չըն թորկի, որ սըթրինք: Հացի տեր էինք, օր հարուր մարդ մըր դռան հաց կուտեր, կերթար: Մըկա մըզ ողորմություն տվող չկա. թե փշուր լե հաց տան, էն էլ խազար թուք ու մուրով...:

— Ուրեմն եթե հնար լինի, կրկին կդառնա՞ք դեպի ձեր հայրենիքը:

— Ախ, ինչպե՞ս չէ, մըր էրկրի պես էրկիր կա՞... մըր մամլաքաթ արքայություն է. մեռնիմ ընոր հողին ու ջրին... Երնե՛կ մըր հոգին աստված էնա տեղ առներ, էս սև օրերնի չը տեսնինք...: Ա՛խ, աղբեր ջան, մըր էրկրի հողեր ջավահիր է. մեկին հիսուն, վաթսուն, մեկին հարուր պտուղ կուտա: Մըր ջրեր անմահական են. մեռած մարդ որ խմե, կը սաղնա: Աստված լե գինա, սուտ չէ: Ամա, էսա տեղ ի՞նչ կա. մըր ճըժեր, մըր պըժեր — հըմեն կոտորվեցան: Մնացած

լե դռնե դուռ ընկած, էլի (հասարակության) ումուդի (հուսով) կապրին: Շատ լե՝ դարդու հիվանդ վեր թափած են, անտեր, անտիրական, տկլոր, անհաց, անջուր կմեռնին...:

— Այդ իրավ է, — ընդհատեցի ես նրան. — բայց գուցե ձեր մեջ կային այնպիսիները, որ չէին ցանկանալ մյուս անգամ վերադառնալ, այլ կուզեին այստեղ մնալ:

— Չէ, խելքդ չըկտրե, աղբեր, — պատասխանեց նա գլուխը խորհրդական կերպով շարժելով. — խելքդ չկտրե, որ մեկն էլ է մոռցած էղնի իր վաթանը. Էնոնց մարմիննի, ըղորդ է, էստեղ ի, ամա ուրանց խոգիք էնտեղն ի...: Հըմենու էլ ջանին հասիր ի, դանակ ոսկրին առիր ի...: Տա աստված, որ ռուսի թուր կտրուկ էղնի. Մընք էլի կերթանք մըր վաթան, մըր խորոտիկ մամլաքաթ...

Հայրենասիրությունը այն աստիճան տիրած էր ծերունու սրտին, որ նա խոսում էր նորա վերա որպես մի սուրբ և նվիրական առարկայի վրա: — Դա ամեն մի ալաշկերտցու զգացմունքն է, որքան պատահել է ինձ տեսնել նրանց: Էլ ի՞նչը կարող է պահել նրանց մեր երկրում:

Մեր խոսակցության միջոցին ես նկատեցի, որ մի քանի ուրիշ գաղթականներ ևս գոմից դուրս գալով, նստած էին խրճիթի դռան շեմքի մոտ և մեզ լսում էին: Նրանք շատ համակրությամբ էին վերաբերվում դեպի իրանց հայրենակցի խոսքերը և շարժում էին գլուխները: Դժգոհ էր միայն մեր տանուտերը՝ կարդացվոր տիրացուն. նա երբեմն բարկությամբ ընդմիջում էր, հայտնելով, թե այդ մարդիկը հիմարներ են, թե նրանք իրանց բախտը չեն ճանաչում, և թե քուրդի ու թուրքի սուրը վերադասում են Քրիստոսի խաչից: Ես էլ առժամանակ մեր տիրացուին հետևելով, ասացի.

— Բայց եթե ձեր երկիրը կրկին երթալու լինիք, քրդերը ձեզ կկոտորեն, կթալանեն:

Նա բավական սրտդողած կերպով պատասխանեց.

— Աղբեր ջան, ըստոնք դարտակ խոսքեր են. մըր էրկրի քրդեր, աստված լե գինա, որ մըզի խետ աղբոր պես են. մընք ընոնց տուն՝ ընոնք մըր տուն՝ կերթայինք կուգայինք: Էն քրդեր օրթա դուք լսեր իք, ընոնք մըր էրկրի քրդեր չէին. աստված ընոնց քոքը կտրա...

— Ասենք թե քրդերը ձեզ հետ վատ չվարվին, բայց օսմանցին յուր խիստ հարկերով ձեզ դարձյալ կկողոպտե:

— Օսմանլին մըզնե ի՞նչ կառնե: Բոլ-բոլ կցանեինք, բոլ-բոլ կհնձեինք, էն ա կուգեր մըզնե մեկ տասնորդ կառներ, կերթեր: Մըր էրկիր ազատ, մըր տավարներ ազատ, ուր ուզեինք, ընտեղ կարածացնեինք: Ուր ուզեինք, ինչ ճամփով ուզեինք, կերթեինք. մըր դեմ կտրող չը կեր:

Ես կամեցա փոքր-ինչ մխիթարել ծերունուն, ասելով.

— Հիմա պատերազմի ժամանակ է, ամեն մարդ խառնված է պատերազմի գործերով, դուք եթե մի քիչ համբերեք, գուցե այստեղ էլ ձեզ համար լավ կլինի:

— Հա՛, բալքի լավ եղնի, թե որ սաղ մնացինք, — պատասխանեց նա փոքր-ինչ հեգնական ձևով: — Էս օրը, ինչ մենք կքաշենք, ճանճերի նման պիտի կոտորվենք, շուտով թմենքս էլ պիտի չմնանք...

— Այսպես միշտ չի մնալու ձեր դրությունը, — կրկնեցի ես: — Այժմ Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներում ձեզ համար փող է հավաքվում և ձեզ ամեն կերպով կօգնեն ու կխնամեն:

Նա պատասխանեց մի խորհրդավոր ժողովրդական առածով.

— Է՛հ. չուր խնձորն ի գա, հիվանդը հոգին կտա: — Չուր ջուրի առուն ջուր գա, գորտի աչքեր դուրս կգա: ... Էտա մըր բան է մկա...

Այս միջոցին դռան շեմքի վերա նստող գաղթականներիցը մեկը մոտեցավ իմ խոսակցին և ասաց.

— Է՛ լի վեր, աղբեր Մկրե, էլի վեր, էրթանք մըր մեռել պառտկինք, էն սեֆիլ աղջկա դարդը քաշենք...: Աստված սաբըբու տուն քանդա...:

Ծերունին վեր բարձրացավ և լուռ, գլուխը քաշ տալով, հեռացավ: Նա գնաց յուր ընկերների հետ ամփոփելու այն խղճալի հանգուցելո մարմինը, որ քանի րոպե առաջ ես տեսած էի:

Այս մասնավոր խոսակցությունից ընթերցողը կարող է եզրակացնել թե ի՞նչ է մտածում այժմ ալաշկերտցին: Ամեն տեղ, ուր և մարդ հանդիպում է նրանց, լսում է այսպիսի խոսքեր: Նրանք գոհ չեն իրանց վիճակից և գոհ լինել չէին կարող, երբ այնպիսի դառն դրության մեջ են: Համարյա բոլորը ցանկանում են վերադառնալ դեպի իրանց հայրենիքը:

Նրանք զոհեցին տուն, տեղ, կալվածք, հարստություն, կյանք և ամեն ինչ, որ ունին, բայց փոխարենը ոչինչ մխիթարություն չգտան: Մեր մարդասերները և բարերարները դեռ մտածում են օգնել նրանց, տեղեկություններ են հավաքում, ծրագրեր են սարքում և թշվառ պանդուխտների ապագան են վճռում: Իսկ այդ բոլորի մասին շատ ճիշտ նկատեց ծերունի ալաշկերտցին, թե «մինչև առուն ջուր գա, գորտը հոգին կտա»: Ուրեմն փոխանակ հագուստներ պատրաստելու, ավելի լավ կլինի պատաններ պատրաստվեր, որովհետև մեռնողների թիվը ավելի շատ է լինում, քան մնացողներինը:

Իմ հյուրընկալ տիրացուի գոմը և այն սարսափելի տեսարանը մի բացառություն չէ գաղթականների կյանքի մեջ: Բայց ցավալին այն է, որ ոմանք՝ կեղտոտ շահամոլներ, աշխատում են գաղթականների կյանքը ավելի բավականացուցիչ գույներով նկարել, քան ինչ որ է: Նպատակը հայտնի է...:

Տիրացուի գոմը մի փոքրիկ պատկեր է գաղթականների կյանքից:

Ուր և մտնում ես, քո աչքի առջև հանդիսանում է այդպիսի և դրա նման մի տեսարան: Չէ կարելի գտնել մի ընտանիք, որի մեջ հիվանդներ չլինեին և խիստ սակավ է այն ընտանիքների թիվը, որ յուր գերդաստանի անդամներից մինը, երկուսը կորցրած չլիներ: Շատ ընտանիքներ ամբողջովին սպառված են: Երբեմն տեսնում ես նրանց մի քանի ընտանիքներ միասին, լցված են գյուղացոց մարագներում, որոնք ծածկ անգամ չունին, իսկ երբեմն բաց օդի մեջ, այս և այն պատի տակ ընկած:

Որպես իրանք գաղթականները պատմում էին, հայ գյուղացիք սկզբում լավ էին վարվում նրանց հետ, ամեն տեսակ հոգս էին տանում, հաց և հագուստ էին տալիս, և հարկավորված ժամանակ վարձով բանեցնում էին իրանց մշակության դաշտերում: Բայց վերջապես ձանձրանում են

ինքնակոչ հյուրեն և գյուղացիք սկսում են սառիլ… Եվ իրավ, դժվար է մի ամբողջ կողոպտված և աղքատացած ժողովուրդ միշտ ձրի կերակրել, մանավանդ այժմյան պատերազմական ժամանակում, երբ բոլոր կենսական պիտույքները չափազանց թանկացել են: Այս պատճառավ գաղթականներն մի տեղում են կենում, նրանք անդադար թափառում չեն մի գյուղից մյուս գյուղը և նոր բարերարներ են որոնում: Շատ տեղ նրանց չեն ընդունում և մինչև անգամ չեն թողնում գյուղը մտնել: Օրինակ, աշտարակեցիք վերջին օրերում գաղթականներին թույլ չէին տված իրանց գյուղը մտնել:

Գյուղացոց այս տեսակ անգթությունը առաջ է գալիս ոչ թե նրանց անհյուրասիրությունից, այլ այն երկյուղից, որ չեն կամենում ծանրաբեռնել իրանց հասարակությունը նոր բնակիչներով, մտածելով, որ եթե գաղթականներին իրանց գյուղերում տեղ տային, այն ժամանակ իրանց կեցությունը կնեղանար և հետևապես կդժվարանար իրանց ապրուստի միջոցներն: Առանց գաղթականների, առանց նոր դրացիներ ընդունելու ևս, հայոց գյուղերն այնքան խիտ են բնակեցված, որ գյուղացին շատ փոքր հող ունի թե բնակության և թե երկրագործության համար:

Գ

Վաղարշապատ: — Ս. Էջմիածնա բարեգործական հոգատարությունը գաղթականներու մասին: — Ուչքիլիսայի Հովհաննես վարդապետը: — Գաղթականների վիճակը Վաղարշապատում: — Հաքիմ-բաշին և յուր բժշկական հրաշագործությունները:

Իմ ճանապարհորդության միջոցում ես անցա նախ Նոր Բայազետի մի քանի գյուղեր, այստեղ ձմեռն արդեն սկսվել է, և գաղթականներն տակավին մի ապահով պատսպարան չունին: Բնիկներն այն աստիճան աղքատ են, որ հազիվ կարողանում են իրանց կիսամերկ որդիքը պահել, ո՞ւր մնաց օտարների համար հոգալ: Այսուամենայնիվ, նորբայազետցիք Հին Բայազետից եկած գաղթականներ լինելով, մինչև այսօր խնամք էին տանում իրանց վաղեմի հայրենակիցների վերա, իսկ այժմ սկսել են փոքր-ինչ սառիլ: Այնուհետև անցա ես Դարաչիչակի կողմերը, այնտեղ ավելի վատ վիճակի մեջ գտա. նրանց մեծ մասը ճանապարհների վերականգնած ողորմություն են խնդրում: Երևան քաղաքում գաղթականներ շատ փոքր են թվով, մի քանի անձինք միայն, որոնք այս և այն տնում ծառայություն են անում, ամբողջ ընտանիքներ համարյա չկան: Երևանի մոտակա գյուղերում նույնպես փոքր են թվով, օդի վատության պատճառով նրանք հեռացան այստեղից Նոր Բայազետի և Դարաչիչակի լեռնոտ բարձրավանդակների վերա:

Երևանից ես գնացի Վաղարշապատ և իջևանեցի Ս. Էջմիածնա Ղազարապատ կոչված հյուրանոցում: Վաղարշապատը այն կենտրոնն է, ուր առաջին անգամ խմբովին հավաքվեցան բոլոր գաղթականներն և այստեղից տարածվեցան դեպի զանազան կողմեր: Ուրեմն այստեղից ավելի լավ կարելի էր հարցասիրել նրանց դրությունը: Ղազարապատում ես գտա Ուչքիլիսայի Հովհաննես վարդապետին, որ գաղթականների հետ եկած էր, և ինքն Հին Բայազետի վիճակի առաջնորդ եղած էր: Նրա հետ էին Առաքել և Գրիգոր վարդապետներն, որոնք նույն վանքի միաբաններ են: Հովհաննես վարդապետը մի ճարպիկ, փորձառու և խոհական մարդ է. նա ինքն ականատես է եղած այն բոլոր թշվառություններին, որոնք պատճառ տվեցին խեղճ գաղթականներին թողնել իրանց հայրենիքը: Առանց արտասուքի նա չէ կարողանում պատմել անցքերի զարհուրանքը, որոնցով լի են նրա նկարագրությունները...: Շատ անգամ նա լռում է, կարծես մի սարսափ ծանրացած է նրա սրտի վերա և չէ կարող ամեն ինչ պարզաբար

արտահայտել: Ես երկար և շատ երկար խոսեցի այդ անբախտ կրոնավորի հետ, և նույն լռությունը ստիպված եմ պահպանելև ես...:

Գաղթականները, թողնելով իրանց հայրենիքը — մի հայրական տուն, ուր նրանք կարող էին հանգստություն և ապահովություն գտանել, էր Ս. Էջմիածինը: Այս պատճառով նրանք խմբովին դիմեցին դեպի ամենայն հայոց Մայր Աթոռը: Ս. Էջմիածնու վանքը չխնայեց ամեն բան յուր տարանջատյալ որդիներին խնամք տանելու. ամեն օր հազարավոր թշվառներ կերակրվում էին վանքի սեղանից: Նա յուր հացով և հագուստով պահպանեց բոլորին, մինչև ուրիշ տեղերում նրանց պատսպարելու տնօրինություն եղավ: Մայր Աթոռի այս մարդասիրական առաքինությունը ամենայն գովության արժանի է:

Ես Վաղարշապատ գնացած օրը այնտեղ տակավին մնացած էին շատ ընտանիքներ, որոնց մի մասը բնակվում էր վանքի պարիսպների մեջ, իսկ մյուս մասը բաժանված էր Վաղարշապատի տներում: Բոլորը կերակրվում էին վանքի խոհարանից: Այստեղի գաղթականները, որ համեմատաբար ավելի խնամված և ավելի ապահով են, քան մյուս տեղերինը, դարձյալ մի ցավալի տպավորություն են թողնում տեսնողի վերա: Նկարագրելով դրանց վիճակը, ընթերցողը կարող է ավելի ճիշտ գաղափար ստանալ այն Ս. Էջմիածնուց հեռավոր անբախտների վերա, որոնք բոլորովին զուրկ են հոգատարությունից: Ղազարապատում, ուր իջևանել էի ես, բնակվում էին մի քանի ալաշկերտցի ընտանիքներ: Իմ առաջին այցելությունը եղավ այդ թշվառների մոտ: Ինձ հետ էր իմ ուղեկիցը Դորպատի համալսարանի ուսանող պարոն Կ. Է...յանցը և մի բժիշկ, որ հոգ էր տանում տեղային գաղթականներին: Ուխտավորների համար հին ձևով շինված կացարանների ստորահարկում զետեղված էին նրանք: Ես մտա խուցերից մեկի մեջ: Դա մի նեղ և խոնավ խորշ էր, որ ավելի նման էր քարանձավի, որի նմանը կարելի էր տեսնել միայն լեռների մեջ: Վանական կյանքը ստեղծում է այսպիսի խորշեր յուր աբեղաների կեցության համար: Խուցի աղյուսով ծածկված մերկ հատակի վերա նստած էր մի օրիորդ հասուն հասակով: Նրա դեմքը նիհար էր և գունատ. տխրությունը ազատ կերպով արտափայլում էր սևորակ աչքերի մեջ: Նա նստած էր մի քրքրված վերմակի մոտ, որի մեջ հեկեկում էր մի տասներկու տարեկան տղա: Ես վեր բարձրացրի վերմակը. հիվանդը բոլորովին մերկ պառկած էր կապերտի կտորի վերա:

— Դա ո՞վ է, — հարցրի օրիորդից:

— Եղբայրս է, — պատասխանեց նա հոգվոց հանելով:

— Դու հայր, մայր չունե՞ս, — կրկնեցի իմ հարցը:

— Բոլորը մեռան... — ասաց նա, տխուր ձայնով:

Այս պատասխանը այնքան սրտաշարժ էր և զարհուրելի, որպես ինքը մահը:

— Դե՛ ղ տուր, դե՛ ղ, եղբայրս մեռնում է, — դարձավ նա դեպի բժիշկը:

Բժիշկը ոչինչ չպատասխանեց, միայն շարժեց ուսերը:

Ինձ ասեցին, թե օրիորդը նշանված է:

— Բայց նշանածդ ո՞ւր է, — հարցրի ես:

Երկու կաթիլ արտասուք միայն եղան խղճալու պատասխանը: Նշանածն էլ մեռած էր...:

Սրտիս կսկիծը չթողեց ինձ երկար մնալ այնտեղ, իսկույն դուրս եկա: Հետո հարցրի բժշկից, թե ինչո՞ւ նա հոգ չէր տանում հիվանդին, որովհետև օրիորդի խոսքերից երևաց, որ նա դժգոհ էր դեպի բժշկի վարմունքը:

— Նա կմեռնի, — պատասխանեց բժիշկը սառնասրտությամբ. — լուծողականս վերջացել էր, ես փսխողական տվի, այն ևս չօգնեց... այժմ կփորձեմ և քինա, տեսնենք ինչ կլինի:

Որպես երևաց, բժշկի ամբողջ դեղարանը բաղկացած էր երեք դեղերից — լուծողականից, փսխողականից և քինայից: Երեքից որը դժբախտաբար սպառվում էր, նրա փոխարեն պատրաստ էր տալ մյուսը, առանց ուշադիր լինելու հիվանդության որպիսությանը: Ես կնճռեցա բարկությունից:

— Երեք դեղով մի՞թե կարելի է բժշկություն անել, — հարցրի նրանից:

— Է՛հ, պարոն, գեղ տեղ է, էդ էլ շատ է... — պատասխանեց նա անխորհուրդ կերպով գլուխը շարժելով:

Այնուհետև Ղազարապատում մի քանի խուցեր ևս մտնելով, ամեն տեղ հանդիսանում էր նույն տեսարանը, ամեն տեղ հիվանդներ պակաս չէին: Ինձ բոլորովին զարմացնում էր այդ իրողությունը, թե ի՞նչ էր պատճառը, որ մարդիկ առողջ և պինդ կազմվածքով, այնպես տկարացած և նվաղած էին մեծ մասը: Դրա վերա կխոսենք հետո: Գնանք առաջ:

Ղազարապատից դուրս գալով, ես դիմեցի դեպի գյուղը, այսինքն՝ Վաղարշապատ: Ինձ հետ էր իմ ուղեկիցը, մեզանից չբաժանվեցան և պարոն բժիշկը: Այստեղ նույնպես գաղթականները մեծ մասամբ բնակվում են գյուղացոց գոմերում: Գոմերը, ամեն մարդ գիտե, որ շինված են անասունների համար. եթե այդ անբան կենդանիներից հարցնելու լինեինք՝ գո՞հ են իրանց բնակարաններից, անշուշտ կստանայինք մի այսպիսի պատասխան. «Ո՛չ, պարոն, գոհ չենք. մեր բնակարանի առաստաղը մաղի նման ծակծկված է, այնպես որ անձրևը և սառը քամին հեշտությամբ ներս են վազում: Գետնի սալահատակը չափազանց ցավեցնում էր մեր կողքերը և վատն այն է, որ մեր տերը շատ ծույլ է, նա չէ մաքրում հատակը. այդ պատճառավ մենք պառկում ենք, համարյա թե, ժահահոտ աղբերի մեջ...»: Այդ դժբախտ արարածներին այժմ ընկերացել է հայ գաղթականը. — մարդիկ, որ գուցե մի ժամանակ փափուկ օթոցների վերա էին պառկում...

Վաղարշապատում շատ տներ ես մտա և դուրս եկա, ամեն տեղ տեսնում ես միևնույն ցավալի դրությունը: Շատ խրճիթներում մի քանի ընտանիքներ ածված են միասին կամ գոմերում և կամ խրճիթների այն մասերում, որոնք բնակության համար չեն շինված, որպիսի են փայտանոցը, դարմնոցը և այլն: Ամեն տեղ լսում ես միևնույն խոսքը՝ օգնեցե՛ք, ի սեր աստուծո, մեռնում է որդիս … քույրս … մայրս... եղբայրս...

Մի տան մեջ ես տեսա մի բանի հիվանդներ ընկած միմյանց մոտ. առողջները նստած քշում էին նրանց ճանճերը: Իմ հետաքրքրությունը շարժեցին թղթի մի քանի փոքրիկ փաթոթներ, որ դրված էին հիվանդների մոտ: Ես բաց արի փաթոթները, նրանց մեջ գրած էին զանազան բժշկական փոշիներ:

— Դրանք որտեղի՞ց են, — հարցրի ես:

— Այն ակնոցավոր փոքրիկ մարդը տվավ, — պատասխանեց մի պառավ:

— Չօգնեցի՞ն, — հարցրի ես:

— Բոլորիցն էլ փորձեցի, բայց շահ չտեսա, — ասաց պառավը հուսահատությամբ:

Որպես Վաղարշապատում, նույնպես և բոլոր գյուղերում, ուր ցրված էին գաղթականները, իրավ է, դեղարաններ չկան և այդ մահին Թիֆլիսի մասնաժողովի տնօրինությունը վատ չէ կարելի համարել, որ դեղեր է ուղարկում, բայց վատությունը նրանց գործադրության մեջն է:

Բժիշկը, որ ինձ հետ ման էր գալիս, վանքի կողմից կարգված էր հիվանդներին հոգ տանելու: Նրան կոչում էին հեքիմբաշի (բժշկապետ): Ճանապարհին ունեցանք նրա հետ մի այսպիսի խոսակցություն:

— Այս գյուղի բոլոր հիվանդների հոգատարությունը ձե՞զ է հանձնված, պարոն բժշկապետ:

— Ոչ միայն այս գյուղի, այլ մինչև անգամ ամենահեռավոր գյուղերինը, — պատասխանեց նա մի փոքր հպարտությամբ:

— Ուրեմն դուք ամեն տեղ գնո՞ւմ եք:

— Ոչ, այդ դժվար է, — ասաց նա կակազելով:

— Ուրեմն ինչպե՞ս եք բժշկում:

— Ահա այսպես. շատ անգամ իրանք հիվանդներն են գալիս, շատ անգամ ազգականներն են գալիս, պատմում են ցավի հանգամանքները, ես էլ նրա համեմատ դեղ եմ տալիս:

Ես նկատեցի, որ պարոն բժշկապետի և «ակնոցավոր մարդու» բժշկության եղանակը իրանց ձևերով շատ  չէին տարբերվում և ասացի.

— Այդ ինչպե՞ս կարելի է, ռամիկը շատ անգամ չէ հասկանում հիվանդությունը և ձեզ կարող են սխալեցնել:

— Ո՛չ, ես այդ բանի մեջ բավական զգույշ եմ, — ասաց նա ինքնաբավական վստահությամբ, — և միշտ տալիս եմ այնպիսի դեղեր, որ կարող էին օգնել:

— Ուրեմն դուք գործ եք դնում Հոլովիեի դեղահատները…

— Ըշտա, աղբար, գյուղ տեղ է, ի՞նչ պիտի ընենք, պետք է կերպով մը յոլա տանինք:

Պարոն բժշկապետի վերջին խոսքերից երևաց, որ նա վանեցի է: Հետո ուրիշներից տեղեկացանք, որ նա յուր հայրենիքում եղել է դեղագործի ծառա, իսկ պատերազմի պատճառով Ռուսաստան գալով, Ս. Էջմիածնում դարձել է «հեքիմբաշի»...:

Ս. Գայանյան վանքի մոտ այժմ կազմվել է մի նոր և ընդարձակ գերեզմանատուն գաղթականներից: Ս. Հովհաննու վանքի (Ուչքիլիսեի) վանահայր և միևնույն ժամանակ

գաղթականների առաջնորդ Հովհաննես վարդապետը ցույց տվեց ինձ մի ցավալի հաշիվ, որից երևում էր, թե մինչև այսօր գաղթականներից վախճանվողների թիվը հասնում է մոտ հազար հինգ հարյուրի:

Ինձ պատմեցին, թե Վաղարշապատի բժիշկ Բ. Նավասարդյանը, քանի որ այստեղ էր, մեծ եռանդով էր հոգ տանում հիվանդներին, բայց նրա Թիֆլիս գնալուց հետո խղճալի գաղթականները բոլորովին անխնամ մնացին:

Գուցե ընթերցողը կնկատե, որ ես իմ գրվածքիս մեջ ավելի ուշադրություն եմ դարձնում հիվանդների վերա, չնայելով, որ գաղթականներից առողջները կարոտ են ուրիշ շատ կենսական պիտույքների, որպիսի են հացը, հագուստը, հարմար բնակարանը և այլն: Բայց այդ բաների մեջ պետք է որոնել հիվանդության բուն պատճառը:

Եթե մտաբերենք բոլոր անտանելի փորձանքները, որոնց միջով անցան ողորմելի գաղթականները, շատ հեշտ կլինի բացատրել բազմաթիվ հիվանդությունների և մահվան պատճառը: Գաղթականներն իրանց երկրում բնակվում էին Եփրատի հովասուն հովիտների մեջ, Նպատ լեռան սառն բարձրավանդակների վերա: Հանկարծ հուլիս ամսում ընկնում են Երևանյան նահանգի գեհենի մեջ: Տոթը մի կողմից, ճանապարհի անտանելի հոգնածությունը և երկյուղը մյուս կողմից, ավելացնենք դրանց վերա քաղցը, ծարավը, բնակարանների անհարմարությունը, վատ կերակրվիլը, — շատ հասկանալի է, որ նրանք չէին կարող առողջություն պահպանել, եթե երկաթի կազմվածք ևս ունենային:

Մուրացկանը ստիպված է ուտել, ինչ որ տալիս են նրան: Իսկ սովատանջը ուտում է, ինչ որ հանդիպում է նրան: Ես Վաղարշապատի փողոցներում տեսա գաղթականներից շատերին, երբ գտնում էին փոշիների մեջ ընկած սեխի կամ ձմերուկի կեղևներ, իսկույն իրանց շուրջն էին նայում, երբ նկատում էին տեսնող չկա,վեր էին առնում այն կեղևները, փոշին սրբում էին իրանց հագուստի դրոշակներով և սկսում էին ուտել: Որովհետև քաղցած էին, պետք էր մի բանով սնունդ ստանալ...

1827 թվին Պարսկաստանից դեպի Արարատյան նահանգը գաղթող հայերի հետ նույնը պատահեց. մեծ մասը կոտորվեցան հիվանդությունից: Բայց նրանք ավելի բախտավոր էին, քան ալաշկերտցիք, նրանք սրի և հրի միջով չանցան, նրանց ճանապարհորդությունը ավելի հանգիստ էր, և մի նոր երկիր գալով, իսկույն բնակության տեղ ստացան: Բայց ալաշկերտցիք ամբողջ օրեր սոված և ծարավ անցուցին, թշնամու հրացանները անդադար գոռում էին նրանց վերա, մինչև հասան ռուսաց սահմանը, իսկ գալով այստեղ, անտեղ ու անտեր մնացին: Ես տեսա մի տղա, որի ձեռքի մեջ դեռ մնացել էր գնդակի վերքը, որ նա ստացել էր ճանապարհում:

Ես երկար ման գալ չկարողացա Վաղարշապատում, ամեն տեղ տեսնում էի մերկություն և հիվանդություն, ամեն տեղ ողորմություն էին խնդրում: Ասում են մեզ համար փող է հավաքված, ո՞ւր է», — հարցնում էին մեզ, կարծելով, թե ես կամ ընկերս որևիցե մասնաժողովի անդամներ ենք: Իրավն ասած, թե իմ և թե ընկերիս քսակները պարպվեցան: Խիստ անտանելի մի դրություն է, երբ մարդ տեսնում է թշվառություն, ցանկանում է օգնել և չէ կարողանում...:

Դ

Իմ ժողովը Ղազարապատում: — Թուրքաց գործ դրած միջոցները գաղթականները դարձնելու: — Լավ է նրանց դարձնել իրանց հայրենիքը: — Աբարանցոց մարդասիրական վարմունքը: — Երիտասարդ ալաշկերտցու պատմությանը: — Իմ դատողությունները: — Խելագարված կինը:

Երեկոյան ես վերադարձա վանքը բոլորովին հոգնած և խիստ վատ տրամադրության մեջ: Շատ ապրի հայր Փեշտալմալջյանը, վանքի հյուրընկալը, որ պատրաստել էր տված մի փառավոր ընթրիք ուտիսվա կերակուրներից: Այն գիշեր ինձ մոտ հավաքվեցան մի քանի ալաշկերտցիք և նրանց առաջնորդ՝ Սուրբ Հովհաննու վանքի վանահայր Հովհաննես վարդապետը: Նրանք տեսնելով, որ ես հետաքրքրվում եմ գաղթականների վիճակով, հոժարությամբ պատմում էին, ինչ որ ես հարցնում էի: Գիշերի մեծ մասը մենք անցուցինք նրանց վերա խոսելով:

Ինձ մոտ եղող ալաշկերտցիքը հասարակ մարդիկ չէին, այլ գաղթականների առաջավոր անձինքներից էին, որոնք գյուղերից եկել էին իրանց վանահոր՝ Հովհաննես վարդապետի մոտ ինչ-ինչ խնդիրների մասին խորհելու, նրանցից երկուսը քահանա էին:

Նրանք պատմում էին, թե տաճկաց կառավարությունը մեծ կորուստ համարեց յուր երկրին, զրկվելով հայերի նման օգտավետ, աշխատասեր ժողովրդից և թե նա տակավին հույս ունի, որ հայերը կվերադառնան. այս մտքով նա հրամայեց, որ նրանց տները անվնաս և ամբողջ պահվին: Եվ որովհետև գաղթականները իրանց ցանքերը թողել էին առանց քաղելու, տեղային կառավարությունը կարգադրեց, որ ցանքերը հանձնվին մահմեդականներին կամ այնտեղ մնացած հայերին այն պայմանով, որ նրանք հնձեն, կալսեն և մաքուր ցորյանը լեցնեն առանձին ամբարներում, որպեսզի, եթե նրանց տերերն վերադառնալու լինեն, ուտելու հաց ունենան: Իսկ տեղացիք, որ այս աշխատությունը հանձն առան, ստանալու էին բերքի մի փոքրիկ մասը, որպես վարձատրություն: Պատմում էին, իբր թե գաղթականներից ոմանք, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, արդեն ստացան իրանց թողած հունձքերի պատրաստի բերքը և որպես թե կառավարությունը շնորհեց նրան և այն տասանորդը, որ ինքն պետք է վեր առներ երկրագործական արդյունքներից: Գուցե տաճկաց կառավարությունը դրանցով կամեցել է հրապուրել գաղթականնեին և վերադարձնել իրանց տեղերը. չկամենալով յուր երկի մի ամենալավ մասը զուրկ կացուցանել մի աշխատավոր ժողովրդից, որպիսին էին հայերը: Այլև պատմում էին, թե մի քանի երևելի քուրդեր պատժվեցան իրանց գործած անգթությանց և հարստահարությունների մասին, մի քանիսը կախաղան հանվեցան. և շեյխ-Ջալալեդդինին հրամայվեցավ, որ յուր բարբարոս ասպատակները վեր առնի գնա յուր տեղը, այլևս պատերազմին չմասնակցե:

Ինքը Հովհաննես վարդապետը՝ գաղթականների առաջնորդը, շատ գեղեցիկ միտք էր հայտնում. նա ասում էր, եթե աստված տա, ռուսը մյուս անգամ գրավե այն երկրները, ավելի լավ է, որ գաղթականներին վերադարձնե իրանց տեղերը. եթե այսպես մնալու լինեն, նրանց մեծ մասը կոչնչանա և մնացյալները կցրվին դեպի զանազան կողմեր: Նա ասում էր, թե ինքն որպես գաղթականների առաջնորդ, ավելի լավ գիտե յուր ժողովրդի ցանկությունը. որ նրանք ռուսական Հայաստանում մնալու նպատակ չունեն:

Մենք Հովհաննես հայր սուրբի կարծիքը բաժանում ենք ավելի գործնական կետից ըմբռնելով այս խնդիրը: Որպես ճիշտ աղբյուրներից տեղեկացանք, տաճկաց կառավարությունը միտք ունի հայերի թողած երկրները բնակեցնել աբխազներով, որ նա տարավ Սուխումի կողմերից: Եթե այդ այդպես լինի, այն ժամանակ Ռուսաստանը կունենա նոր և բարբարոս դրացիներ և յուր սահմանագլուխները միշտ ազատ չեն մնալու նրանց ասպատակություններից: Ուրեմն ավելի լավ կլիներ, որ աբխազների տեղը բռնեին նույնիսկ խաղաղասեր հայերն, որ այնտեղից բերված

են: Իսկ եթե աբխազներ ևս չբերվեին հայերից դատարկված երկրնեում, քրդերն կան ու կան — դրանք աբխազներից պակաս չեն իրանց բարբարոսություններով:

Ես սարսափելով լսեցի մի քանի տխուր ճշմարտություններ ալաշկերտցիներից, թե որպիսի համակրություն ցույց տվեցին դեպի իրանց տարանջատյալ եղբայրներն՝տեղացի հայերը: Պատերազմի ժամանակ կարծես ամեն մարդ անգութ է դառնում: Եղբայրը եղբոր վերա անգամ չէ խղճում: Օրինակ, պատմում էին այսպիսի բան,երբ ալաշկերտցիք կամեցել են գաղթել, մեծ մասն ճանապարհի սայլ կամ արաբա չեն ունեցել, որ իրանց տնային շարժական կայքը վեր առնեին: Նույն ժամանակ աբարանցի հայերից շատերն իրանց արաբաներով գնացած են եղել այն կողմերում ռուսաց բանակը պաշար կրելու: Դրանք օգուտ են քաղում ընդհանուր խռովությունից և գաղթականների շուտափույթ ու հանկարծական չվելուց և որպես բեռնակիրներ դիմում են գաղթականներին, որ օգնության ձեռք հասցնեն և նրանց շարժական իրեղենները վերցնեն իրանց արաբաների վերա: Ալաշկերտցիք շատ սիրով են ընդունում նրանց ազգասիրական եռանդը, որպես հայերի, հավատում են իրանց կայքը աբարանցի արաբաչիներին և այնքան ժամանակ չեն ունենում, որ ճանաչեն, թե նրանք ովքեր և ինչ տեսակ մարդիկ են: Մոտ քառասուն արաբաչի առնում են տեղացիների տնային իրեղենները իրանց սայլերի վերա, բայց փոխանակ բերելու և կրկին իրանց տերերին հանձնելու, նրանք անհետանում են…: Այժմ շատ ալաշկերտցիք աբարանի գյուղորայքում իրանց կայքն են որոնում և ցավալին այն է, որ չգիտեն, թև ումից պահանջեն, որովհետև մի այնպիսի սարսափելի րոպեում նրանք հանձնեցին իրանց հարստությունը օտարին, որ նրան ճանաչելու կամ մի գրավական առնելու ժամանակ չունեցան…:

Այլև պատմում էին, թե այժմ այս և այն հայ պարոնի հոտերի մեջ արածում են գաղթականների ոչխարները, տավարները, նրանց գոմեշները, թե ինչ հրաշքով հայտնվեցան ողորմելի գաղթականի չորքոտանիքն օտարի հոտերի մեջ, — այդ մի գաղտնիք է, որ գուցե հետո կհայտնվի, բայց այսքանը ճիշտ է, որ գաղթականներն կորցրին իրանց անասունների մեծ մասը... Ո՞վ տարավ, ինչպե՞ս եղավ, այդ մենք չգիտենք:

Եվ իրավ, մարդ առանց զարմանալու մտածել չէ կարողանում, երբ նկատում է գաղթականների ողորմելի չքավորությունը: Մի՞թե այդ անբախտները իրանց հայրենիքում այսպես աղքատ են եղել. մի՞թե նրանք ոչինչ չեն ունեցել: Ի՞նչ եղավ նրանց կայքը, որտե՞ղ կորցրին իրանց հարստությունը, որ այժմ հագներին հագուստ չունին, ոտներին տրեխ, հողաթափ անգամ չկա. գիշերները մի ծածկոց չունին պառկելու, քրքրված ցնցոտիների մեջ են քնում: Հայտնի բան է, այդ մարդիկը իրանց երկրում օդի մեջ չէին բնակվում, դրանք էլ ունեին տուն տեղ, կայք և կարասիք: Բոլորն նրանք չթողեցին և փախան, մնացածն ի՞նչ եղավ: Վերջապես որտե՞ղ կորցրին իրենց անասունները, որ շինական մարդու գլխավոր հարստությունն է. անասունների համար արաբաներ պետք չէին, նրանք իրանց ոտներով կարող էին հետևել իրանց տերերին: — Այդ հարցերը այնքան փափուկ են, որ մենք ցանկություն չունինք այժմ դիպչել նրանց, թողնելով գուցե ժամանակը որևիցե կերպով կպարզե…

Այսքանը միայն կասենք, որ գաղթականների մեծ մասը վերջին աստիճանի աղքատության մեջ է, բացի իրանց կիսամերկ մարմիններից ուրիշ ոչինչ չունեն: Թվով շատ քիչ են այնպիսիքը, որ ունեն մի ավանակ, մի քանի կովեր կամ եզներ և կամ մի քանի հատ ոչխար: Մինչև այսօր վերջինները կարողանում էին պահել անասուններ, որովհետև կերակրելու համար շատ պահանջ չկար, արածացնում էին արձակ դաշտերում: Բայց երբ ձմեռը եկավ, պահել ևս չեն կարող, նախ՝ տեղ չեն ունենալ, երկրորդ՝ ձմեռվա պաշար պետք է նրանց, իսկ

պաշարը, օրինակ, խոտի սայլը այս կողմերում, կամ ուր որ գաղթականներ կան, արժե 20-ից մինչև 50 ռուբլի: Որտեղի՞ց նա կարող է տանել այս գումարը, երբ մի կով պահելու համար ամենափոքրը պետք է մի սայլ խոտ ունենալ: Եվ ի՞նչ հաշիվ, 20 — 30 մանեթ տալ խոտի մի կով պահելու համար, որ յուր կերածի կես արժեքը չունի: Պատերազմի պատճառով չորքոտանիների ճարակը չափազանց թանկացել է: Ուրեմն, գաղթականներն իրանց ունեցած անասունները նույնպես կոտորելու են սովից, եթե վաղօրոք վաճառելու հոգ չտանեն: Մեր կարծիքով լավ էր վաճառել բոլորը, փողը գոնյա կմնար իրանց քսակում, մանավանդ այժմ մորթելու անասունները լավ գին ունեն, միսը ամեն տեղ թանկ է:

Ես Հովհաննես վարդապետին նույնը ասացի, թե գաղթականները, քանի որ իրանց գլուխը պահել չեն կարողանում, ուր մնաց, որ ձմեռը անասուններ կարողանային պահել և խորհուրդ տվեցի նա վաճառել տա: Նա պատասխանեց, թե ամեն բան կորցրած ալաշկերտցուն շատ դժվար է համոզել, որ նա վաճառե յուր անասունը, որ միակ բանն է մնացել նրա հարստությունից, թե նա ավելի լավ կհամարե, անասունը յուր աչքի առջև մեռնի, քան օտարի ձեռքը տա, որովհետև ալաշկերտցին նույնքան սիրում է յուր չորքոտանիքը, որքան յուր որդիքը:

Գիշերից բավական անցել էր, երբ վարդապետը յուր հայրենակիցների հետ հեռացան: Բայց նրանցից մեկը մնաց, ես նկատեցի, որ նա ասելու բաներ ունի և խնդրեցի նստել: Այդ մարդը մի բարձրահասակ հսկա էր ջլուտ և զորեղ կազմվածքով, նա բոլոր ժամանակը լուռ էր և տխուր, երբ մյուսները խոսում էին, բայց երբ որ միայնակ մնաց, լեզուն բացվեցավ: Որքա՛ն վշտեր, որքա՛ն գաղտնիքներ թաքնված էին այն ծածկամիտ տղամարդի մեջ...

Նկատելով, որ նա բավական խելացիգլուխ մարդ է, խնդրեցի, մանրամասն պատմել, թե ինչ շարժառիթներից ստիպված նրանք թողեցին իրանց հայրենիքը: Նա խիստ դժվարությամբ հանձն առավ պատմել, և ես կհաղորդեմ իմ ընթերցողին այնքան, որքան կարող եմ հաղորդել:

— Մեր երկիրը վատ չէր, — ասաց նա, — հողը ընդարձակ էր, իսկ ջուրը՝ առատ. ցանում էինք, որքան կամենում էինք և վարում էինք, որքան կարող էինք: Մենք մեր հողի տերն էինք: Մեր սարերն խոտավետ էին, իսկ մեր անասունները՝ կուշտ ու պարարտ: Մեր հարևան քրդերը չէին վնասում մեզ. մենք սիրով էինք ապրում միմյանց հետ և նրանց քիրվա (կնքավոր) էինք կոչում: Պատահում էր, որ լինում էին ավազակություններ, օրինակ, մի խումբ քրդեր ուրիշ երկրից գալով, կողոպտում էին որպես մեր, նույնպես և իրանց ազգակիցների անասունները, խտրություն չէին դնում: Մենք էլ նույնպես էինք վարվում նրանց հետ: Այդ մեր երկրի սովորությունն է:

Կառավարությունը նույնպես վատ չէր մեզ հետ. հարկերը թեթև էին: Երբեմն մուլթեզիմներն անգթություն էին անում, բայց երբ նրանց վերա գանգատ էր լինում,մեզանից անիրավացի առածը կրկին մեզ ետ էին դարձնում: Մեր առաջնորդները մեջլիսներում շեյխերի ու ղազիների հետ հավասար ձայն ունեին. եթե մեզ զրկողություն էր լինում, մեր ձայնը հասնում էր մինչև սուլթանի պալատը: Եվ քիչ էր պատահում, որ մեր խոսքը չլսեին, որովհետև հայի խոսքը ավելի ընդունակ էր, քան թուրքինը, և կառավարիչ փաշաները գիտեին, որ հայը մահմեդականի վերա սուտ խոսելու սովորություն չունի: Այսպես, ամեն կերպով լավ էին անցնում մեր օրերը:

Բայց երբ ռուսը սկսեց տիրել մեր երկիրը, աստված է վկա, մենք դատ ուրախացանք, ինչպես որ լինի, մտածում էինք, նա էլ խաչապաշտ է, մենք էլ, նա էլ մեզ հետ սուրբ ավազանի եղբայր է: Ռուսը, ասում էինք, ավելի լավ կլինի, քան թուրքը: Այս պատճառավ մենք ամեն տեղ խաչով, խաչվառով, քահանաներով և ավետարանով էինք գնում նրանց զորքի

առաջը: Մահմեդականները երբ այս տեսնում էին, մեզ վերա բարկանում էին, կարծում էին, թե մենք ենք կանչել ռուսներին, թե նրանք մեզ համար են գալիս: Աստված է վկա, որ մենք այդ բանում մեզավոր չէինք: Բայց ի՞նչ անես, մահմեդականները սկսեցին մեզ հետ թշնամանալ: — Ռուսը ձեր քեռին է, գյավուրներ, ասում էին նրանք, դուք մեր երկիրը մատնում եք մեր թշնամուն...

Եվ իրավ, մենք շատ աշխատեցինք... բայց մեր բախտից ռուսը մեր երկրում երկար չմնաց: Հանկարծ լսեցինք, թե Տեր-Ղուկասովն թողնում է տիրած երկրները:

— Լա՛վ, դուք ինչո՞ւ եկաք նրա հետ, — ընդմիջեցի նրա պատմությունը:

— Մեզ ասեցին, թե ինչ հայեր մնում են այն երկրներում, բոլորին թուրքերն կոտորում են: Որքան ուղիղ էր այդ լուրը, մենք չգիտեինք, բայց այդպես ասեցին մեզ. մենք հավատացինք և սաստիկ երկյուղի մեջ ընկանք: Էլ չուզեցինք այնուհետև մնալ այն երկրում, ուր սպասում էր մեզ թուրքի սուրը, հայրենիքը մեր աչքից ընկավ...

Դեռ Տեր-Ղուկասովն մեզ մոտ չհասած, կազախներ եկան, լուր տվեցին, թե շուտ քոչեցեք (չվեցեք) և ձեր գլուխն ազատեցեք: Այդ ժամանակ մեզանից շատերը, մի քանի գյուղերի բնակիչներ, հավաքված էինք Ս. Հովհաննու վանքումը, որ բերդի պես պինդ է...

— Եվ դրա համար էլ դուք փախա՞ք այնտեղից:

— Այո, բայց մենակ այդ չէր: Այն ժամանակ մենք լսեցինք, թե շեյխ-Իբադուլլան և շեյխ-Ջալալեդդինը քսան հազար քրդերով և բաշիբոզուկներով եկել, Բայազետը քանդել են, երկու հարյուր հայ ընտանիք կոտորել են, հարյուր ընտանիք գերի են տարած, իսկ մնացած բայազետցիք փախել են Պարսկաստանի Մագու քաղաքը: Ուրիշ շատ բաներ լսեցինք...: Այլևս ապրելու հույս չմնաց, ասում էին, ռուսը գնալուց հետո ձեզ էլ բայազետցոց նման կկոտորեն: Դրա համար վճռեցինք ռուսի հետ միասին հեռանալ մեր երկրից:

Այս միջոցին իմ խոսակիցը կանգ առեց, մի քանի անգամ հոգվոց հանեց, չիբուխը վառեց և փոքր-ինչ ծխելուց հետո ոգի առավ, շարունակեց.

— Այո՛, մենք վճռեցինք թողնել մեր հայրենիքը: Բայց այս բանը այնքան հանկարծակի եղավ, որ պատրաստվելու ժամանակ չունեցանք: Մեր անասունների մեծ մասը դաշտումը մնաց. շատերն սայլեր չունենալով, իրանց ծանրությունները վեր առնեք չկարողացան: Մենք աշխատեցինք չթողնել, ինչ որ մեզ համար թանկագին էր, այսինքն մեր զավակները, իսկ մյուս բաների շատ չնայեցինք: Մենք թողեցինք թակույկներով լիքն ձեթ և պանիր. մենք շատ բան թողեցինք... ալաշկերտցու հարստությունը եթե ծովը լցնեիր, կցամաքեր... Բայց ինչ որ կարողացանք մեզ հետ վեր առնել, այն էլ բավական էր, որ այստեղ քաղցած չմնայինք, բայց այն ևս չմնաց, կորա՛վ, գնա՛ց…

Ես հարցրի, թե գաղթականները գլխավորապես ո՞ր տեղերից դուրս եկան:

— Գաղթականները հավաքվեցան, — ասաց նա, — գլխավորապես Ալաշկերտի (Վաղարշապատի) վիճակից, Ղարաքիլիսայի վիճակից, Սուրբ Հովհաննու վանքի՝ այսինքն Ուչքիլիսայի (Բագրևանդի) վիճակից, Բայազետի Չուխուր կոչված վիճակից: Ընդամենը 30 գյուղի բնակիչներ հավաքվեցան միասին: Մեզ վերա դրած էին լեզգի և

կազախ ձիավորներ, որ բերեն և ռուսաց սահմանից անցկացնեն: Իմ լեզուն չէ կարող նկարագրել այն սարսափելի ճանապարհորդությունը, որ մենք ունեցանք: Աստված իմ թշնամուն էլ ցույց չտա այն տանջանքը, որ մենք կրեցինք...:

— Պատմեցեք, պատմեցեք, ասեցի ես, նկատելով, որ նա դժվարանում էր շարունակել:

— Որպեսզի թշնամուն չհանդիպեինք, մեզ բերում էին զարտուղի ճանապարհներով. — այդ Ղուջախու և Խանի անիծյալ ճանապարհն է, որ անցնում է նեղ կիրճերի միջով, անդունդների վերայով և սարսափելի ելևէջներ ունի: Մեր սայլերի մեծ մասը մնաց կես ճանապարհի վերա, անցկացնել չկարողացանք: Նրանք մնացին բոլոր այն բաներով, որ բարձած էին: Ինչ որ մնում էր, այլևս նրա տերը չէինք: Այդ դեռ ոչինչ: Շատ անգամ ընկնում էր մի երեխա մոր գրկից, շատ անգամ մի կին, աղջիկ, տղա, հոգնածությունից թուլանում էին, ուշաթափ էին լինում, վեր էին ընկնում. — վեր առնելու ժամանակ չկար և կամ այն աստիճան խռովված էր բազմությունը, որ նկատող չէր լինում: Մայրը կորցնում էր որդին, այրը կորցնում էր յուր ամուսինը և ազապ տղամարդը՝ յուր նշանածը...

Չգիտեմ ինչո՞ւ վերջին խոսքը արտասանելու ժամանակ նրա աչքերում երևաց արտասուք, նրա ձայնը դողաց և դեմքը գունատվեցավ:

— Սարսափելի մութ գիշեր էր, երբ հասանք մի տեղ, ուր կարծես մեր առջև բացվեցավ մի անտակ ծով. գնացողը, մոտ եկողը կուլ գնաց... — Այդ Արուջացի ճահիճներն էին, որ հարյուրավոր մարդկանց գերեզման դարձան...:

Կարծես մի աներևույթ ձեռք քշում էր մեզ. քշում էր անդադար և շունչ առնելու ժամանակ չէր տալիս: Մենք գալիս էինք գիշեր և ցերեկ առանց հանգիստ առնելու: Հոգնածությունը մի կողմից, քաղցածությունը մյուս կողմից չարաչար տանջում էին մեզ, բայց ավելի անտանելի էր ծարավը: Ծարավը այնպիսի մի կատաղության էր հասցրել մեզ, որ երբ ճանապարհին կոտրվեցավ մի արաղի տակառ, այր, կին, երեխա, բոլորն վրա թափվեցան և սկսեցին ջրի պես խմել: Շատերը դրանից հիվանդանալով մեռան, որովհետև այնպիսի մարդիկ էին, որ իրանց կյանքում արաղի համը առած չէին:

Երբ հասանք Իգդիր, կարծեցինք, թե ազատված ենք: Այնտեղ երկյուղ չկար: Գիշեր էր, երբ հասանք: Մի քանի օրվա անընդհատ ճանապարհորդությունից ջարդված և թուլացած, հանգստանալ կամեցանք: Մենք գիշերեցինք մի լեռան զառիվայրի վերա: Այդ հանգստությունը քուն չէր, այլ մի տեսակ թմրություն կամ մեռելություն էր, որ տիրում է մարդուն անտանելի հոգնածությունից հետո: Ամբողջ գիշերը մենք անցուցինք անզգայության մեջ: Երբ առավոտյան աչքներս բաց արինք, ի՞նչ տեսանք, — մեր անասունների կեսը չէր մնացել, ութն հազարի չափ չորքոտանիք անհետացել էին...

Այստեղ ալաշկերտցին այլևս չկարողացավ շարունակել յուր պատմությունը, արտասուքը խեղդեց նրան:

***

Այս պատմությունից ընթերցողը կարող է փոքրիշատե հասկանալ, թե ինչու մի ահագին բազմություն, որ յուր հայրենիքում բարօրության մեջ էր ապրում և մինչև անգամ հարուստ էր, այսօր մերկ և աղքատ գյուղից գյուղ է թափառում, ողորմություն է խնդրում:

Առաջարկենք մի հարց. ի՞նչ պետք է արած, որ այդ սովից, մահից և հափշտակությունից մնացած բազմությունը պահպանվի և բոլորովին չոչնչանա: Գաղթականների թիվը սկզբում 3000 ընտանիք էր, իսկ այժմ նրա կեսը հազիվ է մնում: Այդ զգալի փոփոխությանը պատճառ են բերում, թե առաջին թվանշանների մեջ պետք է սխալմունք մտած լինի, իբր թե 3000-ի մի մասը հույներ են եղել, մի մասը եզիդիներ են եղել, մի մասը մի քանի անգամ հաշվի է անցել և այլն: Բայց հայտնի է, որ հույներ չկային և եզիդիների թիվը 100 ընտանիքից ավել չէ: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, թե անդադար մի գյուղից մյուսը անցնելով, միևնույն ընտանիքը մի քանի անգամ հաշվից անցել է և, այսպիսով, գումարը բազմապատկվել է. — այդ նույնպես հավանական չէ, որովհետև հաշիվը եղել է այն ժամանակ,երբ գաղթականներն ամփոփ դրություն ունեին և տակավին չէին ցրված զանազան կողմեր: — Ուրեմն ինչո՞ւ պակասեց երեք հազարը:

Գաղթականների թվի այսպես զգալի կերպով փոքրանալուն ուրիշ պատճառ մեր կարծիքով չէ կարելի տալ, բացի նրանից, որ մի մասը չկարողանալով տանել տեղային կլիման — կոտորվեցավ, ամբողջ ընտանիքներ սպառվեցան, ոչնչացան: Ով որ նայելու լինի Գայանյան վանքի մոտ կազմված նոր գերեզմանատանը, կհամոզվի, որ գաղթականներից մեռածների թիվը փոքր չէ: Եվ որքա՞ն այսպիսի գերեզմանատներ լցված են նրանց ննջեցյալներով…: Շատերը ճանապարհին, դեռ չհասած ռուսաց սահմանը, ոչնչացան, դրանց թվում էր գլխավորապես թույլ և քնքուշ սեռը՝ կանայք, աղջիկներ, երեխայք, որոնք շատ անգամ սայլերի անիվների տակ ընկնելով ջարդվում էին: Մի երկրորդ պատճառ ևս գաղթականների թվի պակսելուն այն է, որ նրանց մի մասը, օգուտ քաղելով ներկա խռովություններից, փախան գնացին դեպի իրանց հայրենիքը: Այժմ մնացել է ոչ ավելի քան 1500 ընտանիք: Ի՞նչ պետք է արած, որ դրանք, գոնյա պահպանվեին, մինչև նրանց վիճակը մի կերպով որոշվեր:

Մենք գիտենք, որ Թիֆլիսում և Երևանում կազմվել են մասնաժողովներ գաղթականների վերա հոգ տանելու համար. մենք գիտենք, որ զանազան քաղաքներից լինում են մարդասիրական օժանդակություններ գաղթականներին օգնելու համար: Բայց մասնաժողովները տակավին մի նշանավոր գործ կատարած չեն: Նրանք դեռ փող են հավաքում, իսկ փողը ի՞նչ պետք է անեն, — հայտնի չէ: Մեզանում առհասարակ գործը խեղդվում է ձևամոլության մեջ: Դե՛ մարդ ուղարկենք, տեղեկություն հավաքենք, այստեղ գրենք, այնտեղ գրենք, հետո նրա հարմար կարգադրություն կանենք. — այս բոլորն այնքան ծանր ու բարակ բաներ են, որ հազիվ թե խեղճ գաղթականը սպասելու համբերություն կունենա: «Մինչև Շուշանը զարդարվի, պատարագը կարձակվի»: Մինչև մասնաժողովների անդամները իրանց պլանները գծեն, ողորմելի գաղթականը հոգին կտա...

Մեզ պատմեցին, թե Թիֆլիսի մասնաժողովը յուր կողմից մի պարոն էր ուղարկել գաղթականների վիճակը հետազոտելու և այդ պարոնը Ղազարապատում յուր ոտների տակ բնակվող երեք ալաշկերտցի ընտանիքներից մեկը միայն տեսնելու բարեհաճություն էր ունեցել, չնայելով, որ մի ամբողջ օր մնացել էր Էջմիածնում:

Ղամարլուի փոստային իջևանում պատահեցավ մի պարոն ևս, որն դիմեց ինձ ու ընկերիս տեղեկություններ հավաքելու: Մի բոլորովին ձանձրանալի պաշտոն է հանձնված ինձ, — ասաց նա, — ես պետք է գաղթականների բնակության համար տեղ որոշեմ: Եվ նա մեզ ցույց տվեց յուր պաշտոնական թղթերը, թեև պահանջող չկար: Այդ պարոնը չգիտեր մինչև անգամ, թե գաղթականներն ի՞նչ ազգից են և որտե՞ղ են բնակվում այժմ:

Երևանի մասնաժողովի անդամ պարոն Վ. Ե. ինձ ասաց, թե Նոր Բայազետու և Ալեքսանդրապոլու կողմեր արքունական հողեր կան, որոնք զանազան անձինքների վարձով են

տված այն պայմանով, որ եթե կառավարությանը հարկավոր լինին, պետք է ետ առնվին: Խոսվում է, թե հիշյալ հողերի վերա կարգադրելու են բնակեցնել գաղթականներին: Մեր կարծիքով, թե Երևանի, թե Նախիջևանի և թե Ալեքսանդրապոլու գավառներում այնպիսի ազատ հողեր չկան, որոնց վերա կարելի լիներ նոր բնակություններ հաստատել. կան միայն անապատներ, որոնք անպետք են: Ժողովուրդը ամեն տեղ գանգատվում է հողի և ջրի պակասության համար: Այս կողմերում տարվա մեջ պատահած կռիվների մեծ մասը հողի և ջրի վերա է:

Մեր կարծիքով, այժմ մտածել գաղթականներին բնակեցնելու հողի մասին՝ բոլորովին ավելորդ է, նախ, այն պատճառով, որ շատ հավանական չէ, որ նրանք պատերազմից հետո ցանկանան մնալ մեզ մոտ. երկրորդ, դիցուք թե հիմա տվեցինք նրանց հող. ի՞նչ պետք է անեն, ձմեռը արդեն սկսվել է, կարո՞ղ են իրանց համար տուն և տեղ շինել և ինչով շինել, երբ ոչ ուտելու հաց ունեն և ոչ կոպեկ փող:

Գաղթականների համար այժմ հարկավոր են պատրաստի բնակարաններ: Այդ ամենակարևոր խնդիրն է: Պետք է մտածել ձմեռվա բնակության համար, որ պատսպարվելու մի ապահով տեղ ունենային: Մինչև այսօր, քանի ցրտերը չէին սկսվել, նրանք ապրում էին թափառական կամ աստանդական վիճակի մեջ. մի քանի օր մնում էին մի հայի տան մեջ մինչև կամ տանուտերն էր ձանձրանում և կամ իրանք հյուրերը նեղվելով, հեռանում գնում էին մի ուրիշ տեղ նոր բարերար որոնելու: Դրանով է մեկնվում նրանց մի գյուղից մյուս գյուղ անդադար չվելը: Մինչև այսօր կարելի էր այս տեսակ կյանք վարել, որովհետև եթե գաղթականը գնում էր մի գյուղ և տեղ չէր գտնում, դարձյալ կարողանում էր յուր օրերը բացօթյա անցուցանել, բայց ձմեռը անհնար է այսպես ապրել: Ձմեռվա համար պետք է ապահով բնակարան: Բայց գլխավոր հարցը նորանում է, թե որտեղից պետք է ունենալ:

Վեհափառ կաթողիկոսի խնամատարությունից է կախված վիճակավոր առաջնորդների, հոգևոր իշխանության գործակալների և գյուղական քահանաների միջնորդությամբ այնպես կարգադրել, որ գաղթականներն այս ձմեռ ապահով պատսպարաններ ունենային գյուղացիների տներում: Փույթ չէ, եթե այդ պատսպարանը կլիներ գյուղացու խրճիթի մի անկյունը կամ նրա գոմը, բավական է միայն, որ մերկ և պանդուխտ ալաշկերտցին մի տաք տեղ կունենար բնակվելու:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է նրանց ուտելիքին, հոգևոր իշխանությունը վեհափառի հրամանով վաղուց արդեն տնօրինել էր կալերի ժամանակ ամեն գյուղից ցորյան հավաքել և պահել առանձին ամբարներում գյուղական քահանայի և տանուտերի հսկողության ներքո: Այս կարդադրությունը շատ տեղերում հաջողված է, որովհետև գյուղացու համար մի մեծ ծանրություն չունի, երբ նա յուր կալից մի քանի կոտ ցորյան տալիս է. նա յուր բերքի առատությունից միշտ հոժարությամբ բաժին է հանում դերվիշներին և աղքատներին: Իսկ այդ մանր-մանր ստացված կոտերն հավաքվելով կարող են մեծ քանակություն կազմել, եթե օրինավոր կերպով խնամք տարվի և եթե անհավատարիմ ձեռք չդիպչի...

Կրկնում եմ, հոգևոր իշխանության ներգործությունը կարող է ավելի հիմնավոր և օգտավետ լինել: Բայց ցավալին այն է, որ թե Թիֆլիսի և թե Երևանի մասնաժողովները չուզեցին իրանց գործունեությունը միացնել Ս. Էջմիածնա հետ: Այսպիսով նրանք զրկվեցան մի զորեղ և ազդու ուժից: Հոգևոր հարդարմունքը մեծ նշանակություն ունի այն գործերում, որ կապ ունի ժողովրդի ջերմեռանդության և նրա զոհաբերության հետ: Արդարև, մասնաժողովները դիմեցին վեհափառին, իսկ այդ ավելի ձևի համար էր և որևիցե իսկական նշանակություն չուներ:

Ես ավելի մեծ նշանակություն չեմ տալիս այն քսան հազարին, որ հավաքվել է Թիֆլիսի մասնաժողովի գանձարանում. այդ գումարը եթե բաժանվելու լինի գաղթականների վերա, հազիվ թե յուրաքանչյուրին 50 կոպեկ կհասնի: Մի քանի օրվա ծախս է: Այլևս ավելի մեծ նշանակություն եմ տալիս այն կոտերով հավաքված ցորյանին, որ կարող է ահագին քանակություն կազմել, եթե օրինավոր կերպով շարունակվի: Հոգևոր իշխանությունը ամեն միջոցներ ունի գաղթականների վիճակը ապահովելու մասին: Մինչև այսօր տերտերների հորդորելով գյուղացիների տված հացը, հագուստը և կերակուրը, եթե հաշվելու լինենք, տասն անգամ ավելի մեծարժեք ունի, քան այն արծաթը, որ հավաքվել է մասնավոր նվիրատվություններից: Ուրեմն, եթե գաղթականների կյանքը կարելի է պահպանել մինչև նրանց ապագան որոշվի, — այդ կարելի է անել դարձյալ մեր հայ գյուղացիներով. իսկ գլխավոր հորդորող, քաջալերող և ազդող գործիչը պետք է լինի մեր հոգևոր իշխանությունը:

***

Վաղարշապատից ես դուրս եկա, երբ բոլորովին մութն էր: Խորասուզված դառն մտածությունների մեջ, համարյա ինձ անլսելի էր մնում զանգակների ձայնը փոստայի կառքի: Խաղաղ և հանգիստ գիշեր էր: Հասնելով Հռիփսիմեի վանքի դիմացը, հանկարծ ձիերը խրտնելով ետ-ետ գնացին և կառքը փոքր էր մնում, որ շուռ գա, երբ խավարի միջից հայտնվեցավ մի կերպարանք: «Որդի՛ս, որդի՛ս, սիրուն որդիս տվե՛ք», — գոռում էր նա լալագին ձայնով:

Նա ուրվականի պես անցավ:

Մեր կառքը շարժվեցավ: Հեռվից դեռ լսելի էր լինում նույն ձայնը: «Որդի՛ս, որդի՛ս եմ ուզո՛ւմ... տվե՛ք իմ որդին»...

— Այդ ո՞վ էր, — հարցրի կառավարից:

— Մի ալաշկերտցի կին է, խեղճը խելագարված է, — պատասխանեց կառավարը. — ասում են ճանապարհին որդին կորցրել է և գիշերները թափառում է այդ անապատներում, որդին է պտռում: — Լավ էր, չմնաց կառքի տակը...

Ե

Հայ գաղթականները Երևանում և նրանց բողոքը: — Գաղթականների մեջ սայլապաններ, արհեստավորներ, վաճառականներ և դրամատերեր: — Երևանի և Թիֆլիսի մասնաժողովների նշանակությունը գաղթականների հոգատարության մեջ: — Երևանի սեմինարիան և պ. Բեկնազարյանցը: — Օրիորդաց դպրոցը: —Երևանը որպես թուրքաբնակ քաղաք և նրա աղետավոր գիշերը: — Վաճառականություն: — Հասարակաց այգին և միրզա Թաթոսները:

Վաղարշապատից ես վերադարձա Երևան: Այստեղ գաղթականների թիվը շատ փոքր է. պետք է ասած, որ երևանցիք բավական անկարեկից են գտնվել դեպի իրանց թշվառ ազգայինները: Գյուղացիք համեմատաբար ավելի զգացմունքի տեր են երևում, քան թե այստեղի քաղաքացիքը: Նրանք կարող էին իբրև ծառա կամ աղախին իրենց տներում պահել գաղթականներից այն բազմաթիվ պատանիներին և աղջիկներին, որոնք բոլորովին անտեր են մնացած իրենց ծնողքը կորցնելու պատճառով:

Առհասարակ ես գաղթականներից լսում էի այսպիսի գանգատներ. «Մենք աշխատանքի սովորած մարդիկ ենք, գործից մենք չենք փախչում, թող մեզ բանեցնեն և հասարակ մշակների պես վարձատրեն: Մուրացկանությունը մեզ անտանելի է, ձրի հացը մենք մարսել չենք կարողանում»: Իրավ է, որ հայերի այս գաղթականությունը, բացի մեծամեծ վնասներից, ունեցավ և այն ամենագլխավոր վնասը, որ մի ամբողջ հասարակություն բարոյապես մահացավ, սովորելով մուրացկանության:

Գաղթականները եկան այն ժամանակ, երբ դեռ նոր էր սկսվել հունձքը: Այս միջոցում հազարավոր հայեր, ասորիներ և թուրքեր Պարսկաստանից գալիս են և տարածվում են Երևանի նահանգից սկսյալ մինչև Թիֆլիս, հունձ են հնձում և ժամանակավորապես մնալով, բավական փող են վաստակում: Մի՞թե գաղթականները նույնը չէին կարող անել, քանի որ այս գործի մեջ լավ վարժված էին: Հունձքից հետո սկսվեցավ այգեքաղը: Գյուղացիք այն ժամանակ ևս նրանց գործ չտվեցին, որովհետև հոժարվում էին խեղճ ալաշկերտցուն բանեցնել միայն այն պայմանով, եթե նրանք կբավականանային մի փոր հացով, առանց վարձ ստանալու. թեև տեղական սովորության համեմատ մշակը օրական 40 — 50 կոպեկ փող է ստանում և հացն էլ նորանից է ստանում, որի համար աշխատում է: Ինձ պատահեց տեսնել մի քանի ալաշկերտցիք, որոնք թուրք գյուղում էին բանում: — Ինչո՞ւ հայերի գյուղերում չեք բանում, — հարցրի ես: — Հայերը փարա չեն ի տա, աղա, —պատասխանեցին նրանք:

Ինձ պատահեց նաև հարցնել մի հայ գյուղացու, թե ինչո՞ւ նրանք գործ չեն տալիս գաղթականներին: — Հպարտ և ծույլ մարդիկ են, աղա, — պատասխանեց նա. —սովորել են ձրի առնել և ձրի ուտել: Եվ իբրև փաստ նա ցույց տվեց մի ընտանիք, որ յուր տանը ընդունած էր: — Տե՛ս, ավնլացրուց նա, — ամբողջ օրը քաղցած պառկում են, բայց չեն ուզում մի բան շինել:

Ես հետաքրքրվեցա տեսնել այդ ընտանիքը: Գերդաստանի հայրը մի հասակն առած մարդ էր. յուր ցնցոտիների վերա նա հագած ուներ բավական նոր մահուդե վերարկու — միակ մնացորդը նորա կորցրած փառքի: Նորա խոսքերից և ձևերից երևում էր, թե այդ պատկառելի մարդը ստոր աշխատանքի սովորած չէր, և գուցե մի ժամանակ ունեցել էր յուր ձեռքի տակ շատ բանվորներ, իսկ այժմ յուր աղքատության մեջ դարձյալ վեհ էր: «Փեշով ոսկի կցրվեի, — ասաց նա արտասվալի աչքերով. — բայց այժմ մի պատառ հացի համար պետք է վիզս ծռեմ... լավ է, որ քաղցած մեռնեմ»...

Գաղթականների մեջ շատ կան այսպիսի աղքատացած մեծատուններ, և դրանք են, որ տեղացի ժողովրդի մեջ ծույլի նշանակություն են ստացել: Շատ բնական է, որ մի մարդ, որ քանի օր առաջ հարուստ էր, այսօր աղքատանալով, իսկույն իրան չի խոնարհացնի ստոր աշխատանքների. այսպիսիներին պետք է հարգել, նրանք անհաջող արկածների զոհեր են...

Գաղթականներից նրանք, որոնք իրանց հետ սայլեր ունեն բերած, որոնք կարողացել են իրանց եզները ազատել ճանապարհի հափշտակությունից, կարողանում են նաև իրենց ընտանիքը պահել ազատ աշխատանքով: Նրանք զանազան մթերք են տեղափոխում դեպի Ալեքսանդրապոլու և դեպի Բայազետի կողմերը: Բայց դժբախտաբար, դրանց թիվը շատ փոքր է, որովհետև շատերն չեն կարողացել իրանց բեռնակիր անասունները հասցնել մի ապահով տեղ...

Գաղթականների մեջ արհեստավորներ նույնպես փոքր են թվով: Նրանց մեջ կան, արդարև, այնպիսի արհեստավորներ, որոնք գյուղացիներին պետք են, օրինակ,սայլ, արոր, գութան շինողներ, բրուտներ, դարբիններ և այլն: Այսպիսիքը հազիվ

կարող են գործ գտնել, որովհետև Երևանի նահանգում համարյա գյուղ չկա, որ յուր հյուսնը, ատաղձագործը և դարբինը չունենա: Գյուղացիք իրանց ծանոթ արհեստավորը թողած՝ օտարին գործ չեն հավատալ: Թողյալ այդ, գաղթականների մեջ գտնված արհեստավորները գործիքներ ևս չունեն:

Այդ մարդիկը, որպես լավ երկրագործներ և անասնապահներ, հենց որ հեռացան մայր հողից, այնուհետև ապրուստի միջոցները դժվարանում են նրանց համար: Նրանք սովորել են գործ ունենալ երկրի հետ և ամեն ինչ նրանից պահանջել: Այդ պարապմունքի մեջ մեծ ընդունակություն ունին: Վաճառականներ եղել են նրանց մեջ խիստ աննշան թվով: Նրանց բոլոր հարստությունը բաղկացած է եղել ընտանի անասուններից և երկրագործական բերքերից, որոնց առևտուրի մեջ է պտուտվել նրանց վաճառականությունը: Նրանց մեջ եղել են և դրամատերեր: Բայց որովհետև գյուղացի դրամատերը, մանավանդ այն երկրում, ուր կայքի ապահովություն չկա, սովորաբար յուր արծաթը հողի տակ թաքցրած է պահում, այս պատճառով գաղթականների ոմանց հարստությունը մնացել է հողի մեջ ծածկված իրանց հայրենի երկրում: Այս շատ հավանական է, որովհետև եթե նրանք այս սովորությունը ևս չունենային, այսուամենայնիվ, պատերազմի վտանգի ժամանակ գյուղացիք իրանց թանկագին իրեղենները թաքցնում են հողի մեջ, որպես իգդիրցոց համար պատմում էին, որ թեև ռուսաց հպատակներ են, բայց Բայազետի աղետավոր անցքից հետո, իրանց հարստությունը խորելով գետնի մեջ, փախան դեպի Արագածի ստորոտներում գտնված հայոց գյուղորայքը, որպիսի են Աշտարակ, Օշական և այլն:

Բայց պետք է այն ևս նկատել, որ գաղթականներից կան և այնպիսի բախտավորներ, որոնք կարողացել են իրանց արծաթը բերել իրանց հետ. թեև դրանց թիվը շատ փոքր է, բայց շատերի համար խոսվում է, թե դիտմամբ աղքատ են ձևանում, որպեսզի գաղթականներին բաժանվելիք օժանդակությունից մասն ստանան: Բայց ինձ բոլորովին անհուսալի է երևում այս կարծիքը:

Միայն այդքանը պետք է ի նկատի ունենալ, որ գաղթականների մեծ մասը բոլորովին զուրկ են ապրուստի միջոցներից, իսկ ոմանք կարող են իրանց գյուխը պահել: Այսպիսիներին որոշելու համար և իսպառ կարոտյալները ճանաչելու համար՝ դիմելու է նրանց տանուտերերին, քահանաներին և իշխաններին, որոնց ավելի հայտնի է իրանց ժողովրդի յուրաքանչյուրի վիճակը, և նրանց խորհրդով բաշխումներ անելու է: Այս իրողության վերա Թիֆլիսի և Երևանի մասնաժողովների ուշադրությունը դարձնելով, հարկավոր եմ համարում ավելացնել, որ Երևանի մասնաժողովին ավելի հարմար է հոգալ գաղթականների վիճակի վերա, այն կողմից, որ նա ավելի մոտ լինելով, կարող է միշտ ճիշտ կերպով ուսումնասիրել նրանց դրությունը և դարման տանել կարևոր պետքերին, մինչդեռ Թիֆլիսի մասնաժողովը ստիպված է ամեն անգամ մեծ ծախսեր անել, մարդ ուղարկել և գուցե սխալ տեղեկություններ հավաքել...

Թիֆլիսի մասնաժողովը, կազմված լինելով կենտրոնում, կարող է ծառայել այն նպատակին, որ փող հավաքե, նվերներ ստանա, հագուստներ պատրաստե և այլն, իսկ դրանց բաշխման և գործադրության տնտեսությունը Երևանի մասնաժողովի վերա թողելու է: Ես առիթ ունեցա Երևանում տեսնվիլ տեղային մասնաժողովի անդամ պ. Վ. Ե.-յանի հետ. նա բավական լավ ուսումնասիրած էր գաղթականների դրությունը և նրանց անհրաժեշտ պետքերը: Ես թույլտվություն չունիմ պարոնի կողմից հրատարակել մեր ունեցած մասնավոր խոսակցությունը, միայն այսքան կասեմ, որպես ինքը պարոնը, նույնպես յուր պաշտոնակիցները, այնքան ծանոթ են մեր ամենիս, և այնքան արժանահավատ անձինք են, որ

կարելի է ամեն կերպով վստահանալ նրանց բարեմտությանը: Եվ գլխավորն այն է, որ այդ մարդիկը, որպես բնիկներ, ավելի լավ գիտեն իրանց երկրի հանգամանքները և ավելի հարմարություն ունին նվիրատուների ընծաները իրանց նպատակին հասցնելու:

Երևանում երեք օր մնալով, ես միջոց ունեցա տեսնել տեղացի օրիորդաց և տղայոց դպրոցները: Վերջինը ես տեսել էի մի քանի տարի առաջ ևս, բայց ամենաթշվառ վիճակի մեջ: Իսկ այժմ պ. Բեկնազարյանցի տեսչության օրով բավական բարեկարգվել է նա և ավելի հառաջադիմության հույս է տալիս, մանավանդ երբ պ.Բեկնազարյանցը ունեցավ պ. Աղայանցի նման մի լավ պաշտոնակից: Ես ներկա գտնվեցա պ. Բեկնազարյանցի տարրական ֆիզիկայի և պ. Աղայանցի հայ պատմության դասերին, — երկուսն էլ գոհացուցիչ գտա:

Երևանի դպրոցի, յուր թշվառ անցյալի հետ համեմատելով, այժմյան բարեկարգությունը թեև գլխավորապես պարտական է պարոն տեսչի ջանքերին, բայց պետք է այն ևս նկատել, որ այժմյան հոգաբարձությունը չէ, որ ինչ որ էր մի քանի տարի առաջ: Հոգաբարձուք այժմ ընտրված են բարենպատակ և ուսյալ անձինքներից, որոնք կարողացել են Երևանի նման անտարբեր և անուսումնասեր հասարակության մեջ դպրոցի վիճակը բավական բարձրացնել: Երևանցին կամ ամենևին ուսման վերա չէ մտածում և կամ մտածում է այն բանի վերա, որ յուր որդին փոքրիշատե ռուսերեն սովորի, բավական է, որ նա որևիցե դատարանում ամենաստոր գրագրի տեղ կբռնե: Նա փառավորվում է դրանով, որ յուր որդին ծառայող է, թեև նա մի խոհարարի վարձ չէ ստանում, բայց նրան միրզա Թաթոս են կանչում: Երևանցին հայոց լեզվի և հայոց դպրոցի վերա արհամարհանքով է նայում, բայց չգիտե ողորմելին, որ յուր որդին մայրենի լեզվի դպրությունը սովորելեն հետո, ավելի լավ կսովորե օտարինը:

Օրիորդաց դպրոցում ես գտնվեցա կրոնասույց տեր հոր դասի ժամանակ: Նա ինձ ասաց, թե առաջին դասն է, որ սկսել է կրոնից: Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ էր այդ առաջին դասը, որ պատվելի հայրը տալիս էր փոքրիկ աղջիկներին: — Նա բացատրում էր, թև ինչ է Սուրբ Երրորդությունը, բացատրում էր խնձորի համի, հոտի գույնի վերա...: Ես հավատացած եմ, որ խեղճ աղջիկներն այնքան էին հասկանում տեր հոր խոսքերը, որքան հասկանում էին այն անզգա տախտակներն, որոնց վեր անստած էին: — Կրոնի դասատվությունը հարկավոր է մեր դպրոցներում և շա՛տ հարկավոր, բայց ոչ թե այն բաները, որոց մեջ մինչև անգամ բարձր աստվածաբանությունն խարխափելով է պտտվում: Իմ կարծիքով, այնպիսի փոքրիկների հետ ավելի օգտավետ կլիներ պարապել Սուրբ Գրքի այն տեղերից, որ նրանց վերա բարոյական ազդեցություն ունենային:

Երևանը, յուր դիրքին նայելով, դարձյալ մնացել է թուրքի քաղաք: Ասիական կեղտոտությունը տիրում է ամեն առարկայի վերա, սկսյալ մարդիկներից, մինչև փողոցները, հրապարակները և տները: Թուրքը այստեղ նույնպես կատաղի է և նույն արհամարհանքով է նայում քրիստոնյայի վերա, որպես Հասան խանի ժամանակ: Զարմանալին այն է, որ հայերը տակավին հին երկյուղի նախապաշարմունքից չեն ազատվել, մահմեդականի անունը մինչև այսօր նրանց վերա սարսափէ ազդում: Պատճառն այն է, որ այդ ազգը դեռ մնացել է յուր վաղեմի բարբարոսության մեջ, իսկ հայը հին ստրկական բնավորությունը չէ փոխել: Շատ անգամ թուրքի գործած, բայց հայերին հայտնի եղած մի չարագործություն մնում է ծածկված և անպատիժ: Երբ ասում ես հային. — ինչո՞ւ չես գնում և հարկավոր տեղում հայտնում: Նա տալիս է այս սովորական պատասխանը. «Ի՞նչ անեմ, անօրեն է, վնաս կտա...»: Ինձ պատահեց այս տարի հունիս ամսում գտնվել Երևանում: Բայազետի աղետավոր լուրը դեռ նոր էր հասել այդ քաղաքը: Գիշեր էր, երբ

նահանգապետը Իգդիրից վերադարձավ և ոստիկանության միջոցով հայտնեց հայերին, թե վտանգ է սպառնում, թող իրանց պահպանեն...

Սողոմի և Գոմորի կորստական գիշերը այնքան սարսափելի չէր կարող լինել, որպես այն գիշերը երևանցոց համար: Մի քանի րոպեում քաղաքը լցվեցավ ողբով, աղաղակներով: Ընդհանուր խռովությունը տիրեց ամեն տեղ: Փոքրիկ տների գերդաստանները փակչում էին մեծ տներում, հարևանի մոտ պատսպարան գտնելու, հույսը դնելով շինվածքի ամրության վերա: Վաճառականները խանութներից իրանց ապրանքը փոխադրում էին և թաքցնում տների խուլ անկյուններում: Այսպիսի դեպքերում հայը ամեն բանից առաջ մտածում է յուր սիրելի ապրանքի վերա: Ամեն րոպե սպասվում էր, թե քսան հազար քրդի ձիավորներ կլցվին քաղաքը, և տեղացի թուրքերն ևս նրանց հետ խառնվելով, հայերին կկոտորեն, կթալանեն...:

Այս օրհասական տագնապի միջոցին ես կանգնած էի մի կտորի վերա, իմ չորեք կողմից լսելի էին լինում խառն հառաչանքի ձայներ: Ամեն մարդ շտապում էր փախչել... Ամեն մարդ թաքուստ էր որոնում… բայց ոչ ոք չէր պատրաստվում դեմ դնել թշնամուն, կռվել, սպանել և սպանվիլ, և ապա յուր կինը, աղջիկը հանձնել հաղթողի կամքին...

Թուրքերի տանիքներից արդեն լսելի էին լինում հրացանների խուլ որոտմունք, նրանք ձևացնում էին որպես թե պատրաստվում են հարձակվող թշնամու դեմ: Իսկ հայերի տանիքների վերա տիրում էր. գերեզմանական լռություն: Ձենք ասած բանը նրանց տներում չկար: Հայը զենքից այնքան է խորշում, որքան սատանայից:

Իմ աչքի առջև ներկայանում էր հայը յուր ամբողջ պատմական այլանդակությամբ: Եվ ես լցված խորին ատելությամբ, ասում էի այս խոսքերը, «Թո՛ղ գան, թո՛ղ կոտորեն, թո՛ղ ձեր կանայքը ձեր աչքի առջև անպատվեն, դուք սովորել եք այդ բաներին... այսպես էին և ձեր պապերը, այնպես էլ մնացիք և դուք... — Ով որ յուր գլուխը պահել չէ իմանում, կոտորելու իրավունքը ինքն է տալիս թշնամուն:

Առավոտյան, ով որ միջոցներ ուներ, ֆուրգոններ, ֆայտոններ, փոստայի սայլեր վարձելով սկսան փախչել դեպի զանազան կողմեր, իրանց անկարող եղբայրներին թողնելով բախտի և ճակատագրի կամքին: Տագնապը ավելի սաստկացավ, երբ հրամայվեցավ կանայքը հավաքել բերդում: Թուրքերի երեսի վերա խաղում էր մի արհամարհական ժպիտ, իսկ հայերը մեռելի գույն էին ստացել: Բարեբախտաբար մի քանի օրից հետո քաղաքը մուտք գործեցին ութն թնդանոթներ մի գունդ զինվորների հետ: Ժողովուրդը փոքր-ինչ հանգստացավ: Հայերը կրկին բաց արին իրանց խանութները և շուտով մոռացան անցյալը...

Երևանի վաճառականությունը կայանում է գլխավորապես երկու արդյունաբերության մեջ — բամբակի և քիշմիշի առևտրում: Բամբակի մշակությունը Երևանի նահանգի նշանավոր հարստությունն է կացուցանում, որը բավական մեծ քանակությամբ հավաքվում է քաղաքը և այստեղից տարվում է դեպի Թիֆլիս, Մոսկվա և ուրիշ տեղեր: Գնողները կամ արտահայտողները լինում են ըստ մեծի մասին ազուլեցի հայ վաճառականներ, որոնք աշնան սկզբից գալով այստեղ, մնում են ամբողջ ձմեռը և բամբակ են հավաքում:

Տեղացիների մեջ նշանավոր դրամատերեր չկան, ասպարեզը մնացել է զոկերին: Եվ երևանցի նախանձոտ հայը, փոխանակ գործով նրանց հետ մրցություն անելու, սկսում է տեսակ-տեսակ ինտրիգաներ հնարել:

Վերջին ժամանակներում Երևանի բամբակի տեսակը բավական ազնվացավ, երբ սկսան Ամերիկայի սերմ ցանել. այս բանին պատճառ եղավ տաճկաստանցի հայ վաճառական Մեյլան-օղլին, որ հիմնեց Երևանի մոտ բամբակ մաքրելու մի գործարան: Իսկ այժմ Ամերիկայի բամբակի միայն անունն է մնացել, որովհետև օտարերկրյա սերմը, ենթարկվելով տեղային կլիմայի և հողի ազդեցությանը, հետզհետե փոխվել է, բերքը տեղական հատկություն է ստացել: Իսկ ցանողներն այնքան տխմար են, որ չեն մտածում նոր սերմ բերել տալ, չնայելով, որ օգուտը տեսել են. — Ամերիկայի մաքուր սերմից արդյունաբերված բամբակը յուրաքանչյուր փթում միշտ մի քանի ռուբլի բարձր արժեք ունի, քան տեղայինը:

Քիշմիշը Երևանի արդյունաբերություն չէ, այլ ստացվում է Պարսկաստանի Ուրմի քաղաքից և երևանցիք գնելով, արաղ են քաշում: Արաղը քաշում են խաղողի չեչից, ողկույզների քաղցուն գինու համար քաշելուց հետո: Այստեղ պատրաստվում է այլև թթի արաղ: Երևանցիք այս տարի շատ վաստակեցին արաղից պատերազմի պատճառով:

Երևանում կան նաև փոքրիկ մանրավաճառներ տեղացի հայերից, որոնք Թիֆլիսից, կամ ուղղակի Մոսկվայից ապրանքներ են ստանում, կան և այնպիսիները, որոնք Նիժնայի տոնավաճառի հետ հարաբերություն ունեն: Այսպիսիներին կոչում են կուպեցներ: Կան նաև հին բազազ կոչված խանութպաններ, որոնք վաճառում են ասիական ապրանքներ: Գլխավոր վաճառականությունը հայերի ձեռքումն է: Բայց մրգավաճառներն և զանազան նպարավաճառներն դեռ հին պարսկական սովորությամբ մահմեդականներ են. քրիստոնյան այս տեսակ մթերք չէ ծախում:

Երևանում ուշադրության արժանի հնություն ոչինչ չէ մնացել, խաների հին բերդը համարյա ավերակ է դարձել, այն բերդը, որ հազարավոր եղեռնագործությանց վկա է եղել, այժմ ներկայացնում է մի տխուր տեսարան: Ողջ մնացել է միայն Սարդարի այգին, որի մեջ տակավին պահպանվել է մի գեղեցիկ բարձր մինարեթ, պարսկական շռայլ ճաշակով զարդարված:

Երևանը մտածել է ունենալ և յուր հասարակական զվարճության տեղերը: Պոլիցիայի հանդեպ, կա մի փոքրիկ այգի, որի չորեք կողմից անցնում են փողոցներ, և փոշին այնպես սաստիկ հոսանքով լցվում է այգու մեջ, որ խեղճ ծառերը անդադար հառաչում են. «ի սե՛ր աստուծո մեզ դուրս տարե՛ք այստեղից. մենք խեղդվում ենք»: Այս այգու փոշիով պատած ծառաստանի տակ, օրվա ամեն ժամերում, կարելի է գտնել մեր վերոհիշյալ միրզա Թաթոսներին, որոնք իրանց ծուռ ու սխալ ռուսերենը կոտրատելով այնքան հպարտանում են, որքան սուլթանը Մահմեդի կանաչ դրոշակով:

Ոչինչ բան այնքան անտանելի չէ, որպես այդ միրզա Թաթոսները. նրանց հանդիպում է մարդ կլուբում, կանաչ սեղանի շուրջը նստած, նրանց կարելի է տեսնել դատարանների ստոր գրասեղանների մոտ նստած, ուր չեն պատասխանում խեղճ գյուղացի հայի հայերեն հարցվածին: Նրանց ավելի հաճախ պատահում է մարդ փոստայի իջևաններում, որպես վերակացու, ուր ժամերով, օրերով պահում են ճանապարհորդին մի բան պոկելու համար...: Միրզա Թաթոսը, ութն դեղին կոճակ կուրծքի վերա շարած, մի ավերված տիպ է, որ յուր նմանը չունի մարդկային հասարակության մեջ:

Զ

Պարսկաստանի հայ գաղթականները Երևանի նահանգում: — Նրանց աշխատասիրությունը և անփոփոխ բնավորությունը. — Դավալու գյուղը և նրա բնակիչների քաջասրտությունը: —

Խաշնարածության կարևորությունը Երևանի նահանգի հայերի մեջ: — Գյուղացի մահմեդականների կատաղությունը ներկա պատերազմի առիթով: — Սադարակը և պ. Կախանովի ջրանցքը: — Շարուրի գավառը և նրա բեղմնավորությունը: — Բաշ-Նորաշեն գյուղի իրավաբանական ֆակուլտետը: —Կրթության կարևորությունը մանմեդականների մեջ:

Երևանից դեպի Նախիջևան դուրս գալու ճանապարհը սկզբում քարքարոտ է. փոստային սայլակը դժվարությամբ և դղրդվելով անցնում է չեչաքարի բեկորների վերայով: Հետո հայոց Նորագավիթ և Աղ-Համզալի գյուղերից սկսյալ մինչև Յուվա գյուղը, ճանապարհի վերա աջ և ձախ դրված, սկսվում է մի շարք հայոց գյուղեր: Նրանց մեծ մասը ամբողջապես հայաբնակ են, իսկ մի քանիսը խառն են թուրքերի հետ: Բոլորովին ուրիշ տպավորություն են անում այս գյուղերը ճանապարհորդի վերա: Նրանց շրջակայքում մի քիչ տեղ չկա, որ մշակված չլիներ և ճանապարհը ձգվում է ծառազարդ այգիների և պարտեզների միջով:

Այս գյուղերի բնակիչները Պարսկաստանից եկած գաղթականներ են, որ տեղափոխվեցան գլխավորապես Խոյ, Սալամաստ և Ուրմի կոչված գավառներից: Ամբողջ կես դար է, որ այդ ժողովուրդը թողել է յուր հայրենիքը, բայց ամենևին չէ փոխվել է, — նույն բարբառը, նույն հագուստի ձևերը, նույն սովորությունները պահպանվել են մինչև այսօր: Մինչև անգամ տների ձևը և հողագործության եղանակն ու գործիքներն նույնն է, ինչ որ ունեցել են Պարսկաստանում:

Այս տողերը գրողին բավական ծանոթ է նրանց հայրենիքը, մինչև անգամ գիտե, թե Պարսկաստանի ո՛ր գյուղերիցն են գաղթել: Ամբողջ կես դար մնացել են անշարժության մեջ: Ուրեմն ի՞նչ ավելացրին այստեղ գաղթելով: Եվ եթե նրանք երևում են այժմ մի գործունյա և աշխատասեր ժողովուրդ, — այդ ոգին բերել են իրանց հայրենիքից: Պարսիկը որքան և բարբարոսաբար վարվե, յուր հպատակների հետ, դարձյալ սովորեցնում է նրանց գործող լինել, որովհետև նրա մեջն է յուր օգուտը: Նա ամեն միջոցնե ձեռք է առնում հողի մշակության գործը առաջ քշելու:

Զարմանալին այն է, որ այս ժողովուրդը մինչև անգամ հոգով, ու սրտով չէ փոխվել: Շատ անգամ նկատում ես, մի պատի հովանու ներքո, մերկ գետնի վերա նստած են մի խումբ մարդիկ հանգստանում են օրվա աշխատությունից: Բավական է, որ ճանապարհորդի զանգակի ձայնը նրանց ականջին հասավ, և նկատեցին որ սայլակի վերա մի պատվավոր մարդ է անցնում, իսկույն ամբողջ խումբը ոտքի է կանգնում և խորին կերպով գլուխ է տալիս: Եվ դու երևակայում ես քեզ Պարսկաստանում, ուր ողորմելի հայը ամեն մի թուրքի առջև թեքվում է...: Մի այդպիսի փոքրոգությունը առաջ չէ գալիս նրանց մեջ նահապետական մեծարանքից, այլ դարևոր ստրկության հետևանք է: Այնտեղ նա խոնարհվում էր երկայն գդակների առջև, այստեղ խոնարհվում է, ում գլխին ֆուրաշկա է տեսնում: Այնտեղ սարվազից և ֆերրաշից դողում էր, այստեղ ամենակեղտոտ յասավուլը նրա աչքին հոգեկան հրեշտակ է երևում:

Պարսկաստանից եկած գաղթականների գյուղերը միշտ հանդիպում են ճանապարհի վերա, նրանց տեսնում ես և Շարուրի մեջ, Նախիջևանի գավառում, մինչև Ագուլիս: Ամեն տեղ միևնույն տպավորությունն են գործում: Փոքրիշատե փորձված աչքը, առանց հարցնելու, կարող է որոշել այս կողմերում հայաբնակ գյուղերը թուրքաբնակներից, վերջինները ըստ մեծի մասին ծառերից մերկ և շատ վատ մշակված, իսկ առաջինները ծառազարդ են և կանաչագեղ:

Ով որ փոքրիշատե ծանոթ է Պարսկաստանի հայերի գաղթականությանը, կհամոզվի, որ նրանք համեմատաբար ավելի բախտավոր գտնվեցան, քան թե ողորմելի ալաշկերտցիքը: Ահա ինչո՛ւ: Նրանք գաղթեցին այն ժամանակ, երբ ռուսները պատերազմը վերջացրել էին

պարսիկների հետ և Թուրքմենչայի դաշնագրության համեմատ իրավունք ստացան ազատ կերպով թողնել հայրենիքը: Ուրեմն նրանք չփախան, նրանց չհալածեցին, այլ բավական ժամանակ ունեին իրանց կայքը վաճառելու և ճանապարհի պատրաստություն տեսնելու: Ռուսաց զորքը չհեռացավ Պարսկաստանից, մինչև նրանց դուրս գալը, թեև խաղաղությունը կապված էր երկու պետությունների մեջ: Նրանք ունեին ճանապարհի լավ պատրաստություն և կառավարությունը մասամբ վճարում էր ծախսը: Գալով Արաքսի այս կողմը ռուսաց հողի վերա, նրանք գտան պատրաստի բնակարաններ և հող մշակության համար: Որովհետև թուրքերից շատերն այն ժամանակ, չկամենալով ռուսաց իշխանության տակ ապրել, գնացել էին Պարսկաստան, և ամբողջ գյուղորայք մնացել էր դատարկ, իսկ շատերին ինքը կառավարությունը քշելով, նրանց բնակության տեղերը տվեց նորեկ հայերին: — Այս բոլոր հարմարությունները ունենալեն հետո, դարձյալ գաղթականների կեսը չմնաց. մեծ մասը, չկարողանալով տանել նոր երկրի կլիման, կոտորվեցան:

Իսկ ալաշկերտցի գաղթականների պատմությունը արդեն մեր ընթերցողին հայտնի է:

Թեև ես չունիմ և չեմ կարող տալ ճիշտ վիճակագրական թվանշաններ, բայց հիմնվելով, հարևանցի հետազոտությունների վերա, համոզված եմ, որ այս հիսուն տարվա ընթացքում Պարսկաստանում մնացած հայերի թիվը գաղթողներից անհամեմատ ավելի աճել է: Ես ի նկատի ունիմ այսպիսի փաստեր, օրինակ, մի գյուղ Պարսկաստանում ունեցել է 100 ընտանիք ժողովուրդ, նրա կեսը գաղթելով այս կողմը, մի նոր գյուղ է կազմել, այս նոր գյուղը մինչև այսօր կամ նույնն է մնացել նկամ նրա վերա ավելացել է խիստ աննշան բազմություն, իսկ Պարսկաստանում մնացածները համարյա կրկնապատկվել են:

Չնայելով, որ այս գաղթականները քրիստոնյա պետության հովանավորության տակ են ապրում և ազատված են մահմեդականների հալածանքից, այնուամենայնիվ, երբ հարցնում ես նրանց ծերունիներին, միշտ ա՛խ քաշելով են հիշում Պարսկաստանը: Հին Իսրաելի նման չեն մոռանում Եգիպտոսի բեղմնավորությունը, թեև այնտեղ գերիներ էին...

Յուվայից սկսյալ հայոց գյուղերը վերջանում են մինչև Ղավալու, այս տարածության վերա տեղ-տեղ տեսնվում են ողորմելի խրճիթներ, որոնք կացուցանում են թափառական քրդերի և թուրքերի ձմեռային բնակարաններ: Դավալուի մեջ գտնվում են մոտ քառասուն ընտանիք նոր գաղթականներ, դրանք բայազետցիք են, այն փախստականներից, որ գնացել էին Պարսկաստանի Մագու քաղաքը, իսկ այնտեղից տեղափոխվել են այստեղ: Որքան ինձ հայտնի եղավ, դավալվեցիք լավ խնամք էին տանում այս ողորմելիների վերա, որոնք բոլորը գոհություն էին հայտնում:

Դավալվեցիք Մագուից եկած հին գաղթականներն են և ամբողջ երևանյան նահանգի մեջ նշանավոր են իրանց քաջությամբ: Այստեղ մարդ գյուղացու տանը զենք է տեսնում և նրա գոտկից քարշ ընկած մի խենջար: Այդ նրանց տարբեր կենցաղավարության հետևանքն է, որով որոշվում են ուրիշ հայ գյուղացիներից: Դավալվեցին պարապում է երկրագործությամբ և միևնույն ժամանակ խաշնարածությամբ: Նրանք բնակվում են քրդերի հետ խառն և համարյա քրդի բնավորություն են ստացել, թեև վերջիններս կամ հայերի հովիվներ են և կամ նրանց տներում ծառաներ:

Ինչ որ հիշեցի յուր տեղում Երևանի թուրք ազգաբնակության կատաղության մասին դեպի քրիստոնյաները, ներկա պատերազմի պատճառով, իմ ճանապարհի վերա, ամեն տեղ նկատելի էր նույն սարսափելի երևույթը: Թուրքերն այն աստիճան կատաղած էին, որ ամեն րոպե

պատրաստ էին իրանց մեջ գտնված հայերին կոտորել և նրանց ունեցածը հափշտակել: Միայն սպասում էին մինչև օսմանցիք փոքր-ինչ անցնին ռուսաց հողի վերա: Այդ բոլորը հայերը իմանում էին, և ճակատագրական համբերությամբ սպասում էին օրհասին...: Միայն Դավալուի մեջ ես տեսա, որ գյուղի փողոցները կտրած էին պատնեշներով, և հրացանը ձեռքին, պատրաստ էին հանդիպել թշնամուն: Սայլերը և երկրագործական անոթները փողոցների վերա մարտկոցների էին ծառայում: Մյուս հայ գյուղացիների մոտ զենքի նշույլ չէր երևում: Նրանք միայն աղոթում էին և երկնքից օգնություն էին խնդրում...

Երբ շատ անգամ խոսվում է տաճկահայոց թշվառությանց մասին, թե ինչո՞ւ նրանք չեն ընդդիմանում քրդերին, այլ թույլ են տալիս իրանց կողոպտել, — միշտ լսում ենք այսպիսի պատասխան. — «Ի՞նչ անեն ողորմելիքը, երբ նրանց թույլ չէ տված զենք կրել և իրանց պաշտպանել»: Ես չեմ հասկանում, ե՞րբ և ո՞վ արգելեց հայերին զենք կրել: Մի՞թե Վասպուրականի մեջ ասորիները (ջուլոների) նրանց դրացիները չեն, ինչո՞ւ նրանց ձեռքից չեն խլում զենքը և ասորաց քուրդը վախենում է այնքան, որքան հայը՝ քուրդից:

Մեզանում մի տեսակ հայրենասերներ կան, որ սովորություն ունին հայի բոլոր թերությունները թաքցնել իրանց փտած ազգասիրության մեջ: Ինչ որ հայկական է, նրանց համար լավ է. թող այդ ստրկություն, փոքրոգություն և ստորաքարշություն լիներ: Որպես մի տեսակ հիմար հայեր ներում են իրանց զավակների մոլություններին, բայց նույնը ուրիշների մեջ ներել չեն կարում: Հայրական սիրո մեջ նրանք թաքցնում են որդու ամեն տեսակ թերությունները:

Բայց մեր պատվելի հնախույզը ուրիշ տեսակ է մեկնում վերոհիշյալ երևույթը, դա ունի յուր պատմական պատճառները, — ասում է նա: Բայց ես ասում եմ, մարդը ինքն է յուր համար լավ կամ վատ պատմություն պատրաստում, եթե նրա պատմությունը սև ներկերով է գրված, դարձյալ ինքն է մեղավոր և ուրիշ ոչ ոք: Ես չեմ մեղադրում նրան, որ կողոպտում է և մորթում է, այլ նրան, որ թույլ է տալիս իրան կողոպտել և մորթել:

Թողնենք այդ փիլիսոփայությունները: Դիցուք թե Տաճկաստանում այնպես է. իսկ այստեղ ո՞վ է արգելել հային զենք և սիրտ ունենալ, որ ամեն րոպե և ամեն օր նրանց մեջ պետք ունի, քանի որ ոչ միայն այժմյան պատերազմական խռովությանց մեջ, այլև խաղաղ ժամանակներում այս կողմերում հայի թե կյանքը և թե կայքը միշտ վտանգի մեջ է մահմեդականների բարբարոսությունից: Իրավ է, կառավարության զենքը և օրենքը հարստահարված հպատակի պաշտպանն է. բայց մի՞թե միշտ պետք է ծանրաբեռնել կառավարությունը անտեղի հոգսերով: Պարսիկները մի լավ առած ունեն, թե՝ «Ապրանքդ լավ պահի՛ր, որ դրացուդ գողության մեջ չմեղադրես»:

Դավալուի մեջ ես ստիպված եղա մի ամբողջ օր մնալ, որովհետև պատմեցին, թե Սադարակի դաշտերում, որտեղից անցնելու էր մեր ճանապարհը, մի խումբ քրդեր 40 — 50 հոգով կողոպտում են անցորդներին. հետո հայտնվեցավ, որ տեղացի թուրքեր էին, որոնք քրդի հագուստով ավազակների խումբ էին կազմել, որպեսզի կարծիք տանեն, թե արտասահմանից են եկած: Այսուամենայնիվ, արտասահմանի քրդերին հեշտ էր անցնել այս կողմերը, որովհետև Արաքսը երեք վերստ հեռավորություն ունի այստեղից, իսկ դեպի մյուս ափի վերա՝ Արարատի ստորոտներում արդեն դրած էին խաշնարած քրդերի չադրներ, որոնք հեշտությամբ կարող էին անցնել Արաքսը, քանի որ գետի եզերքում գտնված պոստերից կազակներին հեռացրել են և նրանց տեղը թուրք ձիավորներ են դրել: «Հավաբունը աղվեսի հսկողությանն են հանձնել» մի այսպիսի վտանգավոր միջոցում...

Դավալուից մինչև Սադարակ (Դահնա) այլևս հայոց գյուղեր չկան, այլ տարածվում է մի ընդարձակ անապատ, որի միջով անցնում է Կախանովի ջրանցքը, որն երբեմն մոտենում է փոստային ճանապարհին և կտրում է նրան: Պատմում էին, թե այդ ջրանցքը այն օգուտը չտվեց տեղացիներին, որքան սպասվում էր. և դրա պատճառը մեկնում են ջրի տիրոջ շահասիրական վարմունքի մեջ մշակողների հետ, այնպես որ, յուր հաշիվը իմացող հողագործը չէր հոժարվի նրա հետ գործ ունենալ: Երկրորդ, Սադարակը սարսափելի մի տեղ է ամառվա ժամանակ, օդը լցվում է մի տեսակ մանր և հազիվ տեսանելի մժեղներով, որոնք խայթելով մարդու մարմնի բաց տեղերը, իրանց թունավոր ազդեցությամբ կրակի պես այրում են. — նրանք արգելում են մինչև անգամ շնչառությունը, լցվում են մարդու բերանը,աչքերը, ականջները և ամեն տեղ: Ամեն մարդ փախչում է այդ սարսափելի միջատներից, որոնք խայթելով կարող են գժվացնել: Բարեբախտություն է ճամփորդի համար, եթե այստեղից անցնելու ժամանակ քամի լինի, այսպիսի եղանակում նրանք չեն երևում: Այս բոլորից հետո Կախանովը մինչև այսօր մի բնակություն, մի պատսպարան չէ շինել տված յուր հողագործների համար այդ անապատում, ուր ավազակները մժեղներից թվով պակաս չեն: Իմ անցնելու ժամանակ նոր սկսել էին շինել ճանապարհի կողքին թուրքի քարվանսարայի նման մի բան, չգիտեմ ինչ նպատակով:

Խոսելով Կախանովի ջրանցքի վերա, չեմ կարող չնկատել մեր հայ դրամատերերի անտարբերությունը, որոնց ոչ մեկը չէ մտածում կամ առանձին, և կամ ընկերություններ կազմելով, Արաքսից նոր ջրանցքներ բաց անել, և նրա ափերի վերա ընկած անապատ տարածությունները մշակել տալ: Հայերին ավելի կհաջողվի այս տեսակ ձեռնարկությունը, որովհետև տեղական հանգամանքներին ծանոթ են:

Սադարակը, որ այլ անունով կոչվում է Դահնա, իսկապես մի նեղ կիրճի անուն է, որից անցնելով, սկսվում է Շարուրի երկրամասը: Այս կիրճը բոլորովին արժանի է յուր կոչմանը: Երկու լեռնային շղթաների ծայրերը, բոլորակաձև միմյանց մոտենալով, այստեղ կազմում են մի դուռն կամ մի նեղ անցք, ուր միշտ կարելի է ողբալ անզգույշ ճանապարհորդին: Այս պատճառավ Սադարակը շատ անգամ եղել է սարսափելի եղեռնագործությանց վկա:

Սադարակի կիրճից անցնելով, սկսվում է Շարուրի երկրամասը՝ մեր պատմական Շարայի ժառանգությունը: Արփա-չայը բաժանվելով հարյուրավոր առվակների, ոռոգում է այս կանաչազարդ հովիտը, որ մշակված է ըստ մեծի մասին բրնձի դաշտերով: Ջրի առատությունը նպաստում է այս հացաբույսի բեղմնավորությանը, որովհետև բրինձը աճում է միշտ ջրով լիքը ածուների մեջ: Այսպիսով Շարուրը ներկայացնում է ճահիճների մի ընդարձակ տարածություն, որոնց մեջ մշուշը խմորվելով և գոլորշիանալով, մի կողմից ապականում է օդը, մյուս կողմից՝ գոյացնում է անհամար թունավոր միջատներ: Այս պատճառով Շարուրը մոծակների և տենդի հայրենիքն է: Այստեղի ամառը անտանելի է: Այսուամենայնիվ, Շարուրը երևանյան նահանգի ամենաբարեբեր մասն է համարվում: Բայց ի՞նչ օգուտ, որպես ռամկորեն ասում են՝ «Մեղրը շան տկի մեջ» — մի այսպիսի երկիրը մեծ մասամբ բնակեցրած է թուրքերով, կիսավայրենի և բարբարոս թուրքերով, որոնց գործունեության մեջ և ավազակությունը առաջին տեղն է բռնում:

Շարուրի մեջ հայոց գյուղերը համեմատաբար սակավ են թվով և բնակիչները նույնպես Պարսկաստանից եկած գաղթականներ են: Պետք է մտածել, եթե այս գաղթականությունը չլիներ, ամբողջ Արարատը և Նախիջևանի գավառը կմնար թուրքերի սեփականություն: Ուրեմն

Ներսես Երրորդի ջանքը՝ յուր որդիներից թափուր Հայաստանը կրկին զետեղել հայոց ազգաբնակությամբ, ունեցել է յուր բարի նպատակները:

Շարուրի բրնձի մշակությունը եթե ծույլ թուրքերի ձեռքում լիներ, կարող էր բավականություն տալ ամբողջ Կովկասին, իսկ բամբակի արդյունաբերությունը յուր քանակությամբ ցած չէ մնում բրնձից: Բրնձի ճահճային դաշտերը ցամաքելուց հետո, փտած արմատներից գոյանում է խիստ արգավանդ սևահող, որի վերա ցանվելով բամբակը, առատ արդյունք է տալիս: Արփա-չայը Շարուրի Նեղոսն է, որ գարնան սկզբներում հորդանալով, թողնում է դաշտերի վերա պարարտ լիլային ծալքեր, որոնք նպաստում են մշակության բեղմնավորությանը, փոստայի ճանապարհը ուղիղ անցնում է Արփա-չայի վերայով, մինչև այսօր գետը կամուրջ չուներ և ամեն տարի բազմաթիվ ձիեր և մարդիկ զոհ էին լինում հորդացած ջրի հեղեղներին, բայց վերջապես շինվեցավ մի կամուրջ, որ տակավին գործածական չէ, ճանապարհը այն կողմից դեռ պատրաստ չլինելու պտճառով:

Շարուրի գլխավոր գյուղն է Բաշ-Նորաշենը, անունը հայերեն, իսկ ինքը թուրքաբնակ է և ամբողջ Շարուր-Դարալագյազ գավառի կենտրոնն է համարվում: Այստեղ փոստայի իջևանում ես տեսա երկու թուրք պատանիներ, մինը 20, իսկ մյուսը մոտ 14 տարեկան: Նրանք նստած հասարակաց գրասեղանի մոտ, մեկը տետրակ էր խազում, իսկ մյուսը՝ ռուսաց մեծ տառերով գրում էր խազած թերթի վերա: Իսկույն երևաց, որ աշակերտներ էին: Լա՛վ բան է փոստայի իջևանում դպրոցը:

— Ո՞վ է սովորեցնում, — հարցրի աշակերտներից մեկին:

— Իսմաթրիթելը, — պատասխանեց նա յուր ազգային արտասանությամբ:

Երևաց, որ իջևանի վերակացուն էր վարժապետը, որ միևնույն ժամանակ նամակատան մեծավորի պաշտոն էր կատարում. — մի հին ծառայող հայ և այնպիսիծ առայողներից, որ այսպիսի տեղերում քոշով են ման գալիս, միայն կուրծքի վերա դեղին կոճակներ ունեն:

Նամակատան սենյակը կից էր իջևանին. վարժապետը այն ժամին զբաղված էր փոստը ուղևորելով, ուրեմն ես միջոց ունեի նրա աշակերտների հետ մի փոքր խոսել:

— Ի՞նչ եք սովորում:

— Հայրս ասաց, որ փռաշենիա (խնդիր) գրել սովորենք, — պատասխանեց հասակավոր ուսանողը:

— Եվ դուք սովորո՛ւմ եք այդ բանը:

— Իսմաթրիթելն ասաց մի քանի ամսվա մեջ կսովորացնեմ: Երկու աշակերտներն էլ մի բառ չգիտեին ռուսերեն և մի քանի ամսվա մեջ պետք է իրավաբան դառնային, գուցե այնպես, որպես իրանց վարժապետն էր: Երկուսն էլ հարուստ բեկերի որդիներ էին: Զարմանալի բան է կարիքը: Ոչինչ չէր կարող ստիպել մոլեռանդ բեկին, որ նա թույլ տար յուր որդուն այն գլուխը, որ սովորել է դորանի սուրբ տառերին երկրպագել, և խոնարհեցնել մի օտար տառի առջև, որ կրոնքով նրա համար պիղծ է: Բայց նոր րեֆորման ստիպեց բեկին սրբապիղծ լինել: Նա զգաց որդու մեջ փռաշենիա գրելու և սթաթյաներ սովորելու կարևորությունը, որպեսզի ինքը կարոտություն չունենա մի հայ փաստաբանի, որ կողոպտում է նրան, որպես ինքը կողոպտում է անպաշտպան ճանապարհորդին, — մեկը գրչով, մյուսը՝ սրով:

Շատ իրավացի է նկատել Շարուրի գեղեցիկ նկարող պ. Քաջբերունին յուր «Փորձի» մեջ տպված «ճանապարհորդական նկատողությունների» մեջ, թե այդ ժողովուրդը ամենևին կրթության հույս չէ տալիս: Բայց պատճառը պետք է որոնել մի գլխավոր մանկավարժական կետի մեջ: Մեր խոսքը միայն Շարուրի մասին չէ: Ամբողջ երևանյան նահանգի թուրքերը և մի խոսքով, ռուսաց այն բոլոր երկրներում, որ ժամանակով Պարսկաստանի մի մասն էին կազմում, ուսման և կրթության վերաբերությամբ մահմեդականները դեռ պահպանել են այն, ինչ որ առաջ էր, այսինքն՝ պարսից տիրապետության ժամանակ:

Ինչպե՞ս էր պարսից տիրապետության ժամանակ:

Պարսից քաղաքականությունը պահանջում էր, որ մահմեդական դպրոցներում սովորեն երկու լեզու՝ պարսկերեն և արաբերեն, առաջինը որպես պետական լեզու,երկրորդը որպես կրոնական: Այս կանոնին ենթարկվում էին բոլոր մահմեդականները, ինչ ազգից և ինչ ցեղից որ լինեին: Նույն կանոնը պահպանվել է և մինչև այսօր այս կողմերում: Չնայելով, որ ամբողջ Կովկասի մահմեդականները, բացի Դաղստանի լեռնաբնակներից, մոնգոլական ցեղից առաջ եկած թուրքեր կամ թաթառներ են և նրանց խոսեցած լեզուն թուրքերի մի բարբառ է, բայց վաղեմի սովորությամբ թուրքերի մեդրեսեներում (դպրոցներում ) ոչինչ չեն սովորում մայրենի լեզվով,ամբողջ դպրությունը ավանդվում է պարսկերեն և արաբերեն լեզուներով: Թուրքերեն ոչ մի դասագիրք չունեն. Ղորանը, Գյուլիսթանը և Թարիխնատերը նրանց բոլոր կուրսն է, չնայելով որ գյուղացի մոլլան բոլորովին չէ հասկանում այս լեզուն: Նախ, մահմեդականների գյուղերում դպրոցներ չկան և եթե մի մեջիտի անկյունում մի մոլլա հավաքել է յուր մոտ մի քանի երեխաներ և նրանց դաս է տալիս, դասատվության լեզուն կամ պարսկերեն է և կամ արաբերեն, և դասագրքերը նույն լեզուներով են: Բոլորովին անբնական և հակամանկավարժական է, երբ մի երեխա յուր ուսումը սկսում է օտար և յուրյան անհասկանալի լեզուներով: Մինչև անգամ քաղաքներում, օրինակ, Երևանում և Նախիջևանում պահպանել է նույն եղանակը, թուրքերի բոլոր դպրությունը պարսկերեն լեզվով է. 5 — 6, մինչև յոթն տարի տանջվում են երեխաները, հազիվ թե կարողանում են նույն լեզվով նամակներ գրել, այնպես, որպես մեզանում առաջ գրաբար նամակներ գրում էին, բայց խոսել չէին կարողանում: Պարսկերեն նամակ գրող թուրքը պարսկերեն խոսել չէ կարող — դրա համար առանձին վարժություն պետք է:

«Աքինչի» լրագիրը չկարողացավ հաջողություն գտնել, որքան հուսացվում էր, որովհետև նա սկսավ թուրքերեն լեզվով հրատարակվիլ նախքան մահմեդական դպրոցներում թուրքերենի դպրությունը մտնելը:

Պարսկաստանի ամբողջ Ատրպատական նահանգը թեև բնակեցրած է թուրքերով և ոչ պարսիկներով, այսուամենայնիվ, դպրոցների լեզուն պարսկերեն է.արաբերենը նրանք սովորում են այնքան, որ ղորանը կարողանան կարդալ, բայց ոչ հասկանալ: Շատ անգամ ինձ պատահել է խոսել այնտեղի թուրքերի հետ, թե ինչո՞ւ իրանց մայրենի լեզվով չեն գրում ու չեն կարդում. — այդ հարցը նրանց բոլորովին ծիծաղելի է երևել: Սովորությունը օրենք է դարձել նրանց մեջ, թեև անգիտակցաբար մտել է նրանց մեջ այդ օրենքը: Երբ ամերիկացի միսիոնարները հիմնվեցին Թավրիզում, — դպրոց և թուրքերեն լեզվով դասագրքեր հորինելով,սկսեցին մայրենի լեզվով դպրությունը տարածել թուրքերի մեջ, — այդ եղանակը նրանց շատ խորթ երևաց և շատերը հանձն չառան իրանց որդիքը հանձնել մի դպրոցում, ուր նրանք պարսկերեն չպիտի սովորեն: Բայց ամերիկացիք չփոխեցին իրանց սկզբունքը:

Ինչո՞ւ ենք զարմանում այն բանի վերա, թե ուսման վերաբերությամբ այս կողմերի մահմեդականների մեջ տակավին պահպանվել է պարսկական ազդեցությունը, քանի որ

ժողովրդի տնտեսական կյանքի մեջ նույնն է տեսնվում: Մինչև այսօր գյուղացիների հարաբերություններն ու նրանց փոխադարձ պարտավորությունները թե կառավարության և թե կալվածատերերի հետ դարձյալ նույնն է, ինչ որ խաների տիրապետության ժամանակ: Հարկերը և մշակության արդյունքի տասնորդներն ոչինչ փոփոխություն չեն կրել, դեռևս պահպանել են հին ձևերը: Ինչ պայմաններով որ վարվում էր մի խան, մի բեկ յուր գյուղացու հետ և ինչ արդյունք որ ստանում էր նրանից հիսուն տարի առաջ — նույնը ստանում է և այսօր: Ես ձեռքի տակ չունեմ մանրամասն թվանշաններ, թե զանազան բերքերից որքան մասն է վճարում գյուղացին կալվածատիրոջը և որովհետև նրանց պայմանները այլևայլ գյուղերում փոփոխվում են, այս պատճառով դժվար է այժմ ճիշտ հաշիվ տալ, միայն խոստանում եմ մի անգամ ևս խոսել այս առարկայի վերա, երբ կհավաքեմ բոլոր մանրամասնությունները:

Բայց ինչ որ վերաբերում է այս կողմերի մահմեդականների մեջ ուսումը և կրթությունը տարածելուն, այս գործը հաջողված կարելի է համարել այն ժամանակ, երբ նրանց գյուղերում կբացվեն վարժարաններ և այն վարժարաններում կմտցվի մայրենի լեզվի դպրությունը, բայց ոչ թե պարսկական տառերով, որոնց լոկ ընթերցանությունն մի քանի տարիներ է խլում, այլ երբ թուրքերի համար կհնարվին նոր տառեր և այն տառերով դասագրքեր կպատրաստվեն: Իմ կարծիքով, հայոց տառերը շատ հարմար են թուրքերեն լեզվի արտաբերության համար, որովհետև նրանց բոլոր հնչյունները կարելի է ձևակերպել մեր տառերով:

Մեր՝ հայերիս օգուտը պահանջում է, որ այս կողմերի մահմեդականների մեջ տարածվի ուսումը, որովհետև բացի քաղաքակրթությունից ուրիշ ոչինչ միջոց չէ կարող խզել նրանցից յուրյանց սովորական բարբարոսությունը և ավազակությունը:

## ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԱՂՎԱՆԻՑ ԵՎ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐՈՒՄ

Հրաժեշտ Թիֆլիսին: — Անվճար ճանապարհորդություն: — Նոր շինված խճուղին և ձիաների խելքը: — Ղարաչիների թաբուն: — Գոմեշների, եզների և կովերի վիճակը: — Թարաքամաների ձմեռանոցները: — Հայերի խելքը: — Ղազախը, Շամշադինը և Շամքորը: — Գանձակը հեռվից:

1881 թ. հուլիս 25-ին թողի Թիֆլիսը, ճանապարհի սայլակը, որ բերել էին ինձ համար պոստի կայարանից, այնքան նեղ, այնքան փոքրիկ էր, որ կարծես ձվի պես կիսած կճեպից էր շինված: Ասում են, կապալառուները այդ վարպետությունը բանեցնում են, որ ճանապարհորդները շատ ծանրություններ չկարողանան վեր առնել իրանց հետ: Ճշմարիտն ասած, թե իմ և թե ընկերիս ծանրությունները մեծ չէին: Նա ուներ մի թեթև մաֆրաշ, իսկ ես մի փոքրիկ չեմոդան: Մաֆրաշը դրեցինք մեր տակին, իսկ չեմոդանը մեր ոտների առաջ: Նստեցինք, սայլակը շարժվեցավ: Հետո ես իմ կողմից, ընկերս յուր կողմից, սկսեցինք միմյանց քաղաքավարությամբ հարցնել ձեր տեղը ինչպե՞ս է, հանգի՞ստ եք: Բայց մեզանից ոչ մեկը չէր ուզում սկզբում խոստովանվել, որ նստած է համարյա մի փշի վրա, մի փոքր անզգույշ շարժում, — ահա կգլորվի ցած… Վերջը ընկերս ասաց ինձ: — Երբ այդ պոստայի կապալառուները իրենց զեղծումների համար կդատապարտվեին տաժանակիր աշխատանքի աքսորվել, ես եթե դատավոր լինեի, կվճռեի նրանց նստացնել իրանց շինել տված սայլակների վրա և մի քանի տարի ման ածել խճուղու (շոսեի) ճանապարհով…

Սալահլուի փոստայի կայարանում պատահեց մեզ ականատես լինել մի սկանդալի: Դռան առջև ինքնաբավական վեհությամբ կանգնած էր կայարանի հսկողը (смотритель). նրա մոտ կանգնած

էին մի քանի քած շներ (քած շներ կարելի է տեսնել ամեն կայարաններում: Նրանք հսկողների (смотритель-ների) անբաժան ընկերուհիներն են, գրելու ժամանակ պտտվում են նրա գրասեղանի շուրջը, քնելու ժամանակ պառկած են նրա մահճակալի մոտ, իսկ դուրս գալու ժամանակ նրանից չեն հեռանում): Հսկողի առջև, վզները ծռած, կանգնել էին երկու պարսկաստանցի ասորիներ: Դրանց կեսը թուրքերեն, կեսը հայերեն, կեսը ռուսերեն ասում էին. — «Աստված է վկա մենք տվել ենք... մեզանից առել են փողը... մեզ ասեցին, որ ձեզանից փող էլ չի պահանջվի»...

Սմոտրիտելը երբեմն հոհոռում էր խեղճ ճանապարհորդների միմատության վրա, երբեմն բարկանում էր, երբեմն հայհոյում էր, վերջապես բարեհաճեց ասել. — Ձեզ խաբել են…

Բանից ի՞նչ դուրս եկավ: Երկու ասորիները Թիֆլիսում գնում են ճանապարհաթուղթ (подорожная) առնելու: Գանձապահության (казначейство) արտիստ-գրագրներից մեկը, նկատելով, որ դրանք անփորձ մարդիկ են, հանձն է առնում նրանց ճանապարհաթուղթ տալ, իհրակե, գանձարանից առնելով: Նա ստանում էասորիներից, սկսյալ Թիֆլիսից մինչև Կարս, ամբողջ ճանապարհավճարը (прогон), հավատացնելով նրանց, թե այլևս նրանցից փող չի պահանջվի, ամեն տեղ ձիաներ կտան և այդ թղթով կարող են ցանկացած քաղաքը գնալ, առանց մի կոպեկ վճարելու:

Ասորիները դժվարանում էին հավատալ, որ գրագիրը կարող էր այսպես խաբել նրանց: Երբ նրանց հասկացրին, թե յուրաքանչյուր կայարանում պետք է նորից փող վճարեն ձիաներ ստանալու համար, նրանք ստիպվեցան ոտքով վերադառնալ Թիֆլիս և որոնել իրանց կողոպտող արտիստին:

Ասորիների վիճակը մեզ այնքան չէ հետաքրքրում, որքան մեր սեփական դրությունը: Սալահլուի կայարանում մտածեցինք մի կերպ անել, որ գոնե այս անգամ կարողանանք փոքր-ինչ հանգիստ նստել սայլակի վրա: Ընկերիս մաֆրաշը էլի առաջվա նման դրեցինք մեր տակին, իսկ իմ չեմոդանը կապել տվինք սայլակի հետևը:

Կարծես բախտը վճռել էր դեռևս երկար հալածել մեզ: Կես ճանապարհին ետ են նայում, տեսնում են, որ չեմոդանը չկա: Սայլավարը այնքան վատ էր կապել, որ ճանապարհին ցած էր ընկել: Անպիտանը իր մեղքը քավելու համար իսկույն բաց արեց ձիաներից մեկը, նստեց և վազեցրուց, որ գտնե չեմոդանը: Այդ միջոցին իմ գլխում ծագեց մի միտք, եթե այդ ավազակը չեմոդանը կգտնե, մի փոսի մեջ կծածկե, հետո կվերադառնա ինձ լուր կբերե, թե չգտա, անցորդները տարել են, — ես ի՞նչ կարող եմ ասել նրան:

Այդ ենթադրությունը շատ հավանական էր, թեև սայլապանը իմ չեմոդանը գողանալով, շատ խեր չէր տանի, նրա մեջ կային՝ Ջալալյանցի ճանապարհորդությունը, Թաղիադյանի ճանապարհորդությունը, Կաղանկատվացու Աղվանից պատմությունը, Օրբելյանի Սյունյաց պատմությունը, Ինջիջյանի հնախոսությունները, հին Հայաստանի քարտեզը, մի քանի կտոր ուրիշ քարտեզներ նոր Հայաստանի մասին, «Մշակի» վերջին համարները, որ Թիֆլիսում ժամանակ չէի ունեցել կարդալու, թուղթ, մատիտ, մի խոսքով՝ բոլորը մի սայլավարի համար անպետք բաներ:

Բայց հենց որ ձին մի քանի քայլ վազեցրի, ես մոռացա Ինջիջյանի հնախոսությունն էլ, հին Հայաստանն էլ, նոր Հայաստանն էլ... ով որ յուր կյանքում գոնե մի անգամ նստել է տկլոր ձիու վրա, կհասկանա իմ դրությունը: Ավելացնենք դրան, որ ձին սաստիկ նիհար էր, մեջքի ողնաշարը

լեռնային շղթայի նման դուրս էր ցրցված: (Այդ պետք է վերաբերել փոստայի ստարոստաների առողջապահական հմտությանը, որ նրանք իրենց խնամակալությանը հանձնված ձիաներին շատ գարի չեն ուտացնում, զգուշանալով, մի գուցե նրանց ստամքոսը փչացնեն): Ինչ էլ որ լինի, իմ դրությունը անտանելի էր: Ես նստած էի, ինչպես որ ասեցի, ձիու տկլոր մեջքի վրա: Հենց որ նա տրտնկում էր, ես այնպես էի կարծում, որ ողնաշարի սուր, դուրս ցցված ոսկորները իմ նստատեղը կտրատում էին:

Ծիծաղելի բան է, որ մարդ ամենասարսափելի տագնապի մեջ երբեմն փիլիսոփա է դառնում: Այդ միջոցին մի բան գրավեց իմ ուշադրությունը, ես մոռացա իմ ցավը,սկսեցի դրա վրա մտածել: Ձին քշում էի խճուղու վրայով, բայց նա սատանայի նման կանգնում էր, ճանապարհից դուրս էր գալիս, և աշխատում էր կողքերովը գնալ: Այստեղ ի՞նչ խորամանկություն կարող էր լինել: Հետո իմացա, որ ձին չէր ցանկանում իր սմբակները ջարդել խճուղու անհարթ մակերևույթի վրա, և ավելի բարվոք էր համարում կողքերովը գնալը, ուր գետինը իր բռի դրության մեջ համեմատաբար ավելի փափուկ էր և հավասար: «Այդ խելացի անասունը, ասացի ինձ ու ինձ,ավելի լավ է հասկանում խճուղու անպիտանությունը, քան այն բազմաթիվ ռևիզորները, որոնք գալիս են, տեսնում են և զեկուցում են տալիս, թե «ամեն ինչ լավ է...»:

Սայլավարը գտավ չեմոդանը: Եվ հեռվից ինձ տեսնելով, որ արդեն մոտենում եմ, իհարկե շատ էլ որ ցանկանար, չէր կարող թաքցնել նրան, միայն ուրախությամբ ձայն տվեց, «աղա, նավոթկան շատ պիտի տաս...»:

Ձիաները կրկին կապեցին սայլակին, նա շարժվեցավ:

Սայլավարը իր խելքով պակաս չէր երևում իր ձիաներից: Նա էլ թողնելով խճուղին, քշում էր կողքերի ճանապարհներով, որոնք զանազան ուղղությամբ երբեմն հեռանում էին, երբեմն մոտենում էին խճուղուն: Մերկ գետինը քանդելով անիվների ծանրության տակ, հողը փշրվելով, մանրվելով, փոշիացել էր, և մի քանի թիզ թանձրությամբ ծածկել էր ճանապարհը: Անիվները խրվելով, ակոսներ բաց անելով, անցնում էին, բարձրացնելով ահագին փոշեղեն ամպ, որի մեջ խիստ հեշտությամբ կարելի էր կուրանալ, իսկ դժվարությամբ շունչ քաշել:

Ես կարծեցի, թե սայլակավարներին պատվիրված է խճուղու հետ խնայողությամբ վարվել, նրա վրայով չքշել, որպեսզի չմաշվի: Այս պատճառով հարցրի սայլավարից. — Ինչո՞ւ չեք քշում խճուղու վրայով:

— Այնտեղից, աղա, մենք քշում ենք միայն անձրևային օրերում, երբ այստեղ ցեխ է լինում, — նա ցույց տվեց իր գնացած թանձր փոշիով ծածկված ճանապարհը, որի անձրևային օրերի ցեխը կարելի էր երևակայել, թե ինչ կլինի:

Ինձ շատ է պատահել տեսնել ասիական գնչուների թաբուններ, բայց Կովկասում առաջին անգամ ես տեսա նրանց: Մեր մոտով անցավ ղարաչիների մի ամբողջ քարավան: Խիստ հետաքրքիր էր նայել բնության այդ ազատ զավակների վրա, որոց համար ոչ հայրենիք կա և ոչ տուն: Քարավանը շարժվում էր արագ, խառնափնթոր բազմությամբ, անասունների համարյա ամեն տեսակները կարելի էր գտնել այնտեղ: Տեսնում ես, բարձած ավանակի խուրջինի մի հակից երևում է մի նորածին քուռակի գլուխը, որը դեռ շատ թույլ լինելով, չէր կարողացել հետևել յուր մորը: Խուրջինի մյուս հակից երևում են երկու փոքրիկ երեխաների գլուխներ: Բարձած ավանակը վազում է քարավանի հետ, տնկտնկում է, և երեխաների գլուխները ավանակի

շարժվելուց ներդաշնակաբար զարկվում են միմյանց: Նրանք հանգիստ են, կարծես ցավ չեն զգում: Մինը, երևի, քնած է, գլուխը թեքված է դեպի ցած և օրորվում է ավանակի քայլերի հետ:

Կնիկները բաց կուրծքով, մերկ սրունքներով և բոբլիկ ոտներով վազում են քարավանի հետ: Դրանք էլ ավանակների նման բարձած են. մեկը շալակին կապել է իր երեխան, իսկ մյուս ծծկերին գրկած ունի: Տղան այնպես պինդ կպել է մոր կուրծքին, և ծծում է, կարծես տզրուկ լինի:

Ահա՛ այնտեղ ավանակի բեռան վրա կապած են մի քանի հավեր: Մյուս բեռան վրա պպզել է մի կապիկ և հեգնական ժպիտը երեսին, նայում է իր շուրջը:

Գլխավոր մթերքը, որ բարձած է ավանակների վրա, են պատրաստի կամ անպատրաստ մաղեր, որ այդ ցեղի արհեստագործության գլխավոր արդյունքն է: Նրանք հավաքում են տներից ձիու ագիներ և նրանցից մաղեր են պատրաստում:

Մեր սայլակը կանգնեցրին մի քանի կնիկներ, որոնք մոտեցան զանազան հարցերով: Այդ կնիկների ձեռքի թաթերի, բազուկների, կուրծքի և երեսի վրա երևում էին մուգ-կապույտ գույնով զանազան նկարներ, որ դրոշմված էին մարմնի կաշու վրա և այդ ավելացնում էր նրանց վայրենի գեղեցկության վրա մի առանձին հրապուրանք:

Մեկը մեկնեց ինձ սև, փայլուն քարածուխից շինած մի բան, ասելով. — Գնիր, պարոն, դա կբախտավորե քեզ:

— Այդ ի՛նչ է, — հարցրի ես ընդունելով բախտավորեցուցիչ առարկան, որը տափակ քառանկյունի ձև ուներ, և մակերևույթի վրա փորված էին զանազան երևակայական նշանագրեր:

— Թաիլիսման է, — պատասխանեց նա խորամանկ ժպիտով, ուղիղ աչքերիս մեջ նայելով, ավելացրեց. — քեզ մի վտանգ է սպառնում, կամենո՞ւմ ես, քեզ համար «ֆալ բաց անեմ» (գուշակեմ):

Մտածելով, որ մի քանի կոպեկներով կարող եմ ազատվել գնչուհու թախանձելուց, քսան կոպեկով ազատվեցա նորանից:

Մեր սայլակը շարժվեցավ և տասն րոպե արագ քշելուց հետո հազիվ դուրս եկանք փոշեղեն մառախուղի միջից, որ ղարաչիների քարավանը թողել էր ճանապարհի վրա:

Կարծես այդ կողմերում բոլոր ժողովուրդը դեռ չէ դուրս եկել այն նախնական դրությունից, որի մեջ դեռ ապրում են ղարաչիները:

Ճանապարհի վրա անդադար տեսնում էի ահագին, ծանր սայլերի խումբեր, որ ճռնչալով ձգում էին մի զույգ գոմեշներ, իսկ նրանց առջև լծած մի զույգ եզներ: Ծիծաղելի բան է տեսնել վիթխարի գոմեշին խամուտների մեջ: Խե՛ղճ անասուն, ինչ աշխատության մեջ ասես նրան չեն գործ ածում: Նրանով վար են վարում, սայլեն կրում, Գանձակից մինչև Թիֆլիս գինու ահագին տիկեր կրելով, նրա վրա մինչև անգամ հեծնում են: Ծանրաշարժ գոմեշին կատարել են տալիս բոլոր այն գործերը,ինչ որ բնությունը տնօրինել է ձիու համար: Միևնույն վիճակին դատապարտված է և եզը: Նրան ոչ միայն լծում են, այլ նրա վրա բեռն են կրում, նրա վրա նստում են:

Մենք անցնում էինք դատարկ անապատների միջով: Դեպի աջ մինչև Կուր գետի եզերքը, դեպի ձախ մինչև… լեռները. այդ ընդարձակ հարթ տարածության վրա, բացի ճանապարհորդներից, ուրիշ ոչ մի մարդկային արարած չէր երևում: Կարծես ժանտախտը, խոլերան կամ մի այլ մահաբեր ախտ, միանգամայն մեռցրած լիներ բոլոր շնչավորներին: Բայց մեր շուրջը երևում էին մարդու աշխատության նշաններ: Ցորենի, գարու արտերը հնձած էին. խուրձերի տեղերը բլրակների նման երևում էին արտերի մեջ: Խոտը նույնպես հնձված էր. կորյակի ցանքերը դեռ կանաչ էին, չէին հասել: Կնշանակե այդ կողմերում բնակություն կա, մարդիկ են ապրում: Բայց որտե՛ղ են նրանք, ինչո՞ւ չեն երևում:

Ղազախի, Շամշադինի, Շամքորի ամբողջ վիճակները մինչև Գանձակ այդ տպավորությունն են գործում: Այդ երեք վիճակների ընդարձակ, արգավանդ դաշտերը,տարվա երեք եղանակներում, — գարնանը, ամառը և աշունը, — ներկայացնում են կատարյալ դատարկություն: Թարաքամա բնակիչները իրանց անասունների հետ գաղթում են դեպի հեռավոր լեռները, յայլաղ: Նրանց ձմեռանոցները մնում են բոլորովին ամայի: Ոչ մի շուն, ոչ մի կատու անգամ չեք տեսնի այնտեղ: Ես հետաքրքրվեցա մտնել այդ ձմեռոցների (ղշլաղ) մեկի մեջ, որ մեր ճանապարհին մոտ էր: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին գետնափոր խորշեր, որոնց մեջ բնակվում է այդ թափառաշրջիկ ժողովուրդը, երբ ձյունը պատում է երկիրը: Գազանների որջերը միայն կարող էին դրանց հետ համեմատվել: Մարդը չի կարող այսպիսի մթին և խոնավ խորշերում բնակվել: Այնտեղ կարող է բնակվել միայն թարաքաման, որ իր բնավորությամբ շատ չէ տարբերվում գազաններից: Զարմանալի է, որ ռուսաց տիրապետությունից հետո մոտ մեկ դար ոչինչ չկարողացավ փոխել այդ կիսավայրենիների կյանքից:

Եթե ընդունենք այն հիմնական օրենքը, որ պետքը, կարիքը և առհասարակ կյանքի պահանջները ժողովուրդների քաղաքակրթության առաջին վարժապետներն են դառնում, — շատ հեշտ կարելի է բացատրել թարաքում աների իրանց հարևան ազգերից հետամնացության պատճառները: Պտղաբեր և արգավանդ երկիրը նրանցից մեծ աշխատություն և մեծ հմտություն չէ պահանջում: Գարնան սկիզբներում մի կերպով փորփորում են հողը, սերմը ցանում են և այդպես թողնում, գնումեն դեպի սարերը: Բնությունը ինքնահորդոր կերպով բուսցնում է նրանց ցանքը, անձրևը ոռոգում է, արտերը աճում են: Նրանք կրկին այցելության են գալիս իրանց արտերին այն ժամանակ միայն, երբ հունձքը հասած էր: Հնձում են, դիզում են և դեզերը թողնելով դաշտերի մեջ, կրկին գնում են դեպի լեռները: Վերադառնում են աշնան վերջերում միայն, շատ անգամ իրանց հունձքի դեզերը գտնում են ձյունի տակ ծածկված: Այն ժամանակ միայն սկսում են կալսել, ծեծել և ցորյակը բաժանել հասկերից: Երբեմն դեզերը աշնան անձրևներից փտած են լինում, երբեմն մի թշնամի ձեռք, նրանց բոլորովին անպետք և անպաշտպան գտնելով, կրակ է տալիս և հրդեհում է:

Ամբողջ Ղազախը, Շամշադինը, Շամքորը այդ կյանքով է ապրում: Այդ երեք վիճակները, մինը մյուսին կից, տարածվում են Կուր գետի աջ կողմը և ներկայացնում են ընդարձակ տափարակներ, մինչև Գանձակ հասնելը: Դաշտերը տեղ-տեղ ծածկված են թփերով, տեղ-տեղ ճահիճներով ու ճոխ խոտերով, տեղ-տեղ այրված,ավազոտ անապատներ են երևում, իսկ շատ տեղերում պարարտ վարելահողեր, որ խիստ արդյունավոր հունձք են տալիս:

Ամառային տոթը անտանելի է այդ կողմերում: Տենդը թագավորում է ամեն տեղ, գուցե, դա առաջ է գալիս այն բազմաթիվ ճահիճներից, որ Կուր գետը կազմում է իր ընթացքում: Բայց Շամքորի բրնձի մշակության դաշտերը լրացնում են այն, ինչ որ պակաս են թողնում ճահիճները: Շամքորը իր դիրքով շատ նման է Երևանյան նահանգի Շարուրին: Նրա մոտով հոսում է

Երասխը, Շամքորի մոտով հոսում է Կուր գետը: Շարուրի դաշտերի վրա Արփա գետը, բազմաթիվ առվակների բաժանվելով, ոռոգում է բրնձի մշակությունները: Իսկ Շամքորի դաշտերի վրա Շամքոր գետը նույնպես բազմաթիվ ճյուղերի բաժանվելով, նույն սնունդն է տալիս բրնձի դաշտերին: Թե այնտեղ, թե այստեղ տենդը, մոծակը, զանազան տեսակ թունավոր մժեղներ թագավորում են ամբողջ ամառը: Գուցե այդ պայմանները ստեղծեցին բնակիչների համար կենցաղավարության այն եղանակը, որ նրանք տարվա տաք եղանակներում գաղթում են դեպի հովասուն լեռները և այդ նպաստում է նրանց առողջությանը:

Ղազախի, Շամշադինի և Շամքորի վիճակներում, Կուր գետի ընթացքին մերձավոր տափարակների վրա, ոչ մի հայոց գյուղ չպատահեց ինձ տեսնել: Այդ տեղերում բնակվում են միայն թարաքամաներ: Հայոց գյուղերը ընկած են դեպի հիշյալ վիճակների լեռնածին (՞) կողմերը, սարերի ստորոտներում, բարձրավանդակների վրա, կամ ձորերի մեջ: Այդ երևույթը պետք է վերաբերել այն պատմական հանգամանքներին, որ հայերը ժամանակի անխաղաղ դրությունից պաշտպանվելու համար ընտրել են ավելի ամուր, անմատչելի տեղեր, — իսկ այժմ նրանց դրությունը ավազակաբարո թարաքամաների հետ, նույնպես չէր կարող շատ ապահով լինել: Ավազակությունը թարաքամաների համար նույնքան սուրբ բան է, որքան իրանց կրոնի սահմանած նամազը ու դաստամազը...

Մեր ճանապարհի ընթացքում, մինչև Գանձակ, անցանք չորս նշանավոր գետերից, — Ալգետ, Խրամ, Աղստաֆա և Շամքոր: Առաջին երեքը կամուրջներ ունին, իսկ վերջինը՝ Շամքորը, կամուրջ չունի: Այդ ժամանակից այդ գետը կամուրջ չունի, չնայելով, որ գարնան ժամանակ հորդանում է, ծածկում է իր ափերը և անկարելի է անցնել, թեև միակ անցքն է, որ տանում է դեպի Գանձակ, Շուշի, Նուխի (՞), Շամախի (՞) և այլ քաղաքները: Երևում է, որ հին ժամանակի մարդիկը, դրդված բարեգործության զգացմունքից, ավելի եռանդ ունեին գետերի վրա կամուրջներ շինելու, քան թե այժմյանները, որ նույնը պիտի անեին հաղորդակցությունը դյուրացնելու նպատակով:

Աղստաֆայի կայարանից սկսյալ, դեպի Գանձակ տանող ճանապարհի խճուղին վերջանում է: Խճուղին ձգվում է դեպի Երևանի կողմերը: Թեև խճուղուց մենք մի առանձին բարիք չէինք տեսել, այնուամենայնիվ, խիստ ծանր տպավորություն էր գործում, երբ ընկանք մերկ ճանապարհի վրա: Բարեբախտաբար մի քանի օր առաջ շատ անձրև էր եկել և ճանապարհը պնդացել էր, և կարելի էր առանց առատ փոշի կուլ տալու առաջ գնալ:

Կարաերի կայարանից մինչև Կոշկար գետը, և այստեղից մինչև Գանձակ անցնում էինք մերկ, ավազուտ տափարակների միջով: Ես անդադար հարցնում էի ընկերիս, չէ՞ երևում Գանձակը: Վերջապես նա ցույց տվեց ինձ մի կանաչազարդ տարածություն, որ հեռվից երևում էր, որպես փոքրիկ օազիս, մերկ անապատների մեջ: Գանձակն էր, իր գեղեցիկ այգիներով:

Բ

Գանձակի առաջին տպավորությունը, փողոցները, տները, չինարիները: — «Եվրոպա» հյուրանոցը: — Ջավադը և իլ-յարասի. — «Մշակի» աշխատակիցը գավառական քաղաքում: Մեյդանը, Շան-աբասի մեջիտը, հին ամրոցը Ջավադ-խանի պալատը: — Վաճառանոցները: — Կլուբը: — Գանձակեցիների գլխավոր արդյունաբերությունը: — Գանձակի վիճակը նոր շինվող երկաթուղու վերաբերությամբ:

Ի՞նչ տպավորություն կգործե մի պարսիկ. իր քոշերով, երկար արխալուղով, շալե գոտիով, որ գլխին դրած ունի եվրոպական շլյապա և մերկ պարանոցի վրա կապել է մետաքսյա սև փողպատ, — նույն տպավորությունը գործեց ինձ, վրա կիսապարսկական Գանձակը: Նեղ, ծուռումուռ փողոցներից և ոչ մեկը քարած չէր: Թանձր փոշին, աղբը, ամեն տեսակ ապականություն ծածկել էր հատակը: Տներից մեկը, քարից կամ աղյուսից շինած, դուրս էր նայում դեպի փողոցը բացված լուսամուտներով, իսկ նրա կշտին մի այլ տուն պատերով, ցածրիկ, որ դեպի փողոցը լուսամուտներ չուներ: Բարձր, հոյակապ տան մոտ, անդադար հանդիպում է կամ մի խրճիթ, կամ քանդված ավերակներ: Մեկը փողոցի լարից դուրս է ընկած, մյուսը ներս է գնացած: Ինչ որ գեղեցիկ է, դրանք են դարևոր, հսկա չինարիները, որ իրանց զով հովանու տակ պատսպարում են շինվածքները, և թույլ չեն տալիս նրանց բոլորովին շնչասպառ լինել փոշուց և տոթից: Չինարիները, որոնցից շատերը մեկ ու կես սաժեն տրամագիծ ունին, Գանձակի զարդն են. նրանք մնացել են պարսից տիրապետության ժամանակներից, և մի բարի բախտով ոչնչացրած չեն եղել: Այդ չինարիները պահպանում են Գանձակի առողջությունը, որ շատ նախանձելի վիճակի մեջ չէ: Առհասարակ շատ փոքր թվով կարելի է տեսնել տներ, որ պարտեզներ չունենային: Գեղեցիկ նռնենիները, թզենիները և վարսավոր միմոզաները իրանց մետաքսյա ծաղիկներով դուրս են նայում բակերի ցածրիկ պատերի հետևից:

Մտնելով քաղաքը, պատվիրեցինք սայլավարին, որ մեզ մի լավ հյուրանոց տանե:

— Ո՞րն եք կամենում, — հարցրեց սայլավարը, — այստեղ հյուրանոցներ շատ կան՝ «Եվրոպա», «Ամերիկա», «Կավկազ», «Թիֆլիս» և այլն:

— Դրանցից որն որ լավ է, այնտեղ տար, — ասեցինք նրան:

— «Եվրոպան», — պատասխանեց սայլավարը և քշեց դեպի այն կողմը:

Հասնելով հիշյալ հյուրանոցը, պահանջեցինք մեզ համար մի կացարան: Մեզ հայտնեցին, թե վերի հարկի սենյակները արժեն օրական 3 — 2 ռուբլի, իսկ ներքի հարկինները օրական 1 ռուբլի: Մենք ընտրեցինք վերջիններից մի սենյակ: Ավելորդ է նկարագրել այդ կացարանի սարք ու կարգը. միայն այսքանը կասեմ, ինչ որ մենք առնում ենք Եվրոպայից նրան այլանդակելու և իր փչացած ձևի մեջ ցույց տալու համար, — այդ կացարանը կարող էր ամենաճիշտ տիպարը լինել այդ տեսակ աղավաղության:

Երկար սպասում էինք, որ սպասավորներից մեկը հայտնվի և մեզ լվացվելու ջուր տա, որ փոշին և կեղտը մաքրենք մեր մարմնից: Մի պատանի արխալուղը հագին կանգնած էր պատշգամբի վրա: Վերջապես հյուրանոցի պահողը հրամայեց նրան, որ կատարե մեր սպասավորությունը: — Թող գնամ նրան, որ կատարե մեր սպասավորությունը: — Թող գնամ շորերս հագնեմ… — ասաց սպասավորը և անհետացավ: Մեկ ժամից հետո հայտնվեցավ նա արդեն շորերը փոխած: Եվրոպական հյուրանոցի սպասավորը պետք է եվրոպական հագուստով հայտնվի հաճախորդների մոտ, և այդ մտքով Ջավադը կատարել էր ինչ որ պահանջում է պարտքը և պատշաճը:

Սկզբում պահանջեցինք ջուր լվացվելու համար, հետո սամովար: Նուխեցու հատուկ ճարպկությամբ Ջավադը երկու հանձնարարություններն ևս իսկույն կատարեց: Սամովարը սեղանի վրա դնելուց հետո, նա այդ միջոցին իմ ուշադրությունը գրավեց մի բոլորակ վերք, որ երևում էր նրա աջ ձեռքի թաթի երեսի վրա:

— Այ տղա, այդ ի՞նչ բան է, — հարցրի նրանից։

— Իլ-յարասի է, աղա, — պատասխանեց նա և շարունակեց իր գործը։ Ինձ այնքան չդրդեց զզվանքը, որ մի այսպիսի վիրավոր ձեռքով մաքրում էր նա բաժակները, որքան այն սարսափը, որ կարող էինք վարակվել։ Սպասավորի ձեռքի վերքը տեղական մի վերք էր, որ ամեն մի գանձակեցի պետք է անպատճառ ունենա։ Նա կոչվում է իլ-յարասի նրա համար, որ մի ամբողջ տարի տևում է մինչև առողջանալը։

Բժշկությունը այդպես է բացատրում, որ այդ վերքը մի սունկ է, որ հայտնվում է մարմնի մեջ. բայց գանձակեցիք այսպես են բացատրում, որ դա առաջ է գալիս չինարիների տերևներից, որոնք թափվելով փողոցներից անցնող վտակների մեջ, փտում են, և այդ ջրերի գործածությունից վարակվում է ժողովուրդը։ Օտար քաղաքացիք ևս բնակվելով Գանձակում, ստանում են նույն վերքը։ Մի կամ երկու ամսվա բնակությունը բավական է վարակվելու համար։ Ջավադը ստացելէր այդ վերքը յուր Գանձակ գալուց երկու ամսից հետո։

Իսկ որքան հավանական է, որ դա առաջ է գալիս չինարի ծառերից, այդ պետք է բացատրե գիտությունը, ես այսքանը կասեմ, որ ուրիշ մի քանի երկրներում ևս գոյանում են նույն օրինակ վերքեր, որտեղ չինարի ծառերը չկան, օրինակ, Բաղդադում այդ վերքը վերաբերում են արմավենիներին (խուրմայի) կամ հաճախ արմավ ուտելուն։

Թողնելով այդ դատողությունները, ես դարձյալ վերադառնում եմ դեպի Ջավադը։ Չնայելով, որ մի վտանգավոր սպասավորի հետ գործ ունեինք, նա ամեն տեղ հայտնվում էր։ Նա էր ջուր տալիս լվացվելու և սեղանատանը կերակուրները պետք էր նրա ձեռքից ընդունել։ Նա հյուրանոցի միակ խաս սպասավորն էր, բոլորը նրան ճանաչում էին, և իր կամակատարությամբ միշտ պատրաստ էր ամենի պատվերները կատարելու։

Այդ հյուրանոցի մեջ իջևանելու գիշերվա առավոտը զարթնելով, զգում էի բերանիս մեջ սաստիկ դառնություն։ Ես կարծում էի, թե գիշերը ծխելուցն է։ Ես սովորություն ունիմ գիշերը մի քանի անգամ զարթնել ու ծխել։ Բայց այն գիշերը, ընդհակառակն, ճանապարհի հոգնածությունից այնպես թմրած էի, որ ամենևին չէի զարթնել։ Իսկ այդ ի՞նչ դառնություն էր։ Ես դարձա իմ ուղեկցին երբ նկատեցի նա էլ գլուխը վեր բարձրացրեց բարձից։

— Ընկեր, բերանդ ի՞նչ դրության մեջ է։

— Սաստիկ դառն է, — պատասխանեց նա և մի այնպիսի խոժոռ շարժեց իր սևուկ դեմքի վրա, կարծես լեղի էր կերել և բերանը կծկծում էր։

Իսկույն հասկացա, որ այստեղ մի բան կա, որ երկուսիս էլ  բերանը միևնույն վիճակին է ենթարկվել։

Կես ժամից հե տո մեզ մոտ եկավ մի պարոն, նրան պատմեցինք մեր բերանների դրությունը։

— Այստեղի ջրիցն է, — ասաց նա, — զգուշացեք այստեղ ջուր խմելուց։

Այդ ջուրը, որից խմում է Գանձակի մեծ մասը, քարհեզի ջուր է, որ հեռու տեղից բերվելով, գետնի տակով անցնում է թուրքերի թաղից, և տեղ-տեղ բացվում է թուրքերի տների մեջ։ Թուրքերը այդ ջրի հետ ինչ օյին ասես խաղում են, ամեն անմաքրություն նրա մեջ լվանում են, նրանով նամազ

են անում, հավատացած լինելով, որ ջուրը չի պղծվի: Այդ հերիք չէ, նա բավական երկար տարածության վրա անցնում է թուրքերի գերեզմանատան տակով և բերում է իր հետ փտությունների լուծված մասները: Խմելու միջոցին մարդ զգում է մի տեսակ թանձրություն, և մի տեսակ մածուցիկ տպավորություն է գործում բերանի մեջ, կարծես մածուն լինի: Այստեղից հասկանալի է այն հիվանդությունները, որոնց անընդհատ ենթարկվում են գանձակեցիք, մանավանդ ամառվա ժամանակ: Այդ քաղաքում փոքրիշատե տանելի է գետի ջուրը, բայց ամառը գետը բոլորովին ցամաքած է լինում, և գտնված ջուրն էլ վերևից զանազան առվակներով վեր են առնում ցանքերը կամ այգիները ջրելու համար:

Գետի ջրին գալով, ես չեմ կարող մի քանի խոսք չասել այդ մասին: Գանձակում երեք օր մնալով, ես անդադար լսում էի գանգատներ, կռիվներ, դժգոհություններ ջրի պակասության մասին: Գանձակը շինված է նույն անունով գետի վրա, որ քաղաքը երկու մասն է բաժանում. մի մասում բնակվում են հայերը, մյուսում՝ թուրքերը: Գարնան սկզբում գետը սաստիկ հորդանում է և ծածկում է իր եզերքը, իսկ ամառը այնտեղ մի կաթիլ ջուր չէ կարելի տեսնել, գետը ցամաքում է: Եղած ջուրը, ինչպես վերևում ասացի, զանազան առվակներով վեր են առնում այգիները և ցանքերը ջրելու համար: Այդ ջուրը այնքան անբավական է, որ համարյա ամեն օր կռիվեր են լինում նրա բաշխման համար: Գանձակեցիք հավատացնում էին, որ ջուրը առաջ խիստ շատ էր լինում. իսկ այժմ «մարդկանց մեղքի համար» սակավացելէ:

Գանձակի գետի ջրի սակավանալը ուրիշ պատճառի չէ կարելի վերաբերել, բացի նրանից, որ անտառները սաստիկ անխնա կերպով ոչնչանում են: Այն լեռները, որոնց մեջ գտնվում են գետի աղբյուրները, առաջ պատած են եղել խիստ անտառներով, իսկ այժմ կամ բոլորովին մերկացել են, կամ մեծ ծառերի փոխարեն թփեր են տեսնվում:

Ջրի հարցը Գանձակի կյանքի հարցն է. եթե այդ մասին պետք եղած հոգածություններ չկատարվեն (որոնց մեջ գլխավոր տեղը պետք է բռնե անտառների պահպանությունը ), այդ քաղաքը մի ժամանակ սովամահ կլինի:

Գանձակի գլխավոր արդյունաբերությունն է խաղողը և գինին, որ մեծ քանակությամբ արդյունահանվում է, տարվելով գլխավորապես Թիֆլիս: Շատ փոքր է այն գանձակեցիների թիվը, որ մի, երկու կամ երեք այգի չունենար: Տերերից ամեն մեկը յուրաքանչյուր տարի մի քանի հազար ռուբլու գինի է վաճառում: Ի՞նչ կլինի ժողովրդի վիճակը, եթե արդյունքների այդ աղբյուրը ցամաքի: Գինի պատրաստում են հայերը միայն, մահմեդականներին, որովհետև կրոնքով մեղք է համարվում աստուծո պարգևած բարիքներից մեկը, խաղողը, պղծել և նրանից գինի պատրաստել, այդ սնահավատությունից  դրդված, իրանք գինի չեն պատրաստում և իրանց խաղողը վաճառում են հայերին, կամ իրանց այգիները նրանց վարձով են տալիս:

Գանձակի մյուս արդյունահանությունն է ալյուրը: Այդ արդյունահանությանը շատ նպաստում է պ. Հախվերդյանի շոգեշարժ աղորիքը: Պարոնի մարդիկը գնում են մեծ քանակությամբ ցորյան, և աղալով ուղարկում են Թիֆլիս, կամ ուրիշ տեղեր: Այդ, իհարկե, շատ օգնում է շրջակա գյուղացիներին, որոնց ձեռքումն է ցորյանի արդյունաբերությունը: Եթե այդ աղորիքը չլիներ, գյուղացին ստիպված էր ինքն հասարակ ջրաղացի մեջ աղալ տալ ցորյանը և ալյուրը ուրիշ տեղ տանել: Բայց պ.Հախվերդյանի աղորիքը հեշտացնում են գյուղացու գործը, որովհետև նրան միջոց է տալիս իր բերքը իր տան մեջ վաճառելու, առանց օտար երկիր տանելու:

Երբ գանձակեցիք լսեցին, թե Բաքու — Թիֆլիսյան երկաթուղին պիտի անցնի իրանց քաղաքի մոտով, նրանց ուրախությանը չափ չկար: Բայց երևում է, որԳանձակին ևս սահմանված էր նույն

վիճակը, որին ենթարկվեցավ Քութայիսը: Երկաթուղու գիծը անցավ Գանձակից 5 վերստ հեռավորության վրայով: Գանձակեցիք բողոք հայտնեցին, հայտնելով, որ գիծը մոտեցնեն քաղաքին: Նրանց բողոքը մինչև Ս. Պետերբուրգ հասավ և մնաց անհետևանք:

Բավական հետաքրքիր բան է լրագրի աշխատակցի հայտնվելը գավառական փոքրիկ քաղաքում, որպես էր Գանձակը: Բոլորը դիտում են, թե նա որտե՞ղ գնաց, ո՞ւմ հետ տեսնվեցավ, ի՞նչ խոսեց և այլն: Ամենից առաջ նրա մոտ այցելում են տեղային վարժապետները և քահանաները: (Դրանց վրա լրագրության մեջ շատ է խոսվում):

Ճշմարիտն ասած, ես մի առանձին ցանկություն չունեի մարդկանց հետ ծանոթանալու, միայն աշխատում էի մի քանի նշանավոր տեղեր տեսնել և շուտով թողնել քաղաքը, որովհետև ամեն րոպե վախենում էի հիվանդանալուց:

Առավոտյան մի քանի այցելուներից ազատվելով, շտապեցի դուրս գալ հյուրանոցի խեղդված սենյակից, բազարը տեսնելու համար: Այստեղ իմ ուշադրությունը գրավեց մեյդանը (հրապարակը): Դա մնացել է պարսից տիրապետության ժամանակներից, մի քառակուսի, փոքր-ինչ երկայնաձև ահագին հրապարակ է,շրջապատած դարևոր չինարի ծառերով: Այդ ծառերը իրանց ընդարձակ ստվերի տակ հովանավորում են խանութները, որ գտնվում են հրապարակի շուրջը: Երևում է, ծառերի վերաբերությամբ պարսիկները թե լավ ճաշակ և թե խնամք են ունեցել:

Այդ հրապարակի մոտն է քաղաքի նշանավոր մեջիտը: Նրա գլխավոր դռան աջ և ձախ կողմերում բարձրանում են երկու բարձր մինարեթներ: Բացի դրանցից, դռան երկու կողմում կան երկու սաքուներ, որոնց վրա նստած են մոլլաները: Այդ տեսնելով, ես իսկույն հիշեցի Պարսկաստանը: Այդ մոլլաները զանազան գործեր են կատարում. նրանք աղոթքի թղթեր են վաճառում, տպված երկար, ժապավենաձև թղթի վրա, նրանք կնիքներ են վարում, նրանք անգրագետ մարդկանց համար նամակներ են գրում իրանց բարեկամներին ուղարկելու համար. նրանք միևնույն ժամանակ նոտարիուսներ են, գրում են զանազան տեսակ դաշնրագեր, պարտամուրհակներ և այլն, չնայելով, որ քաղաքում պաշտոնական նոտարիուս կա: Նրանց մոտ վաճառվում են «տեր ողորմյաներ», վաճառվում են Քարբալայի սուրբ հողից շինված փոքրիկ մոհրներ, որոնց վրա մահմեդականները նամազ ժամանակ խոնարհվում են, համբուրում են, երևակայելով, թե Քարբալայի սուրբ երկիրն են համբուրում, որտեղ թափվել է իրանց իմամների արյունը: Միևնույն մոլլաները վաճառում են զանազան տեսակ գրքեր, կախարդություններ են անում և իրանց հաճախորդների համար զանազան թիլիսմանական թղթեր են գրում: Դրանց կշտին մի քանի երեխաներ, գետնի մեջ փորած փոսիկների մեջ ածուխ էին ածել, մի կարդոնի կտորով հովհարում էին և թարմ սիմինդր էին խորովում վաճառելու համար: Ահա այդ բոլորը, ինչ որ տեսա, հիշեցրին ինձ Պարսկաստանը... Ես դիմեցի դռան մոլլաներից մեկին, խնդրելով կարելի՞ է արդյոք մեջիտը տեսնել: Նա զարմացած աչքերով չափեց ինձ ոտքից ցգլուխ, նայեց գլխարկիս, նայեց կապույտ ակնոցներիս, և ապա բավական դժգոհությամբ պատասխանեց. — Կարելի է:

Ես մտածեցի գրավաճառ, կախարդ, նոտարիուս, կնիքներ փորող մոլլայի բերանին փոքր-ինչ յուղ քսել, նրան մի քանի աբասի շահ տալ, և հարցրի արդյոք ունի՞ այս և այն գրքերը: Իմ պահանջածը Ղարաբաղի խաների պատմությունն էր, մեկը հեղինակություն Միրզա-Ջամալի, մյուսը հեղինակություն Միրզա Ադիգօղլուի: Այդ աշխատություններից և ոչ մեկը չգտնվեցավ մոլլայի մոտ, նրա խոսքերից երևաց, որ այդ պատմությունները դեռ տպված չեն, այլ ձեռագիրները գտնվում են հեղինակների ժառանգների մոտ:

Դռնից ներս մտանք մեջիտի բակը, որ քառակուսի ձև ուներ: Չորս կողմում պարսկական ճաշակով շինված էին փոքրիկ և մեծ խուցեր, որոնց մեջ մոլլաները նստած, բարձր ձայնով ղորան էին կարդում: Խուցերից մի քանիսը հատկացրած էին երեխայոց դպրոցի (մադրասե) իսկ մի քանիսը չափահասների ուսման համար (թաքիա): Ես հետաքրքրվեցա տեսնել երեխաների դպրոցը: Թեև հուլիս ամիսն էր, տոթը խեղդում էր, բայց նրանց չէին արձակել: Մի սենյակում լցված էին 40 — 50-ի չափ հասակի երեխաներ, 5 տարեկանից մինչև 20 տարեկան: Նրանք խառնափնթոր կերպով ծալապատիկ նստել էին միմյանց մոտ, ամեն մինը իր տնից բերած օթոցի վրա: Նայելով ծնողների կարողությանը, այդ օթոցները ունեին իրանց լավ կամ վատ հատկությունները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել մի քրքրված փսիաթ կտորից սկսյալ մինչև թանկագին խալիչա: Բոլոր աշակերտները, գրքերը իրանց առջև հատակի վրա դրած, անդադար օրորվելով, բարձր ձայնով կարդում էին: Երևակայեցեք,թե ինչ աղմուկ և բաբելոն կլինի, երբ 40 — 50 աշակերտ միանգամից ձայն է բարձրացնում: Շատերը կարդում էին, շատերը ոչինչ չէի կարդում, միայն աղաղակում էին, ոմանք ձայն էին հանում, միայն բերանները բաց էին անում և շրթունքները շարժում էին: Այդ ընդհանուր աղմուկի մեջ դժվար էր որոշել, թե ո՛րն էր կարդացողը և ո՛րը չկարդացողը:

Վարժապետ-մոլլան նստած էր մի անկյունում և գիրք էր կազմում: Նա զբաղված էր իր գործով: Աշակերտները դրանից օգուտ քաղելով երբեմն միմյանց բոթում էին, կմշտում էին, կամ միմյանց մազերից քաշում էի: Բողոքներ էին բարձրանում: Մոլլան կանչում էր իր մոտ անհանգստին, իր կշտին դրած ճիպոտը վեր էր առնում, մի քանի զարկ տալիս էր նրա ափերի մեջ, ականջներիցը քաշում էր, հետո թող էր տալիս, որ գնա իր տեղը նստի: Հետո նա կրկին սկսում էր իր կազմարարությունը: Այդ բոլորը կատարվում էր մեր աչքի առջև: Որովհետև սենյակի փենջարեները բացվում էին դեպի բակը, մենք դրսից նայում էինք:

Պարսկական մանկավարժության եղանակները ինձ վաղուց արդեն ծանոթ լինելով, ես չուզեցի երկար նայել այդ տանջանքի և բթամտության հիմնարկության վրա, միայն զարմանում էի, որ մոտ մի ամբողջ դար ռուսաց տիրապետությունը ոչինչ չէր փոխել դրանց վաղեմի քաղաքակրթությունից: Դարձյալ մնացել էին միևնույն հետադեմ, խավար թուրքերը, ինչ որ էին Ջավադ-խանի ժամանակ: Ես խնդրեցի ինձ առաջնորդող մոլլային, որ ցույց տա մեջիտը: Դա մի հսկա շինվածք էր ընդարձակ բակի կենտրոնում, հովանավորած գեղեցիկ չինարիներով: Մեչիտի դուռը բաց էր: Մոլլան ակնարկեց եթե կամենում էի ներս մտնել, պետք էր հանել կոշիկները: Այդ առաջարկությունը բավական դժվար լինելով, ես բավականացա միայն դռնից նայել: Այստեղից ամբողջ ներսը երևում էր: Արևելյան ճարտարապետության այդ հոյակապ գործը, ճշմարիտ որ հիանալի էր: Ամբողջ շինվածքը, առանց սյուների, կանգնած էր միայն ահագին կամարների վրա, որ նրա առաստաղին գմբեթի ձև էին տալիս: Հատակը ծածկված էր գորգերով, պատերի ստորին մասները զարդարած էին զանազան նկարներով: Մի կողմում դրած է բարձր ամբիոնն, որի սանդուղքներով մոլլան բարձրանում է և քարոզ է կարդում: Ուրիշ ոչինչ չկար այնտեղ, առհասարակ դեպի ամեն կողմ, ուր և նայում էր մարդ, մի տեսակ պարզություն, հեռու էր քրիստոնեական կամ հեթանոսական տաճարների զարդարանքներից: Երկու հոգի այնտեղ նստած ղեյլան էին ծխում, մի քանիսն էլ ճաշում էին: Երևում էր, որ մահմեդականները աստուծո տան շինվածքին այն սրբազնությունը չեն հատկացնում, որպես այլ կրոնքների հետևողները:

Ես դարձա դեպի ինձ առաջնորդող մոլլան, հարցնելով, թե ո՞ր թվականից է շինված այդ մեչիտը: Նա ինձ ոչինչ ասել չկարողացավ, միայն հայտնեց, որ Շահ-Ապաս մեծի շինածն է: Որովհետև այս կողմերում ամեն մի հոյակապ շինված ընծայում են Շահ-Ապասին, թեև նրանից

դարերով առաջ շինված լիներ, այդ պատճառով մոլլայի ասածը շատ հավանական չէ կարելի համարել:

Մեչիտը տեսնելուց հետո, ես կամենում էի տեսնել Ջավադ-խանի պալատը, որ վերջինն էր Գանձակի տիրապետող խաներից: Որովհետև քաղաքի դրսումն էր գտնվում, հարկավոր էր կառքով գնալ: Քառորդ ժամվա մեջ ես հասա այնտեղ, Պալատի դուռը և դռան կողմի մի քանի շինվածքների ավերակներն էին մնացել միայն: Կառքով ներս մտանք: Երևում էր, որ այստեղ դտնվում էր խանի ամառային ամարաթը: Որովհետև այստեղ մի ընդարձակ այգի է եղել, շրջապատի պարիսպների մոտ շարքով տնկած ահագին չինարիները դեռ մնում էին: Մեջտեղում կար մի քառանկյունի լճակ, նորա շուրջը զարդարող մարմարյա քարերը բոլորը քանդել և տարել էին, ջուրը դեռ մնում էր և անշարժությունից կանաչել, պատած էր մամուռով: Այդ գեղեցիկ լճակը, որի հստակության մեջ ամառային տոթի ժամանակ լեղանում էին, զովանում էին հարեմները, այժմ մի հոտած ճահճի էր նմանում: Լճակի երկու կողմերում երևում էին երկու բարձ քոշքերի ավերակներ. քարերը,աղյուսները տարել էին, մնացել էին երկու հողակույտ միայն: Այդ քոշքերից հարեմները նայում էին լճակի հայելու մեջ: Դռան հանդեպ, այգու մյուս ճակատում երևում էին հարեմխանայի ավերակները: Այնտեղ, ուր պահվում էին երկրի կնիկներից ամենագեղեցիկները, այժմ մողեսներ, օձեր ու չղջիկներ էին բնակվում: Հին փառքից, հին վայելչությունից ոչինչ չէր մնացել: Ամեն ինչ տրորվել, ոչնչացել էր հավիտենական անեծքի և դատապարտության տակ: Որքա՜ն հայ աղջիկներ զոհել էին այստեղ իրանց ողջախոհությունը, որքա՜ն հայ կնիկներ վատնել էին այստեղ իրանց պատիվը:

Պատմում են, որ Ջավադ-խանին հայտնեցին մի գեղեցիկ աղջկա մասին, որ նոր էին պսակում և հարսանիքի հանդեսը դեռ չէր վերջացել: Նա ուղարկում է իր նոքարներին աղջկա ծնողների մոտ. պահանջում է, որ նորապսակ աղջիկը իր փեսայի առագաստը մտնելուց առաջ ուղարկեն իր մոտ: Ծնողները երկյուղից կատարում են բռնավորի կամքը. նորահարսին տանում են խանի ամարաթը: Խանը տեսնելով գեղեցկուհուն, կամենում է նրա հետ փոքր-ինչ սիրախոսություններ անել: Բայց նորահարսը, գլուխը դեպի ցած խոնարհած, մնում է լուռ կանգնած նրա առջև, և բերանը չէ բաց անում. «Դեպի վեր նայիր, ասում է խանը, տես ո՛վ է քեզ մոտ կանգնած»: Նորահարսը զգացմունքով պատասխանում է. «Դու էլ դեպի վեր նայիր, տես ո՞վ է այնտեղ կանգնած»... Նա ցույց է տալիս բռնակալին արդարադատ երկինքը և նրա աչքերը լցվում են արտասուքով:

Ասում են, որ այդ բողոքը այն աստիճան ազդում է խանի սրտին, որ առանց նրան դիպչելու, հետ է ուղարկում ծնողների տունը և այն օրից երդվում է հայ կնիկներ չբռնաբարել: Առհասարակ Ջավադ-խանը բավական սեր է ունեցել դեպի հայերը, նա հաճախում էր հայոց եկեղեցին և ծննդյան տոնին փող էր ընծայում, որ խաչը իր անունով ջրից հանեն: Մինչև այսօր Գանձակի սուրբ Հովհաննես եկեղեցու սյուներից մեկի վրա դեռ մնում է հին արձանագրությունը «խանի սյուն»: Այդ սյունի մոտ սովորաբար կանգնում էր խանը, երբ հայոց եկեղեցի էր գալիս: Նրա դեպի հայերը ունեցած համակրության գլխավոր պատճառն այն էր, որ հայերից միշտ հավատարմություն էր տեսել և հայոց մելիքները միշտ օգնում էին նրան վտանգի ժամանակ: Մյուս օրվա առավոտը ես կամեցա տեսնել Գանձակի հին բերդը: Այդ բերդը, որ ինն ամիս պահեց իր ամուր պարիսպների տակ ռուսաց զորքերին, այժմ բոլորովին ավերակ է: Նա բաժանված է մի քանի մասների: Մի մասնում, զանազան բաժինների մեջ, շինված էր խանի ամարաթը, կանանոցը, դիվանատունը, բաղանիքները և կեցության այլ հարմարությունները: Մի մասնում շինված էին բազմաթիվ կացարաններ, որոնց մեջ լցնվում էր քաղաքի կամ շրջակա գյուղերի ժողովուրդը պաշարման ժամանակ: Ցույց էին տալիս այն մասը, որ հայերին էր

հատկացրած, և այն մասը ուր թուրքերն էին բնակվում: Բերդի շրջապարսպի մի քանի մասները և ամուր աշտարակներից մի քանիսը դեռ ողջ են: Երկաթե ահագին դռները ես տեսա թավալված հողակույտերի մեջ: Պատմում էին, որ այդ բերդը մի քանի տարի առաջ բոլորովին քայքայված չէր: Բայց այն օրից, երբ տեղային կառավարությունը սկսեց աճուրդով մաս-մաս վաճառել շինվածքների նյութը, քաղաքացիք գնելով, սկսեցին քանդել քարերն ու աղյուսները, տարան իրանց համար նոր բնակություններ կառուցանելու:

Այդ բերդը ծառայում էր որպես պատսպարան թե պարսից՝ խաների, և թե Գանձակի մելիքների համար: Երբ 1790 թվին (՟) Շուշվա Իբրահիմ խանը, վրաց Գիորգի իշխանը, միացած լեզգիների հետ (՟՟) պաշարեցին այդ բերդը, նրա աշտարակներից չորսը հանձնված էր շատ հայ մելիքների պահպանությանը: Դրանցից մեկն էր մելիք Մեջլումը, մի քաջ, խորամանկ, միևնույն ժամանակ անբարիշտ մարդ: Մելիք Մեջլումը պաշարման ժամանակ նույնիսկ բերդում գնդակ ստացավ մի գաղտնի չարագործից և վիրավոր տարվեցավ իր վրանը, Ջավադ խանը մի ամբողջ շաբաթ նրա սպանված մարմինը պահեց, թե ճաշին և թե ընթրիքին նրա մոտ կերակուրներ էր ուղարկում իր խոհանոցից՝ ցույց տալու համար, թե մելիք Մեջլումը դեռ մեռած չէ, որպեսզի զորքը այդ քաջի մահը լսելով չվհատվի: Երբ պաշարումը վերջացավ, թշնամուն հեռացրին, Ջավադ-խանը նրա մարմինը թաղել տվեց Գանձակի Ս. Հովհաննես մայր եկեղեցու աջակողմյան խորանում,Աղվանից Ներսես կաթողիկոսի (՟) գերեզմանի մոտ, թեև դա հակառակ էր հայ ժողովրդի կամքին:

Գանձակի բերդի շինության նյութերը, քար, աղյուս և այլն, որպես վերևում հիշեցի, աճուրդով վաճառում են, իսկ տեղը նույնպես վաճառում են բնակիչներին նոր շինություններ կառուցանելու համար: Այնտեղ շինված է ռուսաց փոքրիկ եկեղեցի, ամբարներ և այլն:

Բերդի ավերակները տեսնելուց հետո ես մտա հասարակաց այգին, որ շատ հեռու չէ այնտեղից: Բոլոր գավառական քաղաքներում, որքան պատահել է ինձ տեսնել հասարակաց այգիներ, Գանձակինը կարելի է ամենագեղեցիկը համարել: Այդ այգին տնկված է Վարանցովի փոխարքայության ժամանակներից և խիստ խնամքով պահպանված է: Այնտեղ կարելի է տեսնել, սկսյալ հնդկական մագնոլիայից մինչև տեղական ամենաընտիր տունկերը: Միակ գեղեցիկ բանը, որ գրավեց Գանձակում իմ ուշադրությունը, — այդ այգին էր: Պետք է ասած, որ գանձակեցիք առհասարակ այգեգործության մեջ շատ առաջ են գնացել: Նրանց խաղողը իր ընտիր հատկություններով ծանոթ է և թիֆլիսեցիներին:

Գանձակի մեջ մի այլ նշանավոր բան չլինելով տեսնելու համար, ես շտապում էի դուրս գալ: Հայոց դպրոցները ես չգնացի, մանավանդ ամառն էր, աշակերտները արձակված էին: Բացի դրանից, այնքան գրվել է հայոց դպրոցների մասին, որ կարդացողների զահլեն տարել են: Մնում էր ինձ տեսնել մի շարբաբի գործարան, որտեղ մետաքսից զանազան տեսակ գործվածներ են պատրաստում: Այդ գործարանը թեև եվրոպական կատարելագործված մեքենաներ չուներ, թեև մեքենաները բոլորը պարսկական հին ձևն ունեին, այսուամենայնիվ պատրաստված կերպասները թե իրանց տոկունությամբ և թե գույների գեղեցկությամբ հիանալի էին: Այստեղ պատրաստվում էին՝ դարայի, ղանավուզ, կանանց գլխի չերղաթներ և այլ զանազան տեսակ մետաքսեղեն գործվածներ, որ բավական ծախվում են տեղացիների մեջ:

Նույն ավուր գիշերը ես գնացի կլուբ: Նրա բավական մեծ շինվածքը պատկանում է մի գերմանացու Ելենդորֆի կալոնիայից, որը Գանձակից շատ հեռու չէ. կլուբի շինվածքը գտնվում է քաղաքի կամրջի մոտ, որ շինված է Գանձակի կամրջի վրա: Կլուբում ես բազմություն չգտա, մի քանի ծառայողներ նստած թուղթ էին խաղում: Կլուբի դատարկությունը այն պատճառով չէր որ

շատերը ամառանոց էին գնացել, ինձ ասում էին, որ հաճախորդների թիվը միշտ փոքր է լինում, այնտեղ գնում են միայն ռուս ծառայողները, տեղացի վաճառական կամ արհեստավոր դասը ոտք չէ կոխում այնտեղ, իսկ հայ ծառայողները գնում են նրանք միայն, որ առանձին սեր ունին թուղթ խաղալու: Այդ ողորմելի հիմնարկությունը պահպանվում է գլխավորապես նրանով, որ գյուղացի թուրք բեկերից յուրաքանչյուրից 20 ռուբլի առնելով, անդամ են գրել տալիս, որոնք քաղաքը տարին մի անգամ ոտք չեն կոխում:

Գանձակի հին քաղաքի տեղը ավերակ է այժմ, տների փլատակները դեռ երևում են: Այստեղ կա մահմեդականների մի ուխտատեղի, որ կոչվում է Գոգ-Իման: Դա առաջ պատկանելիս է եղել հայերին, և այնտեղ է Խոսրով նահատակի գերեզմանը:

Գանձակում մնացի երեք օր միայն. այնուհետև ձի վարձեցի, որ զարտուղի ճանապարհներով կարողանամ տեսնել իմ ցանկացած տեղերը:

Գ

Քարտեզով ճանապարհորդություն: — Ելենդորֆ: — Հաջի-քենդ կամ Հաջի-շեն: — Սյուլուկ գյուղ: — Գետաշեն: — Ղարաբուլաղ: — Թոդամ գյուղ: — Էրքեջ: —Ղարաչինար: — Աղջակալա: — Մելիք Բեգլարովների կալվածքները:

Ես Թիֆլիսից դուրս գալու ժամանակ վեր էի առել ինձ հետ Թիֆլիսի գլխավոր շտաբի պատրաստած Անդրկովկասի հինգ վերստանոց քարտեզներ: Երբ կամենում էի Գանձակը թողնել, Ելիզավետոպոլի գավառի քարտեզը դրի առջևս, կամենում էի մի մարշրուտ պատրաստել, որ նրա համեմատ սկսեի ճանապարհորդությունս: Նայում եմ, նայում եմ, իմ ցանկացած տեղերից և ոչ մեկը նշանակված է քարտեզի մեջ: Տեր աստված, մտածում եմ, այդ ինչ բան է, թուրքերի ամենաանշան ձմեռոցները, որոնց մեջ տարվա երեք ամիսը միայն բնակություն է լինում, նշանակված են քարտեզի մեջ, բայց հայոց գյուղեր չկան: Բարեբախտաբար ինձ մոտ էր մի գանձակեցի պարոն, որին ես դարձա, խնդրելով, որ բացատրե այդ գաղտնիքը: Նա նույնպես նայեց քարտեզի վրա ոչինչ չկարողացավ ջոկել:

— Ո՞ր գյուղն եք ուզում, — հարցրեց նա:

— Օրինակ, ես ուզում եմ տեսնել Գետաշեն գյուղը: Նա որոնեց քարտեզի վրա և ասաց.

— Ահա այդ Չայ-քենդը հայոց Գետաշենն է:

— Հիմա հասկացա, քարտեզ պատրաստողները հայոց անունները թարգմանել են, չայ — թուրքերեն նշանակում է գետ, իսկ քենդ նշանակում է գյուղ, և այսպիսով Գետաշենը դարձրել են Չայ-քենդ՝ այսինքն՝ գետի գյուղ:

Ես նկատեցի, որ ոչ միայն հայոց գյուղերը, այլ մինչև անգամ հայոց վանքերը թուրքերեն անուններով էին նշանակված: Ուրեմն առաջ պետք էր նրանց թուրքերեն անունները սովորել, հետո օգուտ քաղել այդ քարտեզներից, որը մի մեծ դժվարություն էր ինձ համար: Բայց ի՞նչ նպատակ կար այսպես խառնաշփոթ բան շինել անուններից — ես հասկանալ չկարողացա:

Ես մի կողմ դրեցի քարտեզները, և ավելի բարվոք համարեցի մի հմուտ առաջնորդ ինձ հետ վեր առնել, քան թե թուրքերեն անուններ սերտել:

Մի ամբողջ ժամ տևեց մինչև ես դուրս եկա Գանձակի այգիներից և բռնեցի այն ճանապարհը, որ տանում էր դեպի գերմանական Ելենդորֆ կոչված կալոնիան: Ցանկանում էի տեսնել, թե ինչպես է ապրում եվրոպացի գաղթականը Հայաստանում:

Թիֆլիսի գերմանական կալոնիան իր մաքրությամբ և գեղեցկությամբ ամենին հիացք էր պատճառում: Բայց պետք է ասած, որ Թիֆլիսի կալոնիան այժմ իսկապես քաղաքի մի մասն է կազմում. նա կորցրել է իր կալոնիայի հատուկ բնավորությունը: Բայց Ելենդորֆը կալոնիայի կատարյալ կերպարանք է կրում. այստեղ կարելի է տեսնել մի քաղաքակիրթ ժողովրդի տնտեսությունը: Փողոցները լայն, ընդարձակ և ուղիղ են. աջ և ձախ կողմից զարդարած են բարդի և չինարի ծառերով, որոնք հովանավորում են տների շարքը: Փողոցների երկու կողմից ևս, տների դռան առջևից ջրի վտակներ են վազում: Բոլոր տները միակերպ են, արխիտեկտուրայով չեն զանազանվում միմյանցից, բայց բավական պարզ, մաքուր և համեստ ճաշակով շինված, պատուհանները նայում են դեպի փողոցը, որոց միջում կարելի է տեսնել զանազան տեսած ծաղիկների բազարներ: Տների ետևի կողմում է ընդարձակ բակը, ամբարները, ախոռատունը և մի կանոնավոր տնտեսության համար հարկավոր եղած այլ շինվածքները: Միևնույն տների շարքում դուք կտեսնեք կոպեկների ետևից ընկած հայ մանրավաճառի խանութը, որը հայտնի չէ որ ջհանդամից եկած, այստեղ ամբողջ օրը երդումներ է ուտում, ստախոսում է, որ կարողանա մի առարկա իր արժեքից կրկնապատիկ գնով վաճառեր: Ի՜նչ համեմատություն կա այդ խաբեբայի և այն հասարակության մեջ, որ գործ ունի բնության հետ, որ իր արդար վաստակը ստանում է աշխատանքով ու քրտինքով:

Այս կողմերում չկա մի ուրիշ աշխատասեր ժողովուրդ որպես Ելենդորֆի գերմանացիները: Կինը այստեղ ամեն գործում օգնում է տղամարդին: Նա հունձք է հնձում, խոտ է հնձում, կալ է կալսում, նայում է անասուններին: Քաղցր է նայել կնոջ վրա, հարդյա գդակը գլխին, մի կարճ դերյա հագած, թեթև բաշմակները ոտին, հնձում է: Աղջիկները, տղաները նույնպես ամենայն եռանդով մասնակցում են ծնողների եռանդոտ աշխատությանը:

Ելենդորֆի գաղթականները շվաբներ են, եկան այդ կողմերը բոլորովին մերկ և աղքատ: Մի ամբողջ տարի Գանձակի հայերը կերակրեցին նրանց, մինչև կառավարությունից տեղ ստացան իրանց համար բնակություն հաստատելու: Նրանք եկան կարծեմ 1828 թվին, և երեք տարի առաջ կատարեցին իրանց հիսունամյա հոբելյանը: Կես դարի ընթացքում նրանք կարողացան հարստանալ և իրանց համար կանոնավոր տնտեսություն ստեղծել: Կառավարությունը շնորհել էր նրանց այնպիսի արտոնություններ, որ կես դարը բավական էր այդ աշխատասեր ժողովրդին իր դրությունը ապահովելու համար: Նրանք ստացան ամենապատվական հողեր, այնքան, որքան ցանկանում էին: Գանձակի ջրի յոթը մասից վեցը տվեցին քաղաքի ամբողջ ժողովրդին իրանց այգիները և ցանքերը ոռոգելու համար, իսկ մի մասը ստացան Ելենդորֆի գաղթականները: Հիսուն տարի ազատ էին հարկերից և ամեն տեսակ տուրքերից, ունին իրանց առանձին ինքնավարությունը, իրանց մեջ եղած բոլոր վեճերը քննվում էին և վճռվում էին իրանցից ընտրված շուլցի ձեռքով: Տեղային իշխանությունը իրավունք չուներ շուլցի ընտրության կամ նրան փոխելու մեջ:

Այդ բոլոր դյուրությունները կարող էին մի այլ հասարակության ծուլացնել, փչացնել, բայց նրանց միջոց տվեցին ինքնուրույն կերպով զարգանալու և կանոնավոր-բնական ճանապարհով առաջադիմելու: Այժմ նրանցից յուրաքանչյուրը ունի մի քանի այգիներ, ընդարձակ վարելահողեր, խոտ հնձելու մարգագետիններ, այլև աշխատում են գնել այգիներ Գանձակում, երբ աճուրդով վաճառվում են, կամ աղքատությունից ծախվում են:

Յուրաքանչյուր գերմանացի ամեն տարի վաճառում է մի քանի հազար ռուբլու գինի և այլ բերքեր:

Ելենդորֆի գաղթականները ունին մի գեղեցիկ եկեղեցի կարմրագույն քարերից շինված, նրա մոտ է դպրոցը, որի մեջ սովորում են երկու սեռի աշակերտները: Դպրոցի մոտ կա մի փոքրիկ կոկիկ տուն վարժապետի բնակության համար. դպրոցը ունի ընդարձակ պարտեզ երեխաների խաղալու համար: Տարենը երկու անգամ արձակուրդ է լինում մի քանի շաբաթներով, մեկը գարնան սկզբում ցանքի ժամանակ, մյուսը՝ ամառը հունձքի ժամանակ:

Ունին խնայողության կասսա, ունին բարեգործական կասսա աղքատներին գնելու համար, ունին հասարակաց շտեմարան, մի խոսքով, այն բոլոր հիմնարկությունները, որ միջոց են տալիս մարդուն ապահով կերպով ապրելու և կարոտությունից ազատ
մնալու: Խնայողությունը, չափավոր և համեստ կյանքը այդ գաղթականների կենցաղավարության հիմնական կանոնն է: Նրանք իրանց հեռու են պահում ամեն տեսակ շռայլությունից: Մինչև վերջին տարիները նրանց կանայքը ծանոթ չէին մետաքսեղեն, կամ բրդեղեն հագուստների հետ, չնայելով, որ շատ հարուստ էին: Հասարակ չթեղեն հագուստով կառավարվում էին: Տղամարդիկ նույնպես չէին հագնում մահուդ կամ տրիկո: Պատմում են, որ նրանցից մեկը Թիֆլիսում գնել էր մի թանկագին մուշտակ: Իսկույն կալոնիստները ժողով կազմելով, արգելեցին նրան հագնել, որ իր օրինակով չգայթակղեցնի մյուսներին: Նա ստիպվեցավ իր մուշտակը վաճառել:

Ելենդորֆի գաղթականները իրանց օրինակով կարող էին լավ օրինակ տալ Գանձակի հայերին: Բայց մինչև այսօր հայերը դրանցից սովորեցին երկու բան միայն, այն է՝ ֆորգոն և տակառ շինել: Գանձակեցի թուրքերի բանեցրած բոլոր ֆորգոնները հայերն են շինում:

Ելենգորֆում ես մնացի կես ժամ միայն: Այստեղից պիտի գնայի Հաջի-քենդ, որը Գանձակի ծառայողների ամառանոցն է: Ճանապարհը հարթած էր, որովհետև մինչև հիշյալ գյուղը Գանձակից միշտ կառքեր և պոստայի սայլակներ են գնում: Ելենդորֆից սկսյալ Գանձակի տափարակը վերջանում է և ճանապարհը բարձրանում է դեպի բլուրների զառիվերը, և լեռների վրայով պտույտներ գործելով, հասնում է մինչև Հաջի-քենդ: Ելենդորֆից այն կողմը բնությունը բոլորովին փոխվում է, կարծես մարդ մտնում է մի ուրիշ աշխարհ: Հետզհետե բլուրները ծածկվում են թփերով, և ապա սկսվում են անտառները: Ես հազած ունեի բարակ ամառային հագուստ, մինչև Ելենդորֆ հասնելս սաստիկ շոքում էի տոթից. իսկ այժմ սկսեցի մրսել և միևնույն օրը հարփուխ ստացա:

Հաջի-քենդը, ինչպես ասացի, Գանձակի ամառանոցն է. այնտեղ է անցկացնում ամառը գավառապետը իր բոլոր ծառայողներով, այնտեղ են լինում քաղաքի բոլոր պաշտոնատարները: Գանձակից մինչև այստեղ բերած է հեռագրական թել Հաջի-քենդը այժմ բացի ամառանոց եկողներից ուրիշ բնակիչներ չունի: Բայց նա առաջ եղել է հայաբնակ գյուղ, մինչև այսօր մնացել է հայոց եկեղեցին, որ կիսով չափ ավերակ է: Գյուղից ոչ այնքան հեռու, անտառի մեջ երևում է հայոց գերեզմանատունը:

Հասնելով Հաջի-շեն, մի փոքր այս կողմ և այն կողմ ման գալով երկու ժամը լրացավ: Սաստիկ սոված էի, մտա հյուրանոցը մի բան ուտելու: Հյուրանոցի պահողը գերմանացի էր, ով դիտե որտեղից եկած. ահագին բարձրահասակ կինը, նստած պատշգամբի վրա նամակ էր գրում, ամուսին այրը պտտվում էր հյուրերի շուրջը, զանազան հանաքներ էր անում: Մտա սեղանատուն: Նրա շուրջը պատել էին տեղային բոլոր ծառայողները ամեն կոչման և ամեն աստիճանի, սպասում էին, որ ճաշ տան: Երևում էր, որ կերակուրների ցուցակ

չկար, սպասավորը ներս մտավ և բերանացի հայտնեց, թե ինչ տեսակ կերակուրներ կան, և նրանց թվում հիշեց հայոց բորանին ու չիխիրթման: Այդ երկու անունները ընդհանուր ծիծաղ բարձրացրին, ռուսները սկսեցին հռհռալ: Նրանց թվում գտնվող մի քանի հայ ծառայողներ ևս սկսեցին ծիծաղել իրանց պապերի բորանու և չիխիրթմայի վրա, երբ նկատեցին, որ իրանց ռուս պաշտոնակիցները ծիծաղում են: Բնավորության ցածությունը, —ստոր հաճոյամոլությունը երևում է առավելապես այսպիսի մանր բաների մեջ: Իմ դրությունն էլ ոչ սակավ ծիծաղելի էր. ազգային զգացմունքը շարժվեց ինձանում, ես բոլորի հակառակ պահանջեցի չիխիրթմա և բորանի: Դուրս եկավ, որ շատ լավ էին պատրաստված:

Ճաշի սեղանի վրա խոսակցության առարկան գուբերնատորի ջեյրանն էր:

— Դուք տեսա՞ք գուբերնատորի համար բերած այն նոր ջեյրանը, — հարցնում է մեկը մյուսից:

— Տեսա, ինչպես չէ, շատ զալումն է, — պատասխանում է մյուսը:

— Երբ մոտենում է մարդուն, սկսում է առջևի ոտիկներով քանդել գետինը, — մեջ է մտնում երրորդը:

— Չէ՛ , առջևի ոտիկներով չէ քանդում, ետևի ոտներովն է քանդում և միևնույն ժամանակ պոչը շարժում է, — մի չորրորդը սկսում է ուղղել նրանց սխալը:

Ամբողջ կես ժամ տևեց վիճաբանությունը, արդյոք գուբերնատորի ջեյրանը մարդուն մոտենալու ժամանակ առջևի ոտներն է շարժում, թե ետևի: Ես ձանձրացա այդ դատարկախոսությունից, դուրս եկա սեղանատնից պատշգամբի վրա, այստեղ պահանջեցի կոֆե: Դրսից ես լսում էի միևնույն վիճաբանությունը, բայց հարցը դարձյալ մնաց անվճիռ:

Պատշգամբի վրա նստած ժամանակս հայ ծառայողներից մեկը մոտենում է և ինձ, առանց իրան ծանոթացնելու, ուղղակի ասում է.

— Գիտե՞ք ինչ կա, հյուրանոցի տերը այդ տունը շինելու ժամանակ, ասում են, գտել է ահագին գանձ, հիմա նա շատ հարուստ է:

— Ես հավատում եմ, այսպես թանկ-թանկ որ ծախում է նա իր կերակուրները, կարող է գանձ ունենալ, — եղավ իմ պատասխանը:

— Չէ, փո՛ղ է գտել, փո՛ղ, կրկնեց անծանոթը, և դարձյալ չէր կարողանում ըմբռնել, որ իր տեղեկությունը միայն առասպել էր և ավելի ոչինչ:

Մինչև Հաջի-շեն ես եկա միայնակ, որովհետև ճանապարհը ուղիղ էր և հեռագրական թելի սյուները օգնում էին ինձ չմոլորվելու: Բայց հեռագրական թելը Հաջի-շենում վերջանում էր: Այստեղից ես պիտի գնայի Սյալուկ կամ Ազատ կոչված գյուղը: Ճանապարհը, որ տանում էր այնտեղ, մի նեղ շավիղ էր, որ պտտվում էր լեռների վրայով: Խիստ հեշտությամբ կարող էի մոլորվել, մանավանդ, որ տեղ-տեղ շավիղը կորչում էր թփերի մեջ: Իմ բախտից պատահեց մի գյուղացի, որ Հաջի-շենից գնում էր դեպի Սյուլուկ: Ես խնդրեցի, որ առաջնորդն ինձ, խոստանալով, որ նրան արաղի փող կտամ: Դուրս եկավ, որ գյուղացին, թեև հագուստից աղքատ էր երևում, բայց բավական բարեսիրտ և ունևոր մարդ էր: Ճանապարհի երկարությունը ձանձրալի չլինելու համար, ես սկսեցի նրա հետ հետևյալ խոսակցությունը.

— Ի՞նչ գործ ունեիք Հաջի-շենում:

— Գնացել էի ղուփերնաթի մոտ, — ասաց նա մի առանձին կերպով:

— Ի՞նչ գործ ունեիր ղուփերնաթի հետ:

— Ղազախները մեր արտերը ուտացնում են:

— Հետո ղուփերնաթը լսե՞ց քո գանգատը:

— Ինձ չթողեցին նրա մոտ:

— Քեզ ի՞նչ ասեցին:

— Ոչինչ:

— Հիմա ո՞ւր ես գնում:

— Գնում եմ մեր տունը:

— Քեզ ինչո՞ւ չթողեցին ղուփերնաթի մոտ:

Նա լռեց:

Բարձրանալով լեռան բարձրավանդակի վրա, ես տեսա նույն կազակների վրանները, որոնք իրանց ձիաներով տրորում էին գյուղացու արտերը, և որոնց վրա գանգատվելու էր գնացել նա:

Երեկոյան, դեռ արեր մայր չմտած, ես հասա Ազատ գյուղը: Այստեղ իջևանեցի մի երիտասարդ քահանայի մոտ, որ Գանձակից եկել էր ամառանոց: Արևը մայր մտավ, բայց դեռ բավական լույս էր, որովհետև լուսնկա գիշեր էր:

Գյուղացիները ցերեկվա աշխատությունից դադարելով, հավաքվել էին խրճիթների կտուրների վրա և բըբուզ նստած խոսում էին միմյանց հետ: Ես իմ հյուրընկալի հետ մոտեցանք մեկ խումբի: Խոսակցությունը դարձյալ կազակների վրա էր, որոնք գյուղացիների խոտի դեզերը և հունձքը ուտեցնում են իրանց ձիաներին և այլն:

Մի քանի րոպե լսելուց հետո ես այն եզրակացությանը հասա, որ կազակները իսկապես մեղավոր չեն: Նրանց տվել են իջևանելու համար մի տեղ, որ ծածկված է անտառով, իսկ մնացած բոլոր հողերը մշակված են: Հայտնի բան է խիտ անտառում անկարելի է ձիաներ արածացնել, նրանք իրանց ձիաները քաղցած չպահելու համար ստիպված են արածացնել մշակված դաշտերի վրա:

Գյուղացիների խոսակցությունից երևաց և մի ուրիշ բան: Հիշյալ կազակների իջևանելու համար տեղային իշխանությունից նշանակված է եղել մի այլ ամառանոց, ուր ընդարձակ արոտամարգեր կային նրանց ձիաների համար: Հետո զանազան անձինք այդ տեղերը պահել են իրանց ձիաների համար խոտ հնձել տալու, իսկ կազակներին քշել են այնտեղ, որ արածացնեն գյուղացիների

հունձքի արտերը: Այժմ ես հասկացա, թե ինչո՞ւ իմ առաջնորդին չէր հաջողվել յուր արտերն ազատել:

Ազատ գյուղում ես մնացի երկու ամբողջ օր, որովհետև այդ գյուղի մերձակայքում մի քանի նշանավոր տեղեր կային, պետք էր տեսնել:

Ազատ գյուղում պատահեց ինձ ծանոթանալ Կովկասյան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնականի հետ: Նա մի հայ երիտասարդ էր, որ իր ընտանիքով եկել էր այդ գյուղը ամառը անցկացնելու համար: Որպես Կովկասյան ուսումնական շրջանի տեսչի օգնական, նրան հանձնված էր աշխատել թե Ելիզավետոպոլի, թե Նուխվա և թե Ղարաբաղի կողմերի հայաբնակ գյուղերում ռուսաց դպրոցներ բաց անել: Որովհետև այդ դպրոցները վերջին ժամանակներում բավական աղմուկներ բարձրացրին, ես հետաքրքրվեցա տեղեկանալ պատճառները:

Հետո առա ինձ հետ, որպես ուղեցույց, գյուղացիներից մեկին, իսկ որպես առաջնորդ Սարգիս Ջալալյանցի ճանապարհորդության երկու հատորները: Շուտով հայտնվեցավ, որ այդ գրքերը միևնույն տեսակ բաներ էին, որպես Թիֆլիսի շտաբի պատրաստած քարտեզները, միայն տարբերությունը նրանումն էր, որ քարտեզների մեջ բոլոր տեղերի անունները թուրքացնում են, բայց ճիշտ իրանց տեղումն են դնում, իսկ Ջալալյանը տեղերի անունները հայացնում է և ցանկացած տեղումն է դնում: Երևում է, լուսահոգին շատ տեղեր աչքով չի տեսել, գրել է ուրիշներից հարցնելով. թեև անդադար կրկնում է, թե հայրենյաց սուրբ հողը համբուրելով, արտասուք թափելով, անցա այստեղ, այնտեղ և այլն:

Ձիով գնալ շատ դժվարին էր լեռների ելևէջների վրա, ես վճռեցի այնօր ոտքով ճանապարհորդել:

Ես կամենում էի տեսնել Գեոգգյոլ (կանաչ լիճ) կոչված փոքրիկ լիճը: Այդ լիճը կազմվել է Քյափազ սարի փլատակներից: Մինչև այսօր ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է դարևոր ավանդությունը, թե ինչպես երկրաշարժից հիշյալ սարի մի մասը քանդվեցավ և թափվելով ձորի մեջ, կտրեց գետի(՞) ընթացքը, որ նույն ձորով հոսում էր: Ջուրը հավաքվելով լճացավ, բայց դարձյալ ահագին ժայռերի տակից նա բուսնում է և շարունակում է իր ընթացքը:

Քյափազ սարի փլատակները, դիզելով ահագին քարաժայռեր միմյանց վրա, կազմել են բազմաթիվ խոռոչներ և այրեր, որոնք մեծ ծառայություն են արել բնակիչներին երկրի խռովյալ ժամանակներում: Այդ այրերի մեջ պատսպարվում էր հայ ժողովուրդը լեզգիների, պարսիկների և օսմանցիների արշավանքների ժամանակ: Այնտեղը, ուր գտնվում է Քյափազ լեռան քարակարկառը, կոչվում է Չինգիլ, այսինքն՝ չանկլ, որ նշանակում է անկարգ կերպով դիզված քարեր: Չնայելով, որ Քյափազ սարի մի մասը քանդվել է, բայց նա դարձյալ բարձրաբերձ հանդիսանում է իր շրջակա լեռների մեջ: Անտառներից մերկ է նա:

Վերադառնալով Քյափազ սարից, ես կրկին եկա Ազատ գյուղը, ուր իջևանել էի: Այդ գյուղը գտնվում է լեռան բարձրավանդակի վրա, նրա դեպի արևմտյան (՞) կողմը բարձրանում է Սարի-յալ կոչված սարը, որի գագաթի վրա կա մի հայոց մատուռ, որի մեջն է ս. Պանդալյոն բժշկի գերեզմանը: Նույն լեռան արևելյան կողմը, մի ձորի մեջ գտնվում է հայոց վանք, որի մեջն է Հերմոգինե քահանայի գերեզմանը:

Ազատ գյուղում երկու օր մնալով, իմ հյուրընկալ քահանայի հետ ձի վարձեցինք, և երրորդ ավուր առավոտյան պահուն սկսեցինք դիմել դեպի Գետաշեն գյուղը: Ճանապարհը ձգվում էր լեռների

բարձրավանդակների վրայով, երբեմն իջնում էր խորին ձորերի մեջ: Կեսօր էր, երբ հասանք Գետաշեն հայաբնակ գյուղը:

Գետաշենը գտնվում էր մի փոքրիկ ձորի մեջ, որտեղից անցնում է Քյուրակ-չայի ճյուղերից մեկը: Ամբողջ ձորը, գետի աջ և ձախ կողմերում, լցված է գյուղացիների այգիներով, որ նրան անտառի ձև են տալիս: Վայրենի ընկուզենիները դարևոր հասակ ունին:

Այդ  գյուղում ես իջևանեցի Մելիք Մնացականովների տանը. մի հոյակապ, քարից շինված տուն, որ որոշվում էր մյուսներից իր մեծությամբ: Դա Գանձակի գավառի չորս մելիքներից մեկի տունն էր: Ես գտա այդ տոհմի ներկայացուցիչներից մեկին՝ Մնացական բեկին անկողնի մեջ: Մոտ հարյուրամյա ծերունին տկար էր, բայց հիշողությունը տակավին արթուն և դատողությունը առողջ: Խիստ հետաքրքրական էր խոսել այդ կենդանի հնության հետ հին անցքերի մասին: Նա պատմում էր բոլորը ինչպես մի Խորենացի: Երբ նա նկատեց, որ ասածները նշանակում եմ հիշատակարանիս մեջ, շատ ուրախացավ: «Գրեցեք, որդի, ասաց նա, թող հայոց նախնյաց գործքերը չկորչեն. նրանք շատ երևելի մարդիկ են էլել»: Հետո նա հարցրեց. «Հիմա ինչպե՞ս է հայոց ազգի գործը»: Ես պատմեցի նրան մի քանի բաներ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից, Ներսես պատրիարքի աշխատություններից և այլն: «Բա մեր կաթողիկոսը ի՞նչ է շինում», հարցրեց նա: — Ոչինչ, պատասխանեցի ես: Ծերունին խորին կերպով հոգվոց հանեց և լռեց:

Գետաշեն գյուղը ունի մի քարաշեն եկեղեցի և մի մատուռ, որ ուխտատեղի է. նա կոչվում է ս. Նշան: Եկեղեցին ես չգնացի, ինձ հետաքրքրում էր ուխտատեղին, որտեղ ես կամենում էի տեսնել մի հին գրչագիր ավետարան:

Երկար որոնելուց հետո գտան քահանային, որ եկավ մատուռի դուռը բաց արավ: Ճանապարհին իմ ուղեկից տեր Գ. Բ. պատմեց մի նոր պատահած անցք, որից ես հասկացա, թե ինչպես պետք էր վարվել այդ մատուռի մեջ: Ամենայն երկյուղածությամբ մոտեցա, երեսս խաչակնքելով համբուրեցի ս. Ավետարանը և այլ սրբությունները, որ կարգով շարած էին սեղանի վրա: Հետո խնդրեցի քահանային, եթե կարելի էր, ինձ ցույց տալ գրչագիր ավետարանը: Որովհետև մատուռի մեջ սաստիկ մութն էր, նա այնքան բարի եղավ, որ թույլ տվեց ավետարանը մատուռից դուրս հանել և բակումը նայել:

Ես տեսել եմ հայոց բազմաթիվ գրչագրեր, բայց առաջին անգամ պատահում էր ինձ տեսնել մի այսպիսի գեղեցիկ աշխատություն: Մագաղաթի նրբությունը, գրչի գեղեցկությունն ու կանոնավորությունը սքանչելի էր: Համարյա ամեն երեսների վրա կային հիանալի պատկերներ, որ ներկայացնում էին ավետարանի յուրաքանչյուր գլխի բովանդակությունը: Պատկերների նկարները, գույները, ոսկեզօծությունը, ցույց էին տալիս ժամանակի գեղարվեստի կատարելությունը: Կազմը ամբողջապես արծաթից էր. կազմի վրա դուրս էին փորված առաքյալների և այլ սրբերի պատկերները:

Բայց ես բախտավոր գտնվեցա, որ նույն ավետարանի վերջին թերթերի վրա գտա մի հիշատակարան, որ ինձ համար շատ թանկագին էր: Իմ ճանապարհորդության գլխավոր նպատակներից մեկը լինելով հայոց հին մելիքների մասին պատմական տեղեկություններ հավաքել, — այդ ավետարանի մեջ գտա Ջրաբերդի մելիքների ամբողջ տոհմագրությունը:

Ահա ինչ դիպվածքով, հիշատակարանից երևում է, որ 1753 թ. Ջրաբերդի մահալի իշխան Մելիք Հաթամը ետ է գնել այդ ավետարանը պարսիկներից, որ նրանց ձեռքում գերի էր ընկած: Նրա

առաջին արծաթ կազմը պարսիկները պոկած են եղել, մելիքը նորից արծաթով կազմել է տալիս և ընծայում Գետաշենի եկեղեցուն: Որպեսզի ապագա սերունդը այդ բարեգործության համար հիշե նրան իր աղոթքների մեջ, մելիքը ժամանակի սովորության համեմատ, իհարկե կրոնական մտքով,արձանագրում է հիշատակարանի մեջ իր նախնյաց, իր որդիների և թոռների անունները: Ահա այդքանը մի հաստատ փաստ է պատմագրի համար, գիտենալ, թե որ ժամանակումն էին ապրում այդ մարդիկը, ովքե՞ր էին նրանց նախնիքը, ովքե՞ր էին նրանց որդիքը, թոռները և այլն: Բացի դրանից, հիշատակարանի մեջ արձանագրվում է, թե ով էր ժամանակի կաթողիկոսը, առաջնորդը, երկրի տիրապետողը և այլն:

Մեր հին ձեռագրերի մեջ գտնված հիշատակարանները, համարյա բոլորը այդ ձևով են գրվում, և կարող են մատակարարել հնասերներին առատ պատմական նյութեր, եթե հավաքվեին: Գոնե Էջմիածնի ծույլ, պորտաբույծ վարդապետները այսքանը անեին: Հավաքեին իրանց ձեռքի տակ գտնված ահագին գրադարանի գրչագիր գրքերի հիշատակարանները և տպել տային իրանց տպարանում:

Ես ավելորդ եմ համարում յուրաքանչյուր գյուղի տնտեսության եղանակը, կեցության ձևերը, գյուղացիների վիճակը առանձին-առանձին նկարագրել, դա կձանձրացներ իմ ընթերցողներին, և ես անդադար կրկնությունների պիտի հանդիպեի: Այդ կողմերի գյուղացիների դրությունը և նրանց կենցաղավարության եղանակը այնքան նման է միմյանց, որ բոլորի մասին կարելի է գրել մի ընդհանուր տեսություն և այդ կգրեմ ես հետո:

Գետաշենցիների մասին այսքանը ավելորդ չեմ համարում հիշել, որ նրանք հայտնի են շրջակա գյուղացիների մեջ իրանց կռվասեր և խռովարար բնավորությամբ: Երբ գյուղական աշխատությունները դադարում են, հանգստի ժամանակ նրանք մի առանձին բավականություն են զգում, հավաքվել խրճիթների կտուրների վրա, ծխել և միմյանց ուշունցներ տալ: Երևանի նահանգի աշտարակցիները հայհոյանքը, ուշունցը իր կատարելությանն են հասցրել, բայց գետաշենցու ուշունցը, թեև սյունեցու նման կոշտ է, կոպիտ է, բայց ազդու է:

Գետաշենից անցանք Կարաբուլաղ գյուղը, որ ընդամենը 2 ժամվա ճանապարհ է: Ամեն մի գյուղ հասնելիս կամ պետք է որոնել տանուտերի տունը, կամ քահանայի տունը: Ես ընտրեցի վերջինը, մտածելով, թե հունձքի, կալի ժամանակ է, տանուտերը զբաղված կլինի, բայց քահանան անգործ կլինի: Բայց իմ կարծիքը խաբեց ինձ: Քահանային մենք գտանք մեր քարաշեն քարվանսարայի մեջ: Այդ քարվանսարան մնացել է ամենահին ժամանակներից: Նրա շրջապարիսպը, դարվազան, ախոռատները քանդված են, և գյուղացիները քարերը տանելով գործ են ածել իրանց շինությունների համար: Այժմ ողջ մնացել են մի կարգ քարաշեն և կամարակապ սենյակներ, որ առաջ ծառայում էին որպես իջևան ճանապարհորդների համար:

Քարվանսարան այժմ բոլորովին անտեր մնալով, գյուղի տեր Դ. քահանան սենյակներից մեկը ընտրել էր իր համար որպես արհեստանոց, այնտեղ տակառներ էր շինում, որոնք մեծ քանակությամբ գնում են շրջակա գյուղացիները: Քահանան վարպետի մոտ չէ սովորել, այլ իր սեփական վարժություններով փայտից այնպիսի իրեղեններ է շինում, որ ամենահմուտ արհեստավորի գործ կարելի է համարել: Ես տեսա նրա շինած մի փայտյա մատուցարան (պոդնոս), որը իր նրբությամբ և գեղեցկությամբ շատ հիանալի էր: Քահանան բացի հյուսնությունից գիտեր և այգեգործություն անտառներից վայրենի պտղատու ծառեր բերելով, տնկել էր մի այգի և տունկերը պատվաստելով, այն աստիճան ազնվացել է, որ ամենաընտիր տեսակների հետ կարելի է համեմատել:

Առհասարակ այդ քահանան ինձ վրա շատ լավ տպավորություն գործեց, ես առաջին անգամ տեսնում էի աստուծո սեղանի պաշտոնաներից մեկին, որ իր ապրուստի հույսը չէր դրել միայն պսակից, մկրտությունից և թաղումից ստացած փողերի վրա, այլ ապրում էր արդար արհեստով և գյուղացու տնտեսությամբ: Նրա արհեստանոցի մոտ էր կալը, որտեղ նա կալսել էր տալիս իր մշակության բերքը:

Քահանայի արհեստանոցում ես գտա մի ուրիշ զարմանալի մարդ: Դրան կարելի է իր կյանքում պատահած արկածների համար և տեսած երկրների համար հայոց թափառական հրեա կոչել: Նա եղել է
Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, մի խոսքով, ամեն տեղ: Հնդկաստանում նա սովորել էր լեղակ մշակելու արհեստը: Կամենալով այդ արհեստը իր հայրենիքում ևս մտցնել, նա վերադառնալով Գանձակ, սկսեց փորձեր անել, փորձը հաջողվեցավ և իր արդյունաբերած լեղակը նա ցույց տվեց տեղային կառավարությանը, խնդրելով, որ իրան օգնեն, որ կանոնավոր մշակություն սկսե: Ոչ ոք նրա վրա ուշադրություն չդարձրեց, այժմ ծերությունից և աղքատությունից ստիպված, նա պատսպարան էր գտել Կարա-բուլաղի հին քարվանսարայի ավերակների մեջ, և տեր հոր արհեստանոցում նստած, կոշիկներ էր կարում, կոշիկների կաղապարներ էր շինում և օգնում էր տերտերին նրա հյուսնության գործում:

Կարա-բուլաղի եկեղեցին մտնելուց հետո և մի քանի գրքերի հիշատակարանները քննելուց հետո, ես պատրաստվեցա շարունակել իմ ճանապարհը: Այստեղ ես պիտի բաժանվեի տեր Գ. Բ.-յանցի հետ, որը Ազատ գյուղից բերել էր ինձ մինչև Կարա-բուլաղ:

Մի թուրքից ձի վարձելով, ճանապարհ ընկա: Ձիու տերը եկավ ինձ հետ ճանապարհը ցույց տալու համար: Հարցուփորձով հասկացա, որ իմ առաջնորդը թուրքի մի թափառական ցեղին էր պատկանում, և մեծ անզգուշություն էր իմ կողմից մի այսպիսի ավազակի հետ, միայնակ, լեռների վրա ճանապարհորդել: Նա փիադա էր, ասացի, որ առաջ գնա, իսկ ես ձիով կհետևեմ նրան: Այդ այն նպատակով էր, եթե թուրքը ինձ կողոպտելու փորձ անե, ես կարողանամ շուտով նկատել և պաշտպանվելու միջոց ունենամ: Իմ հետևից գալով, նա կարող էր մի ատրճանակի հարվածքով ինձ ցած գլորել, հետո կողոպտել: Բարեբախտաբար ոչինչ չպատահեց և ես Թոդան թուրքաբնակ գյուղից անցնելով, անվտանգ հասա հայոց Էրքեջ գյուղը, որ գտնվում է Բալայ-քյուրակ գետի մոտ:

Չկամենալով Էրքեջում երկար մնալ, շուտով կանչել տվի գյուղի քահանային, որ եկեղեցու դուռը բաց անե: Քահանան հայտնվեցավ, դա Կարա-բուլաղի արհեստավոր քահանայի հակապատկերն էր: Նա հոժարությամբ բաց արավ եկեղեցու դռները, կարծելով, թե ես ուխտավոր եմ և շուտով ավետարանը և մի կոտրած խաչ դրեց սեղանի վրա, որ ես համբուրեմ և նրան փող տամ: Բայց երբ նկատեց, որ ես հիշատետրը դուրս հանեցի ծոցիցս և սկսեցի մատիտով մի քանի նկատողություններ անել նրա վրա, քահանան սարսափեց, կարծելով, թե ես մի պաշտոնական անձն եմ և սատանան գիտե, ինչ նպատակով եկել եմ նրա եկեղեցին «գրելու»: Իմ բոլոր ջանքը, համոզելու նրան, որ նա այսպիսի կասկածներ չունենա, իզուր անցավ: Նա ոչինչ չկամեցավ ինձ ցույց տալ: Մտածելով, որ կարող է մի անախորժություն պատահել, ես թողեցի ու դուրս եկա եկեղեցուց, բայց ամենևին չմեղադրելով ողորմելի քահանային:

Էրքեջից դուրս գալով, շարունակեցի իմ ճանապարհը դեպի Կարաչինար, կամ Աղջաղալա (Սպիտակ բերդ): Դեպի ձախ կողմի լեռները, որ շարունակություն են Մռավ

լեռան, պատած էին անտառներով. իսկ դեպի ձախ բարձրավանդակները փոքր առ փոքր իջնում են լեռները, ավելի տափարակ ձև են ստանում, անտառներ չկան, միայն պատած են ճոխ խոտաբույսերով և մշակած արտերով: Երեկոյան ես հասա Ղարաչինար, Մելիք Բեգլարովների տունը:

Դ

Գյուլիստանի կամ Իգիրմիգորդի մահալը: Մելիք Բեգլարովների ու Մելիք Յուսուփովների պատմական անցյալը: Մելիք Բեգլարովների գյուղական տնտեսությունը: — Գյուղական տնտեսությունը առհասարակ Գանձակի գավառում: — Կալվածական վեճեր: — Հին մելիքների սերունդի այժմյան ազնվապետական նշանակությունը: — Ազնվապետությունը առհասարակ Գանձակի և Ղարաբաղի գավառներում:

Գյուլիստանի մահալը կոչվում է Թալիշի մահալ, նա կոչվում է և Իգիրմիդորդ (24), որովհետև բաղկացած է քսան և չորս գյուղերից: Նրա սահմաններն են՝ հյուսիսից Քյուրակ գետը, հարավից Թարթար գետը, արևելքից այժմյան փոստի ճանապարհը, իսկ արևմուտքից Մռավ սարը: Այդ մահալը նախքան ռուսաց տիրապետությունը էր Ղարաբաղի հինգ դաշնակցական մելիքությունների (խամսայի) մասներից մեկը: Այստեղ իշխում էին Թալիշի հայ մելիքները, և ամբողջ մահալը նրանց սեփականությունն էր, թե երկիրը և թե իշխանությունը անցնում էր սերունդից սերունդ:

Դիտավորություն ունենալով առանձին գրքով հրատարակել Ղարաբաղի մելիքների պատմությունը, որոնց թվում և կլինի Գյուլիստանի մելիքների պատմությունը, այժմ այսքանը միայն կասեմ, որ Գյուլիստանի մահալի այժմյան տիրապետողները միակ են Ղարաբաղի բոլոր մելիքներից, որ կարողացել են ամբողջապես պահպանել իրանց հայրական ժառանգությունը: Հին Գյուլիստանը իր սահմաններով այժմ որպես կալվածք և սեփականություն գտնվում է այդ երկրի նախկին տիրապետողների ժառանգների ձեռքում, որ բաժանված են երկու ճյուղերի, մեկը՝ Մելիք Բեգլարովները, մյուսը՝ Մելիք Յուսուփովները:

Մելիք Բեգլարովների տոհմի ձեռքում կա մինչև 70 հազար դեսյատին հող, իր դաշտերով, լեռներով, անտառներով և արոտամարգերով: Այդ տարածության վրա կա15 գյուղ, չհաշվելով ձմեռոցները: Մելիք Յուսուփովների ձեռքում կա 20 հազար դեսյատին հող, երեք գյուղերով:

Գալով Կարաչինար, կամ Աղջակալա  գյուղը, ես իջա Մելիք Բեգլարովների տանը: Ինձ առաջին անգամ պատահում էր տեսնել մի հայ մեծ կալվածատիրոջ տնտեսությունը:

Կալվածատիրոջ տունը համարյա մի ամրոց է. նրա մոտով խոր ձորի միջով անցնում է Գորան գետը: Ահագին դարվազայից ներս մտնելով, ձեր առջև բացվում է մի ընդարձակ բակ: Նրա մի կողմում շինված են ցորենի և այլ բերքերի պահելու համար ամբարներ, մյուս կողմում՝ գինի պահելու մառաններ և զանազան ծածկոցներ երկրագործական անոթներ պահելու համար. մի կողմում ձիաների ախոռատունն է. մի կողմում կալվածատիրոջ բնակարանն է զանազան վայելուչ սենյակներով: Սենյակների մի երեսը նայում է դեպի բակը, իսկ մյուս երեսը՝ դեպի գեղեցիկ պարտեզը: Տունը ունի բոլոր հարմարությունները կանոնավոր գյուղատնտեսության համար:

Կանոնավոր գյուղատնտեսություն ասելով չպետք է հասկանալ եվրոպական գյուղատնտեսություն, այլ մեր տեսած, մեր ունեցած գյուղական տնտեսություններից ամենակատարյալը:

Մելիք Բեգլարովները առաջինը եղան Գանձակի գավառի կալվածատերերի մեջ, որ բերել տվեցին եվրոպական գութան և հնձելու մեքենա: Այդ փորձից հայտնվում է, որ եվրոպական երկրագործական մեքենաները չեն կարող մի առանձին օգուտ տալ, եթե հարմարած չլինեն մեր երկրի տեղական պայմաններին: Ահա ինչ պատճառով:

Այս կողմերում հողի պարարտությունը բուսցնում է շատ բարձրահասակ հունձք, գյուղացիք հնձում են հասկերը միայն մի երկու կամ ավելի թզաչափ ձողի հետ. Իսկ ձողի մնացած մասը մեկ արշինի չափ մնում է գետնի վրա: Այդ նրա համար է, որ կարճ հնձելով, ավելի հեշտությամբ է ծեծվում, բացի դրանից, ձողի վերին մասը ավելի նուրբ լինելով, հարդը ավելի փափուկ և ավելի նուրբ է լինում, անասունները ախորժակով են ուտում:

Եվրոպական հնձելու մեքենան չէ համապատասխանում այդ պայմաններին: Նա բոլորովին տակիցն է հնձում, այսպիսի հունձքի խուրձերը համ երկար են լինում, համ դժվարությամբ են կալսվում, համ հարդը կոշտ է լինում, անասունները չեն ուտում: Շատ հասկանալի է, որ հնձելու մեքենաները պատրաստվում են այն երկրների համար, ուր հարդը չեն ուտացնում անասուններին:

Գութանի անհարմարությունը նրանում է, որ նա թեև համեմատաբար սակավ զույգ անասուններ է պահանջում բանեցնելու համար, բայց այնքան խոր ակոսներ չէ ձգում, որպես մեր գութանները: Իսկ խոր ակոսները հարկավոր է մեր երկրի հողի համար, մանավանդ արան տեղերի ջրային ցանքերի համար: Եթե ակոսը խոր չէ, ցանքը շուտով է ծարավում, և եթե շուտով ջուր չեն հասցնում՝ այրվում է: Մինչդեռ խոր ակոսը կարող է խոնավություն պահպանել և ցանքը շուտ չէ ծարավում: Այդ ավելի նպաստավոր է, որովհետև ջուրը այս կողմերում սակավ է:

Կան և տեխնիկական անհարմարություններ, հանկարծ մեքենայի մեկ վինտը կամ մի ուրիշ տեղը կոտրվում է, ամբողջ մեքենան դադարում է, ո՞վ պիտի շինի, մի կալվածատեր չէ կարող մի երկու մեքենայի համար մի մեխանիկ պահել յուր մոտ: Մինչև գրեն, մինչև Եվրոպայից բերել տան կոտրված մասը, ժամանակներ կանցկենա. բայց մշակության գործը չէ սպասում, նա պետք է յուր ժամանակին կատարվի:

Այդ բոլոր անհարմարությունները կվերջանան այն ժամանակ միայն, երբ երկրագործական անոթները թեև եվրոպական սիստեմով, բայց մեր երկրի պահանջներին հարմարեցրած, մեզ մոտ կպատրաստվին և վնասված ժամանակ դյուրին կլինի նրանց նորոգել տալ: Այդ կարող է լինել այն ժամանակ միայն, երբ մի քանի կալվածատեր, կամ մի քանի գյուղերի հասարակությունը միանալով, ընդհանուր ծախքով բերել կտան մեխանիկներ և բաց անել կտան անոթներ պատրաստելու գործարաններ:

Ավելորդ չեմ համարում համառոտ կերպով մի քանի տեղեկություններ տալ այդ կողմերի երկրագործության վրա: Ժամանակի վերաբերությամբ ցանքը լինում է երկու տեսակ, գարունցան և աշունցան, այսինքն՝ մեկը գարնանն են ցանում, մյուսը՝ աշնանը: Գարնան ցանքի սերմը պետք է գարնան ցանքից ստացած հունձքից լինի, իսկ աշնան ցանքի սերմը պետք է աշնան ցանքից ստացած հունձքից լինի: Գարնան ցանքերը անվում են ըստ մեծի մասին սարոտ և ցուրտ

տեղերում, ուր չեն ջրում, ջրվում է անձրևով և ցողով: Իսկ աշնան ցանքը անվում են ըստ մեծի մասին օրան տեղերում, ուր պետք է ջրել:

Մի քանի խոսք էլ կալվածական իրավունքների մասին: Գանձակի գավառում կան երեք տեսակ հողեր. 1 աղալարների հողերը, որ 47 թվի հողային պալաժենիայի զորությամբ, տրվեցավ աղալարներին վայելելու համար, նրանց իրավունք տալով ստանալ գյուղացիներից բերքի տասն մասնից մեկ մասը. 2. Կալվածատերերի հողերը, դրանք հողի սեփականատերեր են, կամ ժառանգությամբ ստացած, կամ փողով գնած, իրավունք ունին կապել գյուղացիների հետ ամեն տեսակ պայմաններ, որ իրանց շահավետ է, կամ տասանորդ ստանալու, կամ տասնից երկու մասը և կամ տասնից երեք մասը և այլն: Երրորդ տեսակը արքունի հողերն են, որոնց մշակող գյուղացիները վճարում են հարկ միայն, բայց բերքից մաս չեն վճարում:

(Որքան ես տեղեկացա, Մելիք Բեգլարովները իրանց բոլոր գյուղացիներից ստանում են տասանորդ միայն):

Արքունի հողերի վրա բնակվող գյուղացիների վիճակը ավելի թեթև լինելով, գյուղացիները ոչ միայն ցանկանում են, այլ աշխատում էլ են, որ հողերըկառավարության ձեռքը անցնեն: Կառավարության և կալվածատերերի մեջ եղած վեճերի ժամանակ գյուղացիները աշխատում են պաշտպանել կառավարությանշահերը: Մի քանի գյուղերում, օրինակ, Գյուլիստան գյուղում, իրանք գյուղացիները խնդիրք են տվել, թե գյուղը կառավարությանն է պատկանում և ոչ ՄելիքԲեգլարովներին:

Գյուղացիների այդ ջանքը առաջ է գալիս և այն հանգամանքից, որ այս կողմերում ևս սահմանվել են հողային հաշտարար միջնորդներ, որոնք գնահատում են հողը և գյուղացիներին իրավունք են տալիս մի որոշ գնով գնելու կալվածատերերից: Այժմ գյուղացիները, կամ այնքան հասկացողություն չունենալով, որ կալվածատերերից գնեն և իրանք կալվածատեր դառնան, և մի կողմից էլ ցանկանալով ազատվել կալվածատերից, աշխատում են վկայություններ տալ, որ գյուղը թագավորական է:

Առհասարակ կալվածական վեճերը, թե կառավարության և կալվածատերերի մեջ, թե կալվածատերերի և գյուղացիների մեջ, — այս կողմերում շատ զարգացած է:

Կալվածատերերի միմյանց հետ ունեցած վեճերի ժամանակ, երբ մի կողմը թուրք է, իսկ մյուս կողմը հայ, ասում էին, որ ըստ մեծի մասին թուրքերն են տանում գործը: Պատճառները՝ 1. թուրքերի ընդունակությունը հաճոյանալու պաշտոնատարներին. 2. մահմեդական օրենքի ոգին վկայության մեջ, մահմեդականի շահերը պաշտպանելու համար:

Մելիք Բեգլարովները բացի երկրագործությունից պահում են ձիաների զավոդ: Ղարաբաղի հռչակված ձիաների ցեղը վերջին ժամանակներում բոլորովին այլասերվել էր: Հայտնի է, որ Ղարաբաղի ձիաների ցեղը մի խառնուրդ էր տեղական և պարսկական (արաբական) ձիաների: Նախքան ռուսաց տիրապետությունը Ղարաբաղի խաները Պարսկաստանի հետ հարաբերություններ ունենալով, այստեղից կամ բերել էին տալիս կամ ընծա էին ստանում ազնիվ նժույգներ և իրանց ձիաների ցեղը միշտ նորոգում էին: Բայց ռուսների տիրելուց հետո նրանց հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ կտրվեցավ, և ձիաների սերմը չնորոգվելով, այլասերվեցան: Այժմ Մելիք Բեգլարովները կազմելով մի թաբուն երկրի ընտիր մատակներից, Թեհրանից ստացել են երկու պարսկական նժույգներ, մեկը ուղարկել է

Սադրազամը, մյուսը՝ Շահի փեսա մի խան: Տարակույս չկա, որ այդ հոգածություններով Մելիք Բեգլարովները կարող են վերանորոգել Ղարաբաղի ձիաների ցեղը, որ հռչակված էր մեր կողմերում:

Ե

Գյուլիստան գյուղը: — Ամենափրկչի անապատը: — Գյուլիստանի բերդը: — Մռավ լեռը: — Թոռուտ կամ Յուղակեր: — Հոռեկ և Թալիշի մելիքների պալատը: —Թալիշ գյուղը:

Օգոստոսի 4-ին գուրս եկա Կարաչինարից: Անցնելով Գորանի գետը, մի վերստ առաջ գալով, հասա Խարխափուտ կոչված հայաբնակ գյուղը, որ զարդարված էր գեղեցիկ այգիներով: Այդ գյուղը գտնվում է նույն անունով ձորի բերանում, որի միջով ճանապարհը խարխափելով տանում է դեպի Գյուլիստան գյուղը: Այդ ձորը ձգվում է անտառոտ երկու լեռնային գոտիների միջով, որ բարձրանում են ճանապարհի աջ և ձախ կողմից: Ձորի միջով վազում է մի վտակ, որ գնալով խառնվում է Գորանի գետակին: Ճանապարհին պատահեց ինձ տեսնել Մելիք Բեգլարի այգու տեղը: Հնձանի տեղը, դարավոր թթենիները, ընկուզենիները, տանձենիները և այլ պտղատու ծառեր, ծերացած, վայրենացած, դեռ մնում են: Այդ այգին ունի մի ռոմանական նշանակություն, երևելի մելիքի կյանքից, որովհետև այդ այգու մեջ էր պահում նա յուր Բալա անունով խասային:

Շարունակելով ճանապարհը նույն ձորի միջով և կես ժամի չափ առաջ գնալով, անտառը վերջանում է, և ճանապարհը ընկնում է հարթ բարձրավանդակների վրա, որ զուրկ են անտառից: Այստեղ կան արոտատեղիներ և մշակած դաշտեր: Խաչի գատուկից անցնելով, ճանապարհը հետզհետե ցածանում է դեպի մի խոր ձոր, որի մեջ գտնվում է Գյուլիստան գյուղը:

Գյուլիստան գյուղը, որի անունով կոչվում է Գյուլիստանի մահալը, գտնվում է կարծես մի խոր կաթսայի մեջ, որի չորս կողմից բարձրանում են անտառապատ լեռներ, որպիսի են Գոգթափա, Կարմիր-խաչ լեռը, Ղազուն տուրմաշ և Մռավի շարունակությունը կազմող սարերը:

Գյուլիստան գյուղը հայաբնակ է, գտնվում է Ինջա կոչված գետակի մոտ: Ունի մի եկեղեցի, որ շատ հին չէ: Հին եկեղեցին ավերակ է, այժմ նույն գյուղացիները, որ նրա մեջ մկրտվել են, նրա սերունդը հազար անգամ համբուրել են, նրա մեջ պահում են իրանց ոչխարները: Զարմանալի մարդիկ են այդ գյուղացիները, նրանց մեջ կա և ծայրահեղ մոլեռանդություն և ծայրահեղ անկրոնություն, իսկ հաստատ ոչինչ չկա նրանց մեջ:

Գյուլիստանի եկեղեցում գտնվում է մի հռչակավոր գրչագիր ավետարան, որ պաշտվում է ամբողջ գավառի ժողովրդից: Սկսյալ Գանձակից և ամեն կողմերից քաշում է նա յուր մոտ ուխտավորների բազմություն, և նրան վերաբերում են բազմաթիվ հրաշագործությունները:

Գյուլիստանում իջևանած լինելով գյուղի քահանայի տանը, ես խնդրեցի, որ ինձ տանե եկեղեցին և ցույց տա հիշյալ ավետարանը: Նա մեծ ուրախությամբ կատարեց իմ խնդիրքը, կարծելով, թե ես էլ ուխտավոր եմ: Մտանք եկեղեցին, նա իսկույն ծածկվեցավ շուրջառով և մի արկղի միջից դուրս հանեց մի ահագին կապոց և դրեց գրքակալի վրա: Այդ կապոցը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ գույնզգույն թաշկինակներ մինը մյուսի վրա փաթաթած: Քահանան շարունակելով շարականը, մեկ-մեկ բաց էր անում թաշկինակները, որոնցից շատերը մետաքսից էին: Վերջապես, այդ բոլոր փաթեթների միջից հայտնվեցավ ավետարանը: Ես մոտեցա և

համբուրեցի նրա կազմը: Հետո կամեցա բաց անել, որ նայեմ: Քահանան արգելեց, կիսաքաղաքավարի կերպով հասկացնելով, որ ինքը միայն կարող էր նրան բաց անել, իսկ մի աշխարհական մարդու մատները չպիտի շոշափեին այդ սրբությունը: Ես չհակառակվեցա, ասելով, որ նա բաց անե. ես միայն հեռվից կնայեմ: Քահանան յուր ձեռքով, որ շատ էլ մաքուր չէր, բաց արեց սուրբ գիրքը: Դա մի հասարակ գրչագիր ավետարան էր, հաստ թղթի վրա գրված, ոչ Գետաշենի ավետարանի գեղեցկությունն ուներ և ոչ նրա գրչության արհեստը: Պատկերները շատ տգեղ էին, այնուամենայնիվ ժողովրդի մեջ ավելի համարում և համբավ ստացած էր, քան թե Գետաշենի ավետարանը: Իմ որոնածը էր նրա հիշատակարանների մեջ մի պատմական տեղեկություն գտնել, այն ևս չգտա, որովհետև վերջին թերթերը քրքրված և պակաս էին:

Մյուս օրը վաղ առավոտյան ես ցանկացա տեսնել երկու հնություններ, որ Գյուլիստանի գյուղից շատ հեռու չեն: Դրանցից մեկն էր ս. Ամենափրկչի անապատը, իսկ մյուսը՝ Գյուլիստանի բերդը: Իմ հյուրընկալ քահանան, թեև մոտ յոթանասուն տարեկան մարդ էր, յուր ձեռքով ձին թամքելով, մի ձի էլ ինձ համար պատրաստելով, հրացանը ձգեց ուսին, ծտի նման թռավ նրա վրա և իմ առջևը ընկնելով, սկսեց առաջնորդել ինձ:

Առավոտյան զով ժամանակն էր: Մենք գնում էինք ձորի միջով, որտեղից անցնում է արծաթի նման սպիտակ Աղ-սու կոչված գետակը: Այդ գետակի վրա պետք է գտնեինք Ամենափրկչի անապատը: Նա Գյուլիստանից մի և կես ժամու չափ հեռավորություն ուներ, այդ պատճառով ես չէի շտապում, հետաքրքրվեցա իմ տերտերիցս մի քանի տեղեկություններ հավաքել:

— Տեր հայր, այս անտառում պտղատու ծառեր կա՞ն:

Նա գլուխը բացասական կերպով շարժում է, պատասխանելով, — օրհնած, ոչինչ չկա:

Մի փոքր անցնում ենք, տեսնում եմ հոնի, զկեռի, կաղինի, տանձենու և այլ պտղատու ծառեր:

— Տեր հայր, դու ասում էիր, որ պտղատու ծառեր չկան, այդ ի՞նչ է. տես, հոնի, զկեռի:

— Ո՞նց չկան, կան, հաճար կա:

Հաճարն էլ ես նոր լսեցի: — Հաճարը ի՞նչ են անում:

— Խոզերին են ուտացնում:

Այդ խոսակցության միջոցին տերտերը ինձ հեռվից ցույց տվեց Ամենափրկչի անապատը: Նա մանր առարկաների վրա, որպես էին պտուղները, ուշադրություն չէր դարձնում, խոշոր բաները ավելի շուտ էր տեսնում:

Ամենափրկչի անապատը, ինչպես ասացի, գտնվում էր Աղ-սու գետակի մոտ, ոչ այնքան հեռու Մռավ լեռից, մի անտառապատ ձորակի մեջ: Անապատի տաճարի շինվածքը կանգնած է չորս բոլորակ սյուների վրա, որ շինված են խամկուր քարից: Այդ տաճարը այժմ ամայի է. խաշնարած թուրքերը անասուններ են լցնում նրա մեջ. անասունների աղբը թանձրացած էր հատակի վրա: Տաճարից ոչ այնքան հեռու կա մի այլ շինվածք, ուր ապրում էր մի ժամանակ այնտեղի միաբանությունը:Դա էլ նույնպես անասնանոց է դարձել: Թե տաճարի և թե միաբանության բնակարանի բոլոր շինությունները դեռ մնացել են ամբողջ. կտուրների վրա բուսել են մացառներ

և աճել են ահագին ծառեր: Անապատից մի քսան քայլ հեռավորության վրա գտնվում է մի փոքրիկ մատուռ, որ ուխտատեղի է. այստեղ դեռ թուրքերի անասունները մուտք չեն գործել, որովհետև դուռ ունի: Զարմանալի անհոգություն, թե ժողովրդի և թե մեր հոգևոր կառավարության կողմից. ահագին ծախքեր անելով, նախնիքը թողել են այդ սրբավայրերը: Այժմ նրանց որդիքը գոնե դռները քարով ամուր կպցնեին, բաց չթողնեին, որ թուրքերի անասնանոց դառնար: Անապատի ջրաղացի ավերակները դեռ մնում են:

Այդ անապատի գավթում թաղված կան զանազան անձանց գերեզմաններ, որոնց թվում է Աբրահամ յուզբաշու գերեզմանը (որ գնաց Պետրոս Մեծի մոտ):

Ես շտապում էի տեսնել Գյուլիստանի բերդը, որի մեջ ամրացած, հայոց մելիքները մինչև վերջին ժամանակները սարսափեցնում էին մահմեդականներին: Ամենափրկչի անապատից մի նեղ ճանապարհ անտառների միջով ուղիղ տանում է դեպի բերդը: Նա շատ հեռու չէր, ընդամենը պետք է գնալ մի երեք վերստ, որը հեռվից տեսա, իմ սիրտը սկսեց բաբախել: Ես տեսնում էի այն բերդերից մեկը, որի մեջ իմ վեպի  հերոսները գործել էին:

Այդ բերդի տեղը բնության հրաշալիքներից մեկն է: Մի ահագին սեպացած քարաժայռ բարձրանում է խոր ձորի միջից և այդ քարաժայռի գլխին շինված է բերդը: Որպես խրամատ ծառայում է նրան խոր անդունդը, որի միջով հոսող գետակը պտույտներ է գործում և այդ քարաժայռի երեք կողմից ոլորվելով, նրան թերակղզու ձև է տալիս: Մի կողմից միայն բարձր քարաժայռի ստորոտը միանում է ցամաքի հետ:

Մռավ լեռը այստեղից ընդամենը մի երկու վերստ ճանապարհ է, բայց ես նրա գագաթը բարձրանալու բախտ չունեցա: Չնայելով իմ բոլոր թախանձանքին, ինձ առաջնորդող քահանան չկամեցավ ինձ հետ գալ, անդադար կրկնելով, թե մեզ կսպանեն: Եվ ոչ մի Գյուլիստանցի չցանկացավ ինձ հետ ուղեկցել, միևնույնը կրկնելով: Բանից դուրս եկավ, որ այդ բոլոր երկյուղը խաշնարած թուրքերիցն է, որ այդ լեռան ստորոտներում ցրված են: Զարմանալի բան է, Աֆրիկայում ճանապարհորդը ավելի ապահով է իրան զգում, քան թե այստեղ:

Բայց որքան ես տեղեկացա ականատեսներից, թեև Մռավը հեռվից խիստ սրածայր է երևում, բայց նրա գագաթը բոլորովին տափարակ է, և բավական տարածություն ունի: Նրա գագաթի վրա կան երկու գերեզմաններ, որ հայոց ուխտատեղի է: Այդ գերեզմանները պատկանում են ճգնավորների, որոնք բնակվում էին այդ լեռան գագաթի վրա: Մինչև այսօր ցույց են տալիս նրանց ճգնարանները, որոնք ուրիշ բան չեն, եթե ոչ երեք ահագին քարեր միմյանց մոտ դրած և մի քար ևս դրած նրանց վրա որպես ծածկոց: Միջում մի մարդ միայն կարող է բնակվիլ: Այդ ահագին քարերի այսպես միմյանց վրա դրվիլը միայն հսկաների գործ կարող է համարվել:

Գյուլիստանից դուրս գալով, բարձրացանք Թոռուտ կոչված անտառապատ լեռների վրա: Այդ լեռները արժանի են իրանց անվանը, որովհետև, օդի մեջ, կարծես մի տեսակ նուրբ անձրև աննկատելի կերպով թորում է: Երկու ժամից հետո հասանք Թոռուտ գյուղը, որ կոչվում է նաև Յուղակեր: Այստեղ բնակվում են ոչ ավելի քան 15 հայ ընտանիք, որ գաղթական են Շուշվա կողմերից: Այդ գյուղը առաջ հայոց բազմամարդ գյուղերից մեկն է եղել, հետո ավերակ է դարձել, այժմ նորից այնտեղ բնակություն են հաստատել:

Հիշյալ գյուղում փոքր-ինչ հանգստանալով, երբ նկատեցի տեղային անպիտան տանուտերը ձին ուշացնում է, ստիպվեցա այդ գյուղի մոտ իջևանած քոլանիներից մի ձի վարձել և շարունակել իմ ճանապարհը:

Թոռուտից դուրս գալով դարձյալ անտառների միջով շարունակելով մեր ճանապարհը, մեկ ժամ առաջ գնալուց հետո, իմ առաջնորդ քոլանին դարձյալ ընդհատեց տիրող լռությունը, ասելով՝ «Հիմա կտեսնենք այն տունը, որ ասում էինք»:

Իմ սիրտը թնդաց ուրախությունից, ես պիտի տեսնեի Գյուլիստանի հին մելիքների պալատները: Ճանապարհը սկսեց ցած իջնել, դեռ ոչինչ չէր երևում անտառի ծառերը արգելում էին հեռվից մի բան տեսնել: Երբ բոլորովին մոտեցանք, երևաց սպիտակ պալատը:

Պալատը շինված է ամբողջապես սպիտակ քարերից: Նա բաժանվում է երկու շինվածքների, մինը մյուսի հանդեպ, մեջտեղից ճանապարհ է անցնում: Հոռեկի բլուրի ստորոտում գտնվում է բուն պալատը: Ամբողջությունը քառակուսի ձև ունի. շրջապատի չորս անկյունները ամրացրած են չորս աշտարակներով: Գլխավոր դռնից ներս մտնելով բակը, դեպի աջ կողմը բոլորովին ողջ կանգնած են մի կարգ ընդարձակ սենյակներ. նրանց թիվը ութն է: Սենյակների առաստաղը կամարակապ է և գմբեթաձև: Գմբեթի գագաթից բոլորաձև երդիկ է բացված, որտեղից լույս է թափվում: Սենյակները ուրիշ լուսամուտներ չունին: Դրանց ձևը սյունեցու տան կատարելագործված ձևն է: Այդ մի կարգ սենյակների առջևը կա երկայն պատշգամբ, որ ծածկված է կամարներով, որոնք ամրանում են ութը հաստ սյուների վրա: Սյուները քառակուսի են, շինված քարից, որպես ամբողջ շինվածքը:

Պալատի այդ կարգի սենյակները հարմարեցրած են բնակիչների բոլոր պահանջներին, բոլորի մեջ կան բուխարիներ. կա առանձին խոհանոց, նրա մոտ ստորերկրյա մառան, զանազան պահեստի տեղեր և այլն: Սենյակների դռները եկեղեցու դռների ձև ունին, քարե կշտանոցներով: Այդ կարգի սենյակները բոլորը մի հարկանի են և պահպանել են իրանց ամբողջությունը: Քարն ու կիրը, — այդ է նրանց բաղադրությունը. փայտի մի կտոր անգամ չկա նրանց շինվածքի մեջ:

Այդ մի կարգ սենյակների հանդեպ կառուցված է պալատի մյուս մասը, որ բաժանվում է առաջինից երկայնաձև, քառակուսի բակով: Դա բաղկանում է մի ընդարձակ սրահից, որի երեսը բաց է և որը ծառայելիս է եղել ամառվա բնակության համար: Ըստ մեծի մասին այս տեսակ սրահներ ունենում են իշխանները, որոնք պարսից սովորության համեմատ, այնտեղ նստելով, դատավորություն են անում: Ժողովուրդը թակում, բաց օդի մեջ կանգնած է լինում, իշխանը սրահում նստած լսում է նրանց խոսքը և վճիռներ է տալիս: Սրահի երկու կողմերում կան գեղեցիկ սենյակներ, որոնք երեքհարկանի են եղել: Վերին հարկը քանդված է:

Այդ պալատի հանդեպ, ճանապարհի մյուս կողմում, կա մի այլ առանձին շինվածք, որը յուր ընդարձակությամբ ավելի մեծ է, քան առաջինը: Որպես երևում է դա ծառայելիս է եղել հիշյալ պալատում բնակվող իշխանի ծառաների, հյուրերի և պահապանների բնակության համար: Այստեղ կա ախոռատուն, ստորերկրյա ներքնատներ, որոնք բանտի համար են եղել և այլ զանազան ծածկոցներ: Այդ շինվածքի ամբողջությունը նույնպես քառակուսի ձև ունի. անկյունները ամրացած են ահագին աշտարակներով: Բայց մի քանի շինվածքներ միայն այստեղ պահպանել են իրանց ամբողջությունը. մնացածը քայքայված է, անտառը մասամբ պատել է, սենյակների միջից ծառեր են բուսել:

Այդ մասնում մի դահլիճի դռան կամարի վրա կարդացվում է հետևյալ արձանագրությունը. «Հիշատակ է Օհան բարուն տերին Մելիք Թամրազ թ. ՌՃՀՋ» (1176):

Հիշյալ երկու շինվածքներից փոքր-ինչ հեռու, մի աղբյուրի մոտ, գտնվում են բաղանիքները, որոնց առաստաղի գմբեթները քանդված են, իսկ մնացածը ողջ է:

Առհասարակ հնության այդ գեղեցիկ հիշատակարանները, որ կառուցված են քարով և կրով միայն, ոչ այնքան տրորվում են ժամանակից, որքան ժողովրդի բարբարոս ձեռքերից: Թալիշեցի հայերը դրանց մոտ ունին կիր այրելու քուրաներ. քանդում են պալատների քարերը և քուրաների մեջ այրելով, կիր են պատրաստում: Թեև շրջակա լեռները կազմված են կրային քարերից, բայց ծույլ գյուղացու համար ավելի հեշտ է քանդել պալատի արդեն պատրաստի քարերը:

Տեղացիք այդ պալատները ընծայում են մելիք Թամրազին և նրա եղբայր Աբով յուզբաշուն: Բայց այդ շինվածքների գոյությունը պետք է ավելի հին համարել, քան հիշյալ երկու իշխանների ժամանակները: Դրանք, անտարակույս, Աղվանից վաղեմի իշխանների կամ թագավորների ամառանոցներ են:

Բարտավ քաղաքի Աղվանից իշխանները սովորություն ունեին ամառը այդ կողմերի անտառապատ լեռների վրա անցկացնել, որովհետև ամառվա տոթը Բարտավի մեջ անտանելի է լինում:

Հիշյալ պալատներից բարձրանում է դեպի Հոռեկ գյուղը, որ գտնվում է անտառապատ սարի լանջքի վրա: Հոռեկը հին Թառիջն է, որ հիմնեց ուտիացոց աշխարհից գաղթական Թառիջ իշխանը, որ Գյուլիստանի կամ Թարիջի (Թալիշի) մահալին տիրող իշխանների նախապապն է: Այդ գյուղի մեջ այժմ բնակություն չկա, շինվածքները բոլորը կորած են անտառի տակ: Որովհետև, երբ բնակիչները գաղթեցին Վրաստան, այդ գյուղը ավերակ դարձավ, այնտեղից վերադառնալով 4 վերստ հեռավորության վրա հիմնեցին նոր Թարիջ կամ Թալիշ գյուղը:

Հոռեկում կամ հին Թալիշում այժմ շեն է մնացել միայն մի եկեղեցի, որ ուխտատեղի է: Դա շինված է ՉԻԸ (728) թվին, 602 տարվա հնություն ունի: Եկեղեցին բաղկացած է երկու մասնից՝ գավթից և տաճարից: Եկեղեցու շուրջը, անտառի մեջ, պատած մացառներով, ցրված են Թալիշի մահալի վաղեմի տիրապետողների մամռապատ շիրիմները: Ինձ հաջողվեց մացառների միջին գտնել մի քանի մելիքների, յուզբաշիների և բեկերի գերեզմաններ, որոնք մեծ դեր են խաղացել այդ երկրի պատմության մեջ: Թալիշի մելիքների այժմյան ներկայացուցիչների՝ Մելիք Բեգլարովների տոհմային գերեզմանատունը նույնպես այստեղ է: Հոռեկի եկեղեցին ուխտատեղի է, գտնվում է մի հիանալի անտառապատ սարի լանջքի վրա, որի բարձրությունից երևում է Կուր գետը, Թարթար գետը և Ջուանշիրի մահալի հարթ տափարակները:

Արևը մայր է մտել, երեկոյան մութը բավական թանձրացել էր, ես տատասկների մեջ տակավին որոնում էի նոր գերեզմաններ: Այն տապանաքարերը, որոնք բաց էին մնացած, դժվարությամբ էին կարդացվում, ժամանակը մաշել էր արձանագրությունները: Իսկ նրանք, որ պատած էին մամուռով, կամ ծածկված էին հողով, պահպանվել էին: Շատ տեղ առանձին պատրաստություններ էին հարկավոր տապանաքարերը բաց անելու համար, պետք էր բահ՝ հողը փորելու, պետք էր տապար՝ թուփերը կամ ծառերը կտրատելու, որոնք խիտ կերպով աճել էին նրանց շուրջը: Թեև վերջին դեպքում ինձ օգնում էր իմ առաջնորդ քոլանին, իր խենջարով կտրատելով թփերը, բայց այդ մի մարդու գործ չէր:

Երբ խավարը բոլորովին պատեց, պատանի քոլանին ասաց ինձ.

— Աղա, դուք չե՞ք վախենում:

— Ինչի՞ց:

— Այդ լեռների վրա մի սոխի համար մարդու գլուխը կկտրեն: Երկու օր չկա, — ավելացրեց նա, — ահա այնտեղ մի մարդ սպանեցին. նա ցույց տվեց դեպի Թալիշ տանող ճանապարհը:

Ոչ այնքան պատանի քոլանիի զգուշացնող խոսքերը, որքան գիշերային մութը ստիպեց ինձ թողնել հայոց վաղեմի հերոսների հանգստարանը. ես նստեցի ձին, և իմ ուղեկիցը առաջնորդեց ինձ դեպի Թալիշ գյուղը, որ այստեղից երկու ժամվա հեռավորության վրա էր գտնվում:

Բոլորովին մութն էր, երբ ես հասա Թալիշ գյուղը և իջևանեցի տեղային յուզբաշու տանը: Այդ գյուղը որպես վերևում հիշեցի, հիմնել են հին թալիշեցիք, երբ նրանք վերադարձան գաղթականությունից: Հնության արժանավոր մի բան չգտա այստեղ: Գյուղը դեռ նոր է, ոչ եկեղեցի ունին, ոչ գերեզմանատուն. իրանց ննջեցյալները թաղում են հին Թալիշում, Հոռեկի եկեղեցու շրջակայքում:

Մյուս օրը ինձ ասացին, որ այստեղ մի մարդու տանը մի սուրբ գիրք կա, որով բժշկություններ են լինում: Իսկույն հասկացաք որ Ավետարան կլինի: Ինձ այնքան չէր հետաքրքրում գրքի հրաշագործությունը, որքան այն միտքը, թե կարելի է նրա հիշատակարանների մեջ մի պատմական տեղեկություն գտնել, այդ պատճառով ինձ հետ առնելով գյուղի երիտասարդ քահանային, գնացինք այդ գիրքը տեսնելու: Նա գտնվում էր մի հասարակ գյուղացու մոտ և այդ գրքի պատճառով գյուղացին իր տունը ուխտատեղի էր շինել: Ամեն կողմից թափվում էին այնտեղ հիվանդներ և զանազան ցավագարներ, որոնցից, իհարկե, գյուղացին շահվում էր:

Ինձ ևս ուխտավոր համարելով, տանտերը մեծ ուրախությամբ ընդունեց: Իսկույն առաջարկեց նա մոմեր գնել, որ յուր մոտ պատրաստի պահում էր:

Գիրքը դրած էր մի մութ, խոնավ խորանում, որի դուռը բացվում էր տան մեջ: Այստեղ այնքան մութն էր, որ չնայելով մենք մեր գնած մոմերը վառեցինք, բայց դարձյալ դժվար էր կարդալ հին գրչագիրը, որի տառերը ժամանակի հնությունից մուգ-դեղին գույն էին ստացել: Ես խնդրեցի, որ գիրքը դուրս տանեն, տան տերը ընդդիմացավ, ասելով, որ «աղան» կբարկանա, եթե տեղից շարժեն նրան: Ով էր այդ «աղան» ես հասկանալ չկարողացա: Միայն, եթե «աղա» համարում էր նա Հիսուս Քրիստոսին, կարծեմ ավելի պիտի բարկանար տանտիրոջ վրա, որ յուր հեղինակությունը՝ սուրբ Ավետարանը, բանտարկել էր մի մթին խորանում և անմատչելի էր դարձրել հասարակությանը, — այն Հիսուս Քրիստոսը, որ ասում էր, թե ճրագը չեն գնում ամանի տակ, այլ աշտանակի վրա, որ լույս տա ամենին:

Այս քարոզները թեև ես կարդացի տանտիրոջը, բայց նրա ականջը չմտավ, նա թույլ չտվեց սուրբ ավետարանը յուր մթին խորշից դուրս հանել, որ կարողանայի հետազոտել նրան, թեև երիտասարդ քահանան ևս աշխատում էր համոզել նրան, որ դրանում ոչինչ մեղք բան չկա: Ես կարողացա կարդալ նրա թվականը միայն.821 տարվա հնություն ունի, գրված է հայոց ՇԹ (509) թվականին, բավական հաստ մագաղաթի վրա, խոշոր և գեղեցիկ երկաթագրերով: Այդ պատճառով գիրքը բավական հաստ ծավալ է ստացել, թեև նա բովանդակում է իր մեջ չորս ավետարանիչները միայն:

Կրոնը և սնահավատությունը ավելի քան ութն հարյուր տարի պահպանեցին մեր նախնյաց գրչի այդ սուրբ հիշատակարանը: Բայց այն գրքերը, որ նրանց հանճարի ծնունդն էին, ոչնչացան: Գյուղացիների խրճիթներում, եկեղեցիների, վանքերի պահարաններում ես չէի տեսնում և ոչ մեկը նրանցից: Այդ ավետարանը, ինչպես և Գետաշեն գյուղի ավետարանը, գերի ընկած է լինում այլ ազգիների ձեռքում, բարեպաշտ անձինք փող են տալիս և ազատում են նրանց, գրել տալով վերջին թերթերի վրա իրանց ամբողջ ազգատոհմի անունները, որ ապագա սերունդը «աստված ողորմի» ասե նրանց հոգուն: Բայց ինձ չպատահեց տեսնել և ոչ մի Խորենացիև ոչ մի Եղիշե, որ թափված լիներ բարբարոսի ձեռքից, որ ունենար այսպիսի հիշատակարան: Դրանք անհետացան, ոչ գյուղացու խրճիթը և ոչ եկեղեցին չպահպանեցին նրանց:

Զ

Թարթար գետը, Գյուլիստանի և Չարաբ. սահ. — Գոլանիներ: — Մատաղիս գյուղ: — Եղիշե առաքելո վանքը: — Դաստակերտ գյուղի ավերակները: — Տոնաշեն գյուղ: — Կաթողկասար: — Չարդախլու կամ Մղավուզ: — Քաղաքատեղի: — Չարաբերդ: — Երից մանկանց վանքը: — Տոնի ապերը և Տեր-Սարգիսը: — Սուրբ Գորոս մատուռը: Չալադան յուզբաշու բերդի ավերակները:

Թալիշ գյուղից սկսած դեպի արևելք բնությունը բոլորովին փոխվում է. բարձր անտառապատ լեռները հետզհետե փոքրանում են, վերջը մերկ, փոքրիկ բլուրների ձև են ստանում: Հսկա ծառերի փոխարեն լեռնադաշտերը ծածկված են թփերով: Վերջապես ճանապարհորդի առջև բացվում է մի լայնածավալ, հարթ տարածություն, որի միջև հեռվից անցնում է Կուր գետը, սեղմված իր կանաչազարդ ափերի մեջ, և կատաղի Թարթարը, որ անձուկ ձորերի միջից դուրս գալուց հետո, հենց որ անցնում է լայնարձակ դաշտերի վրա, ճյուղավորվում է, բազմաթիվ գետակներ է կազմում:

Ճանապարհը գնում էր Խանագահի տափարակների վրայով. դեպի աջ կողմը վերջանում էին Թալիշի մահալի լեռների ծայրերը, իսկ դեպի ձախ տարածվում էր ընդարձակ, ցամաք անապատը: Մի ժամու չափ առաջ գնալուց հետո, մտանք մի գեղեցիկ ձոր, որ զարդարած էր նռենիի և թզենի ծառերով, որոնք աճել էին վայրենի դրության մեջ: Այստեղ բնությունը դարձյալ կենդանացավ: Այդ ձորը տանում է դեպի Թարթար գետը, որի ափերի վրա, խլուրդների բունի նման, ցրված են գոլանիների ձմեռանոցները: Դրանք ոչ թե մարդկանց բնակություններ, այլ գազանների որջեր են: Դրանց մեջ բնակվում է մի վայրենի ժողովուրդ, որ ոչ երկրագործություն ունի և ոչ արհեստ, այլ տարվա տաք եղանակներում տարածվում է Մռավ լեռան բարձրավանդակների վրա, այնտեղ արածացնում է իր անասունները, և միայն սաստիկ ցուրտը և ձյունը կարողանում են նրան ետ մղել իր գետնափոր որջի մեջ, որտեղից նա սարսափ է տարածում դեպի իր շրջակայքը:

Գոլանին Ջուանշիրի խաշնարած թափառական ցեղից մեկն է: Նա երկրի ցեցն է, որ լցնելով անտառները, գողանում է հայ գյուղացիների կովը, եզը, ոչխարը, ձին և այլն: Դա մի ավազակ ժողովուրդ է, որ երկրի պատուհասն է դարձել: Ոչ օրենքը, ոչ իշխանության հսկողությունը չէ կարողանում զսպել այդ ավազակների վայրագությունը: Նա մի չնչին առիթով մարդ կսպանե, կվիրավորե, միայն թե մի բան լիներ հափշտակելու: Ցերեկները նա դարանամուտ է լինում անտառների խլության մեջ, որպես սարդը իր ոստայնում, սպասում է իր որսին: Հենց որ մի անասուն վրիպելով հսկողի տեսությունից մտավ անտառը, նա իսկույն իր դարանից դուրս կգա, կքշե ու կտանե: Իսկ գիշերները նա շրջապատում է հայոց գյուղերը, ինչպես մի աղվես, մի չախկալ, որ ժայռերի միջից իջնելով, մոտենում է քնած գյուղացու ախոռին հավեր

գողանալու: Այդ պատճառով մեծ եղավ իմ երկյուղը, երբ իմ առաջնորդը հայտնեց, թե այստեղ պետք է պատրաստ լինել, մոտենում ենք գոլանիների բնակարաններին:

— Ես մի զույգ գոմեշ էի առած հարյուր և քսան ռուբլով, — ասաց նա. — մինչև այսօր երեք անգամ գողացել են և բերել են գոմեշը ինձ վրա վաճառել:

— Ինչպե՞ս:

— Ո՞նց թե ինչպես, — պատասխանեց նա, զարմանալով, որ ես չհասկացա նրա ասածը: — Գոմեշը գողանում է, տանում է, և ինքը գողը գալիս է քեզ մոտ, ասում է, ես գիտեմ քո գոմեշը ով է տարել, եթե ինձ կտաս 20 — 30 ռուբլի, ես կգնամ կբերեմ: Ի՞նչ պիտի անես, ճարահատյալ խոստանում ես տալ նրա պահանջած փողը, որ նա գնա բերե: Եվ իրավ, մյուս օրը բերում է և քեզ տալիս մյուս անգամ գողանալու և նոր փող ստանալու համար:

— Ինչո՞ւ չեք մի անգամ վախեցնում այդ ավազակներին, որ էլ չհամարձակվեն ձեր ապրանքը գողանալ:

— Ինչո՞վ վախեցնենք:

— Դատաստանով, գանգատվեցեք, որ կառավարությունը պատժե նրանց:

— Վկաների առջև գողը գողություն չի անի: Բայց մի մարդ էլ եթե հենց իր աչքով տեսած լինի, վկայություն չի տա, որովհետև կվախենա, գողը նրան անպատիժ չի թողնի. կամ դեզը կրակ կտա, կամ տանը նստած ժամանակ երդիկից հրացանի գնդակով կզարկե, կամ ծմակի մոտով անցնելիս, թփերի միջից կհարձակվի նրա վրա, իր խենջարը կխրե նրա փորը:

— Այն ժամանակ դուք էլ նույնը արեցեք, ինչ որ նրանք են ձեզ հետ անում:

— Մենք կանենք, մենք ավելի լավ կանենք, մեր մեջ այնպիսի տղերք կան, որ մեկը տասը քոլանիի ջուաբ կտա, բայց մեր մեջ հանցանքը չի թաքնվում. եթե մեկը մի հանցանք գործեց, նրա դրացիներից հարյուր մարդիկ կգտնվեն, որ կմատնեն, որ կգնան վկայություն կտան: Բայց քոլանին մեզ նման չէ. նրանց մեջ միաբանություն կա. նրանք բոլորն էլ գողեր են, իհարկե գողը գողին կպաշտպանե, որ իր գողությունն չհայտնվի:

Մի ուրիշ բան էլ կա, այդ անիրավները հայերի նման մի տեղում խմբված չեն, մեծ շեներ չունին, որ հեշտ լինի նրանց վրա հսկելը, ցրված են ամեն տեղ, հինգ-վեց ընտանիքով, ո՛ր մեկի վրա կարելի է հսկել:

Իմ առաջնորդի վերջին խոսքերը շատ հավանական էին. երկինքը այդ ավազակների հափշտակություններից ազատելու միակ ճարն այն է, իմ կարծիքով, այդ թափառական ժողովուրդը հավաքել և բոլորին բնակեցնել Մուղանի անապատներում: Իրանք խաշնարածներ են, և Մուղանի անապատները առատ սնունդ կտան նրանց անասուններին:

Այսպես խոսելով, մենք մտանք Թարթար գետի ձորը և նրա հակառակ ընթացքով կես ժամվա չափ առաջ գնալով, հասանք Մատաղիս գյուղը, որ գտնվում է Կարա-քորփի կոչված կամրջի մոտ, որ հին ժամանակներից շինված է Թարթար գետի վրա:

Մատաղիս գյուղում ես իջևանեցի տեղային տանուտերի տանը: Մատաղիս գյուղը, ժողովրդի ավանդության համեմատ, շինված է եղել Վաչագան թագավորի Մադա-գըզ աղջկա անունով: Արդյոք ունեցել է Վաչագանը այդ անունով մի աղջիկ, — ինձ հայտնի չէ:

Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, տանուտերի որդիներից մեկը ինձ հետ առնելով, սկսեցի գնալ դեպի Եղիշե առաքելո վանքը: Մեր նախնիքը մի առանձին հանճար են ունեցել վանքերը կառուցանել այնպիսի խուլ, դժվարամատչելի տեղերում, որ համ ժամանակի ասպատակություններից ազատ պահեն, համ ուխտավորներին տանջեն, որ նրանց հոգիներին ապաշխարություն լինի:

Մատաղիս գյուղից մինչև Եղիշե առաքելո վանքը ընդամենը 4 — 5 վերստ հազիվ կլինի, բայց ես այդ հինգ վերստը անցա հինգ ժամվա մեջ, այն ևս ոտքով, որովհետև ձիով անհնարին է գնալ: Թեև մեզ հետ ձիաներ էինք վեր առած, բայց նրանց քարշ էինք տալիս մեր հետևից և ավելի մենք էինք նրանց տանում, քան թե նրանք էին մեզ տանում:

Ճանապարհ չկար. նեղ շավիղը, որ ոլորվում էր խիտ անտառի միջով, սարսափելի ելևէջներ ուներ: Մի մարդկային շունչ անգամ չէր երևում լեռների ամայության մեջ: Բարեբախտաբար իմ առաջնորդը այծյամի նման ճանաչում էր բոլոր անցքերը, եթե ոչ կարելի էր ամենայն հեշտությամբ մոլորվել:

— Այս կողմերում քոլանիներ չե՞ն հանդիպում, հարցրի նրանից:

— Ո՞ւմը պիտի կողոպտեն այստեղ քոլանիները, ոչ մարդ է լինում այդ ծմակներում և ոչ անասուն:

Այդ միջոցին ծառերի միջից մի բարձրավանդակի վրա երևացին մի խումբ սպիտակ շինվածքներ:

— Դա Եղիշե առաքելո վանքն է, — ասաց իմ առաջնորդը:

Եվ իրավ, այդ վանքը մատուռների և տաճարների մի խումբ է, առանձին-առանձին շինված միմյանց մոտ և այնքան մոտ, որ մի մարդ հազիվ կարող է նրանց միջից անցնել: Բուն Եղիշե առաքելո անունով շինված տաճարի գավիթը միայն ողջ է մնացել, իսկ դարպասը կիսով չափ կործանված է: Երևում է, որ այդ ավերմունքը պատահել է մի քանի տարի առաջ և ոչ ավելի: Այդ տաճարի յուրաքանչյուր կողմում, կարգով շարված են երեք-երեք առանձին մատուռներ, որոնց մեջ թաղված են զանազան իշխանների և եպիսկոպոսների շիրիմներ: Այդ մատուռներից մեկի մեջ գտնվում է Վաչագան թագավորի շիրիմը: Տապանաքարը տակնուվար է գրած, այնպես որ արձանագրությունը չէ երևում: Դա սև գույնով, ահագին քար է: Նույն մատուռի հանդեպ գտնվում է Մելիք Ադամի շիրիմը. ահագին տապանաքարի ճակատից դուրս է հանած մարմարյա տախտակը, որի վրա գրված է եղել տապանագիրը: Այժմ նրա տեղ մնացել է մի քառակուսի փոս տեղ միայն:

Միաբանության կացարանները և խուցերը և վանքի տնտեսության համար կառուցված բոլոր շինվածքները ողջ են մնացել, բայց ամայի: Իսկ այդ բոլոր սրբարանների մեջ ինձ հետաքրքրում էր տեսնել կացարանը այն քաջ աբեղայի, որ ամբողջ Սյունյաց աշխարհում Քոր-օղլուի նման անուն է թողել: Թե ծեր և թե մանուկ գիտեն նրա քաջագործությունների պատմությունը, մինչև այսօր ժողովրդի բերանում դեռ երգվում են այն երգերը, որ նվիրված էին այդ հսկա աբեղայի սխրագործություններին: Դա այդ վանքի միաբան Մեծշենցի Ավագ վարդապետն էր, որ թե հայ և թե թուրք ժողովրդի մեջ հայտնի է անունովս Դալի-Մահրասա:

Դալի-Մահրասայի գերեզմանը գտնվում է Գանձակի սուրբ Հովհաննես մայր եկեղեցու զավթում:

Կացարանը, ուր բնակվում էր Դալի-Մահրասան, վանական աբեղայի խուցի նմանություն չունի, որտեղ Սաղմոս և եկեսցե է կարդացվում: Նրա կացարանը մի երեքհարկանի աշտարակ է, որ կառուցված է ապառաժի վրա և նայում է դեպի խորին, անտառապատ անդունդը, որ բացվում է նրա ստորոտում և որի միջով անցնում է Եղիշե առաքելո գետակը: Աշտարակի վերին հարկը կործանված է: Այնտեղ աճել է այժմ մի կանաչազարդ կաղնի ծառ, այնքան ամուր, այնքան անխորտակելի, որպես եղել է այդ աշտարակի մեջ բնակվող մարդը: Նա լեզգիների հոգեառ հրեշտակն էր, իսկ թուրքերի՝ սարսափը: Նրա որոտալից ձայնը լսելիս ամեն մարդ փախչում էր կռվի դաշտից: Մինչև այսօր երևում են աշտարակի պատերի մեջ բացված ծակերը, որտեղից նա դիտում էր իր շուրջը, որտեղից նա հրացաններ էր արձակում:

Չգիտեմ էջմիածնի որ մոլեռանդ կաթողիկոսներից մեկը, լսելով, որ Դալի-Մահրասան շատ կոտորածներ և արյունահեղություններ է անում, նրան տանել տվավ էջմիածին, ձգեց սառցատան մեջ, որ ապաշխարե:

Մի անգամ նա իր բանտի մեջ լսում է, որ վանքում ինչ-որ աղմուկ և խռովություն է տիրում. երբ հարցնում է պատճառը, նրան ասում են, որ Ջալալի քրդերը եկել վանքի անասունները թալանում են:

— Ինձ կարո՞ղ ես տալ մի ձի և մի որևիցե զենք, — ասում է նա յուր բանտապետին:

— Ի՞նչ կանես, — հարցնում է նրանից բանտապետը:

— Ես ավարը ետ կդարձնեմ:

Այդ հայտնում են կաթողիկոսին, ապաշխարողը զինվորվում է, նստում է ձին, և մի քանի ժամից հետո խլում է ավարը ասպատակների ձեռքից:

Եղիշե առաքելո վանքը գտնվում է մի անմատչելի ձորի մեջ, որի չորս կողմից բարձրանում են սեպացած անտառապատ գագաթներ:

Այդ վանքը այժմ բոլորովին ամայի է, ոչ մի մարդ չէ բնակվում այնտեղ, թեև տարին մի անգամ ուխտավորների մեծ բազմություն է գալիս այնտեղ:

Պատմում էին, որ մի մղդսի մի քանի տարի առաջ Նուխվա կողմերից եկավ և այդ վանքում բնակություն հաստատեց միայնակ իր մի հատիկ ավանակի հետ: Նա արհեստով կաշեգործ էր, գործերը վատ գնացին, կամեցավ իր բախտը փորձել վանքի մեջ: Այստեղ հաջողվեցավ նրան, ուխտավորների մատաղների մորթիներից կաշի էր պատրաստում և դրանով փող էր շահում: Բայց այդ բախտը երկար չտևեց, որովհետև մի գիշեր թուրքերը սպանեցին նրան և ինչ որ ուներ կողոպտեցին:

Երևում է, որ Էջմիածինը այդ վանքի գոյության մասին ամենևին տեղեկություն չունի, Էջմիածնի անհոգությունից նա կորցրել է ահագին տարածությամբ հողեր, անտառներ, արոտատեղիներ, որ գտնվում են նրա շրջակայքում: Վերջին երկրաչափության ժամանակ, որ կատարվեցավ այս տարի, Շուշիի կոնսիստորիայի ներկայացուցչին հաջողվեցավ միայն 3500 դեսյատին

տարածություն գրել տալ վանքի անունով, այն ևս վեճի ենթակա: Արդյոք կհաջողվի՞ առնել գոնե այդքանը, —դա ևս մի հարց է:

Դառն զգացմունքներով թողի այդ վանքը, իմ սրտում անիծելով այն անհոգությունը, որ եթե չեն հարգում մեր ազգային արհեստի պատմական հիշատակարանները, գոնե աշխատեն պահպանել այն հարստությունը, որ կապված է այդ հիշատակարանների հետ: Իմ խոսքը վանքային կալվածքների մասին է, որ ժամանակով կարող են միլիոններ շահել:

Թողնելով Եղիշե առաքելո վանքը, իմ առաջնորդը ինձ տարավ մի այնպիսի ճանապարհով, որտեղից սատանաները միայն կարող էին անց կենալ: «Դա որսորդների ճանապարհն է», — ասաց նա: Անտառը միանգամայն իր ամուլ դրության մեջ էր մնացած. դարևոր ծառերը, խորտակված, արմատախիլ եղած փոթորիկներից, ցած էին գլորվել և ամեն քայլում կտրում էին մեր անցքը: Բարձրացավ թեթև քամի:

— Այդ վատ է, — ասաց իմ առաջնորդը:

— Ինչո՞ւ:

— Քամու ժամանակ շատ վատ է այդ ծմակներում, տեսար մի ահագին ծառ ցած գլորվեցավ, կամ վերևից մի ժայռ պոկ եկավ, և դու տակը մնացիր:

Անտառը այստեղ իր կուսական դրության մեջն էր և այս պատճառով ծառերը շատ խոշորացել էին: Մի ամբողջ ժամ տևեց մինչև դուրս եկանք Եղիշե առաքելո վանքի ձորից դեպի Դաստակիրի բարձրավանդակները, ուր գտնվում են նույն անունով գյուղի ավերակները: Գյուղից մնացել է կիստվեր եկեղեցին միայն, և գերեզմանատունը, որ պատած է անտառով: Ժողովրդի մեջ դեռ պահպանվել է հին ավանդությունը, թե այդ եկեղեցին շինել է Վաչագան թագավորի աղջիկը, որի գերեզմանը նրա մեջ է, և թե այդ գյուղը Վաչագան թագավորի աղջիկներից մեկի ամառանոցն էր, որի անունը Դաստագյուլ էր. և գյուղը նրա անունով կոչվեցավ Դաստագյուլ, և ժողովրդի բերանում աղճատվելով դարձավ Դաստակիր: Այժմ ամբողջ գյուղը և նրա շրջակայքը մի թուրք ավազակապետի ձեռքումն է, որը տարեկան 12 ռուբլի վճարելով տիրում է այդ ընդարձակ տարածությանը:

Դաստակիրից մինչև Տոնաշեն մեկ ժամու ճանապարհ է: Այստեղից ես իմ ձին պիտի փոխեի: Իջևանելով գյուղի նշանավոր անձինքներից մեկի տանը, լուր տվի տանուտերին, որ նոր ձի պատրաստե: Այստեղ դարձյալ լսեցի սովորական խոսակցությունները գողությունների և թուրքերի բարբարոսությունների մասին:

Տոնաշենից ճանապարհ ընկնելով, ես անցա Կաթողկասարի (կաթողիկոսաց սարի) մոտով, որ ձգվում է Թարթար գետի աջ ափի երկարությամբ: Այդ սարի վրա էր Աղվանից կաթողիկոսների ամառանոցը, մի վանքում, որ այժմ կործանված է: Այդ հոյակապ վանքի կործանումը ժողովրդական ավանդությունը Լենկ-Թեմուրին է վերաբերում, իբր թե նա վառոդով հօդս է պայթուցել նրան: Մինչև այսօր երևում է Թարթար գետի ափին վանքի պարիսպների ահագին փլատակները, որ իրավ, շատ հեռու են ընկած վանքի բուն տեղից: Այժմ վանքի տեղում կա մի մատուռ միայն:

Երեկոյան դեռ արևը մայր չմտած, հասա Չարդախլու հայաբնակ գյուղը: Օրը կյուրակի էր. գյուղացիները դադարել էին գործից: Մի կալատեղում զուռնա և նաղարա էին

ածում, գյուղական աղջիկները հավաքված պար էին գալիս: Ես հետաքրքրվեցա տեսնել սյունեցի աղջկա պարը, հենց որ վեր եկա ձիուց տանուտերի տանը, գնացի նրանց պարին նայելու: Ոչ մի տղամարդ չկար այնտեղ, բոլորը աղջիկներ էին, հենց որ ինձ տեսան, մի աղմկալի ճիչ բարձրացրին և բոլորը փախան: Չկամենալով խանգարել նրանց ուրախությունը, ես իսկույն հեռացա:

Չարդախլուն կոչվում է և Մղավուզ, նա նրա հին անունն է, այդ գյուղի մոտ գտնվում են քաղաքատեղի նշանավոր ավերակները:

Է

Մեծ-շեն կամ Ուլու-Կարա բեկ: — Քալբալի-բեկ: — Հին և նոր Մոխրաթաղը: —

Մելիք Ադամի պալատը: — Ինն մասանց մատուռը: — Կարապետ: — Մելիք Վանի: — Մարդակերտ: — Միրզա Ասրի. — Գյուլ-յաթաղ: — Մելիք Ալահվերդովների ամրոցը — Ջանյա-թաղ: — Ձիաների զավոդը: — Մեհմանայի հանքերը:

Երիցմանկանց վանքից շարունակելով իմ ճանապարհը, եկա Մեծ-շեն, որ թուրքերը կոչում են Ուլու-Կարաբեկ: Այդ գյուղը այժմ ունի մոտ հիսուն տուն հայ բնակիչներ, իսկ առաջ շատ բազմամարդ է եղել և իր բնակիչների քաջությամբ մեծ դեր է խաղացել Քարաբերդի մելիքների պատմության մեջ: Այդ գյուղացին էր Դալի-Մահրասան և նրա տոհմի ներկայացուցիչները մինչև այսօր հայտնի են իրանց քաջություններով: Այդ գյուղից էր Չոլաղան-յուզբաշին և այստեղացի էր Երիցմանկանց վանքի կառուցանող կաթողիկոսը:

Մեծ-շենը իր բարձր դիրքով մի գեղեցիկ ամառանոց է. ամառը այստեղ է անցկացնում ուեզդնի նաչալնիկը, հաշտարար դատարանը և այլ պաշտոնական անձինք:

Մեծ-շենից ես ճանապարհ ընկա դեպի Հին-Մոխրաթաղ, այդ գյուղի ավերակները և գերեզմանատունը այժմ ծածկված են թփերի ու անտառի տակ, իսկ նրանից ոչ այնքան հեռու շինված է նույն անունով նոր Մոխրաթաղ գյուղը, որ թուրքերը կոչում են Քեչիկ-ղարաբեկ: Այստեղ ինձ հետաքրքիր է տեսնել Մելիք Ադամի ապարանքը, որի մեջ բնակվում էր Չարաբերդի իշխանը և որը նրա շինել տվածն է: Այդ ապարանքը գտնվում է Ինն մասանց անապատի մոտ, մի փոքրիկ դաշտավայրի վրա, ուր դեռ մնում են հին այգու ծառերից շատերը, որ զարդարում էին նրա շրջակայքը: Ապարանքի շրջապարիսպը, սենյակներից և դահլիճներից շատերը դեռ ողջ են. այստեղ ու այնտեղ երևում են խորտակված սյուների և հոյակապ կամարների փշրանքներ: Դահլիճներից երկուսի ճակատին կարդացվում է արձանագրություն, որից երևում է այդ պալատի Մելիք Ադամից շինված լինելը: Այստեղ էր բնակվում այն մարդը, որ սարսափեցնում էր լեզգիներին ու թուրքերին, իսկ այժմ դատարկ է նա, երբեմն խաշնարած թարաքամաները լցնում են այնտեղ իրանց անասուններին:

Ինձ պատահեց տեսնել Մելիք Ադամի տոհմի միակ ներկայացուցչին, մի երիտասարդի, որ բնակվում է Մոխրաթաղ գյուղում և տեղային հարուստ կալվածատերերից մեկն է: Ես նրանից հարցրի, թե ինչու է այսպես անտեր ու անխնամ թողել իր նախահարց տունը, որը մի պատկառելի հնություն է: Իմ հարցին նա պատասխանեց, որ այնքան զբաղված է, որ այդ մասին մտածելու ժամանակ չունի: Եվ իրավ, երիտասարդից շատ ժամանակ էին խլում որսորդական շները, իր ձիաները, բազեն, որոնց վրա սիրահարված էր. իսկ իր նախնյաց հիշատակարանը պահպանելու ժամանակ չուներ:

— Գոնե որպես կալվածք պահպանեցեք նրան, կարող է ձեզ օգուտ բերել:

— Հա, — ասաց նա ձանձրանալով իմ թախանձելուց. — մի անգամ ուեզդնի նաչալնիկը ասաց, եթե մի քանի նորոգություններ անեք, մենք կվարձենք վիճակի բոլոր ծառայողներով ամառը այնտեղ անցկացնելու համար:

— Իհարկե, դուք նորոգություններ չարեցիք:

Նա ոչինչ չպատասխանեց:

— Ես ձեզ խորհուրդ կտայի, որ նրա դուռը քարով ամուր կերպով փակեիք, որ ոչ ոք ներս չմտներ մնացածը քանդելու համար. այդ ձեզ ծախք կարժե մի քանի ռուբլի միայն:

— Ի՞նչ ծախք, երբ ուզենամ, ծառաներիս կհրամայեմ, որ գնան դուռը քարով փակեն, — ասաց նա և խոստացավ, որ կանե այդ, բայց ես այնքան վստահ չեմ իր խոստմունքը կատարելու մասին:

Իմ հարցին, արդյոք մնացե՞լ են նրա նախնիքներից որևիցե թղթեր, որ ծառայեին նրանց պատմությանը, նա պատասխանեց, թե ոչինչ չգիտե: Այդ իդիոտը մինչև անգամ նրանց անունները չգիտեր, միայն լսել էր, որ մեծ մարդիկ են եղել:

Մելիք Ադամի ապարանքին մոտ է Ինն մասանց անապատը, որ ուխտատեղի է: Այդ անապատը ավերակ էր. այժմ հայտնվել է մի վարդապետ, որ գյուղերից նվերներ հավաքելով սկսել է շինել անապատը: Այդ վարդապետի հսկողությանը հանձնված է մի քանի ուրիշ վանքեր ևս, որոնց թողել է անտեր, իսկ այստեղ նոր վանք է շինում: Շատ հասկանալի է, որ նորը շինել ավելի ձեռնտու է նրան, քան հները պահպանելը: Նորի համար առիթ ունի նվիրատվություններ հավաքելու, և թուրքի առածի համեմատ, «միշտ հավաքողը մատները կլիզե... »:

Ինն մասանց անապատից ճանապարհը տանում է ուղիղ դեպի Կսապատ ավանը: Դա հայոց մեծ գյուղերից մեկն է. նրա բնակիչները այնքան բազմացել են, որ մոտումը հիմնել են մի այլ գյուղ Մարտակերտ անունով: Կսապատ գյուղիցն էր նշանավոր Մելիք Վանին:

Մարտակերտ գյուղում ես տեսնվեցա Միրզա Ասրու հետ. այդ իննսունամյա ծերունին Ղարաբաղում պատահած անցքերի կենդանի արխիվն է: Նա գիտե հայերեն, ռուսերեն և պարսկերեն, ուսել է Շուշի քաղաքում մի ժամանակ եղած գերմանացի միսիոնարների մոտ. հետո Մեհտի-խանի մոտ գրագրի պաշտոն է կատարել և այնուհետև երկար ծառայել է Մելիք Վանիի մոտ որպես քարտուղար:

Ցավում եմ, որ այդ մարդուն ես պատահեցա նրա ծերության այն տարիներում, երբ ուղեղը դադարում է առողջ գործունեությունից և երևակայության մեջ մնում են անցյալի աղոտ և խառնաշփոթ տպավորությունները միայն... Այսուամենայնիվ նա ինձ պատմեց շատ բան, թեև կցկտուր ու անկապ կերպով: Նա ուներ մի քանի գրավոր աշխատություններ ևս, զանազան թերթերի վրա գրած, բայց երեխաները բոլորը պատառոտել էին:

Մարտակերտից ճանապարհ ընկնելով, երեկոյան հասա Գյուլ-յաթաղ գյուղը, իջևանցի բժիշկ Ա.-ի մոտ, որ ժամանակավոր կերպով բնակվում էր այդ գյուղում ամառը անցկացնելու համար: Ոչ ոք այդքան ճիշտ տեղեկություններ չէր կարող հաղորդել ինձ տեղային ժողովրդի դրության

մասին, որպես մի մարդ, որ գավառական բժիշկ է և շատ առիթներ ունի անդադար այս գյուղից այն գյուղ գնալ հիվանդներին, վիրավորներին օգնելու համար:

Գյուլ-յաթաղ գյուղում, մի բարձրավանդակի վրա, գտնվում է Մելիք Ալահվերդյանների ամրոցը: Նա, ինչպես բոլոր հայ մելիքների հին ամրոցները, քառակուսի ձև ունի, շրջապատած է ամուր պարիսպներով և աշտարակներով: Մի մասը ավերակ է, ողջ մնացել են մի քանի կամարակապ սենյակներ միայն. որոնց մեջ բնակվում են այդ տոհմի աղքատ ներկայացուցիչները, որոնք ոչնչով չեն զանազանում հասարակ գյուղացիներից:

Այդ գյուղի մեջ կա մի հանք, որ մնացել է անգործադրելի:

Գյուլ-յաթաղ գյուղից մի քանի վերստ հեռավորության վրա գտնվում է Ջան-յաթաղ հայաբնակ գյուղը, որը այժմ նշանավոր է նրանով, որ այստեղ է գտնվում արքունի ձիաների զավոդը, որ կոչվում է Елисаветопольский конский завод: Այդ զավոդը հիմնվել է 1871 թվից ու տասն տարվա ընթացքում յուրաքանչյուր ամի միջին թվով 50 հազար ռուբլի ծախք է ունեցել:

Ղարաբաղը հայտնի է Հայաստանի մեջ որպես արդյունաբերող ընտիր նժույգների: Հիշյալ զավոդի նպատակն է պահպանել տեղային նժույգների ցեղը, հետզհետե ազնվացնել և թույլ չտալ, որ այլասերվեն: Այդ կետից նայելով, զավոդը մասնավոր շահատակության հիմնարկություն չէ, այլ նա պիտի նպաստե ամբողջ գավառի ձիաների ցեղի բարելավությանը: Դրա համար էլ սահմանված է, որ գյուղացիները իրավունք ունենան իրենց մատակները մի մասնավոր վճարով (50 կոպեկից մինչև1 ռուբլի) զավոդի նժույգներից քաշել տալ, իրավունք ունենան իրանց մատակները հղանալու համար առժամանակ թողնել զավոդի նժույգների մեջ, վճարելով 3-ից մինչև 5 ռուբլի և վերջապես իրավունք ունենան մատակները պահել տալ զավոդի մեջ, ծնունդների կեսը իրանք վեր առնելով, իսկ կեսը զավոդի օգտին թողնելով: Բացի դրանցից, զավոդը պարտավոր է յուրաքանչյուր տարին նժույգների ընտիր տեսակներից երկու-երկու հատ ուղարկել գավառի զանազան կազմերում, ուեզդի նաչալնիկների միջոցով նախապես իմացում տալով գյուղացիներին, որ իրանց մատակները բերեն այնտեղ և քաշել տան:

Գյուլ-յաթաղ գյուղում ես մնացի մի քանի օր, հետո բժշկի եղբայր Ն. Ա. ինձ առաջնորդեց շարունակելու իմ ճանապարհորդությունը: Մեր առջևում ճանապարհները շատ երկյուղալի էին, նա չթողեց ինձ միայնակ լինել: Այդ երիտասարդը մի քաջ տղա էր և ճանապարհին արկածներ էր որոնում, որ ինձ ցույց տա, թե իսկապես ինքը կարող է ավազակների դեմ կռվել: Բայց ոչինչ չպատահեց: Ճանապարհը տարածվում էր խիտ անտառների միջով. գնում էինք, գնում առանց արեգակի ճառագայթներ տեսնելու: Վերջապես հասանք Մեհմանայի հանքերին: Այդ հարուստ հանքերը գտնվում են հայոց Մեհմանա գյուղի ավերակներից ¾ վերստ հեռավորության վրա: Երևում է, մի ժամանակ հանքերի մերձակայքում եղել է հայոց խիտ ազգաբնակություն, որպես ցույց են տալիս Սովուկ-Բուլաղ և Սամբաղ գյուղերի ավերակները, որոնք ծածկված են անտառի տակ: Ավերակ եկեղեցիների մեջ ահագին ծառեր են աճել:

Հանքերը բովագործում են հույներ, որոնք ընտանիքով բնակվում են անտառի խլության մեջ փոքրիկ փայտաշեն խրճիթներում. ինձ շատ բարի մարդիկ երևացին այդ գործավորները, մեկը համարյա ուժով մեզ տարավ իր խրճիթը և հյուրասիրեց թեյով: Նրա կինը ազդով հայ էր, բոլոր երեխաները խոսում էին հայերեն:

Հանքը պղնձի է, բովագործում են բոլորովին նահապետական ձևով, այսուամենայնիվ, մեկ պուդից ստացվում է 7 ֆունտ զուտ պղինձ: Պղնձի հանքին շատ մոտ գտնվում է մի արճիճի հանք, որ խառն է արծաթի հետ, բայց վարպետները այնքան անհմուտ են, որ չեն կարողանում արծաթը բաժանել արճիճից: Փորձը ցույց էտվել, որ մեկ պուդից ստացվում է 24 ֆունդ դուտ արճիճ: Հանքերը գտել են հիշյալ հույները, մի մասը վաճառել են մի շուշեցի վաճառականի և նրա փողով բովագործում են: